

Doopsgezinde Bijdragen

nieuwe reeks 23 (1997)

Doopsgezinde
Historische Kring

Doopsgezinde Bijdragen
nieuwe reeks nummer 23
Verzameld door
de redactiecommissie van de
Doopsgezinde Historische Kring

W. Bergsma

J. Brüsewitz

G.A.C. van der Lem

B. Rademaker-Helfferich

P. Visser (voorz.)

S. Voolstra (secre.)

S. Zijlstra

uitgegeven door de
Doopsgezinde Historische Kring
Singel 452, 1017 AW AMSTERDAM

Doopsgezinde Bijdragen

nieuwe reeks nummer 23

Doopsgezinde Historische Kring

Amsterdam

1997

Omslagillustratie:

Olieverfschilderij door: Aelbert Cuyp

Afgebeeld: 'Gezicht op Dordrecht' (fragment)

Vindplaats:

Buckinghamshire, Ascot,

verz. Anthony de Rothschild (The National Trust).

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK

Doopsgezinde

Doopsgezinde Bijdragen [verz. door de redactiecommissie van de
Doopsgezinde Historische Kring]

Nieuwe reeks 1 (1975) – ...

Amsterdam: Doopsgezinde Historische Kring

ISSN 0167-0441

Versijnt jaarlijks

Bijdragen nr. 23 (1997)

Met lit. opg.

ISBN 90-6550-159-2

Trefw.: doopsgezinden; opstellen / bibliografie

© 1997 Doopsgezinde Historische Kring

Uitgever: Uitgeverij Verloren, Postbua 1741, 1200 BS Hilversum

Eindredactie: Anton van der Lem

Inhoud

Anton van der Lem	<i>Woord vooraf</i>	7
Sjouke Voolstra	<i>Pinksteren in praktijk. Apocalyptische lekenprophetie in de doperse hervormingsbeweging</i>	9
P.G.B. Thissen	<i>Geletterde doopsgezinden in Dordrecht in de zeventiende eeuw</i>	31
T. Alberda-van der Zijpp	<i>'It bleatemanneboek'. Dordtenaren in de Martelaarsspiegel van Tieleman van Braght</i>	49
A.M.L. Hajenius	<i>'Quaet comportedement'. De tucht in de Doopsgezinde Gemeente Utrecht in de zeventiende eeuw</i>	61
R.C. Lambour	<i>De Amsterdamse collegiant Jacob Jansen Voogd (1630-1710)</i>	75
Piet Visser	<i>'Indefessus Favente Deo'. Frederik Muller als onvermoeid begunstiger der doopsgezinde God geschetst</i>	91
Jacob van Sluis	<i>Herman Bakels (1871-1952) en het godsbewijs vanuit de theepot</i>	119
S. Zijlstra	<i>De brief van David Joris aan het Hof van Holland, 1539</i>	133
Anton van der Lem	<i>Twée doperse verzoekschriften uit de tijd van stadhouder Willem III</i>	150
Recensies		155
Signalementen		166
Mededelingen		175
Adressen auteurs		176

Woord vooraf

Het zou oneerbiedig zijn te verklaren dat de redactieleden van de *Doopsgezinde Bijdragen* na het Mennojaar 1996 thans 'Menno-moe' zouden zijn. Het geeft geen pas van moeheid te getuigen in herinnering aan de man die zelf tot de grote onvermoeibaren behoorde. Toch is het fijn na het grootse herdenkingsjaar nu weer een 'normale' aflevering van de *Bijdragen* te bezorgen. In de vorige aflevering was u in het vooruitzicht gesteld dat in dit nummer een uitgebreide beschouwing zou worden gewijd aan de Menno-literatuur die in het vorig jaar verschenen is. De belangrijkste boeken treft u dan ook aan in de rubriek 'signalementen'. Daarentegen meende de redactie zich te mogen ontslaan van een afzonderlijke vermelding van alle Menno-publicaties omdat deze immers is verschenen in de vorm van *1996 Een terugblik op Menno Simons 500. En op weg naar 2000*, een uitgave van de Werkgroep Menno Simons 500 van de A.D.S. uit maart 1997.

Thans weer aandacht voor andere grote én kleine leiders, naast en na Menno. Als om het belang van Melchior Hofmann opnieuw te beklemtonen opent Sjouke Voolstra deze aflevering met zijn beginselvast en doordacht betoog over de lekenprofetie ten tijde van het vroege doperdom. Zijn artikel getuigt andermaal van zijn grote kennis, en van zijn zorg op een bevattelijke wijze tot allen te spreken.

Daarna komt dopers Dordt aan de orde in de publicatie van twee voordrachten twee jaar geleden in Dordrecht gehouden. P.G.B. Thissen staat stil bij de doperse geletterden uit zeventiende-eeuws Dordt, terwijl mevrouw Alberda-van der Zijpp ons de Dordtse martelaren in de herinnering roept. Daarna verplaatst het toneel zich naar Utrecht, waar mevrouw Hajenius ons enkele gevallen van doperse tucht laat zien.

Vervolgens verlaten we het stedelijke niveau en maken we nader kennis met drie bijzondere figuren uit het doperse leven. R.C. Lambour laat ons kennis maken met de achttiende-eeuwse Amsterdamse collegiant Jacob Jansen Voogd. Piet Visser beschrijft de werkzaamheid van de vermaarde Frederik Muller als bibliothecaris van de Doopsgezinde Bibliotheek. Jacob van Sluis haalt een van de personen van het tweede plan naar voren: hij laat zien hoe Herman Bakels zich ontpopte van doopsgezind predikant tot eigenzinnig propagator van eigen denkbeelden.

In de bronnenpublicaties verrast Samme Zijlstra ons andermaal met een van zijn bijzondere vondsten. Deze keer niets minder dan een brief van David Joris. Deze wordt gevolgd door twee brieven c.q. verzoekschriften van doopsgezinden

uit de tijd van stadhouder Willem III. Zoals gewoonlijk wordt de aflevering besloten met korte en lange besprekingen van belangrijke literatuur en met een overzicht van nieuwe leden. Het ledenbestand toont zich standvastig en onvermoeid, alof de lijfspreuk van Frederik Muller op de Doopsgezinde Historische Kring toegepast mag worden: *indefessus deo favente*.

Pinksteren in praktijk

Apocalyptische lekenprofetie in de doperse hervormingsbeweging

De jaren twintig van de zestiende eeuw vormden een periode waarin gedachten over een hervorming van kerk en samenleving in daden werden omgezet. Van enige uniformiteit van deze hervormingsbeweging was nauwelijks sprake en het welslagen van het reformatorische pogen was in grote mate afhankelijk van de beschikbare politieke speelruimte. Wie deze ontwikkeling als wildgroei wil bestempelen, gaat uit van de verkeerde veronderstelling dat er zich in deze jaren al duidelijk confessionele en institutionele contouren hadden afgetekend. Het tegendeel is eerder het geval: de wildgroei is regel, een specifiek theologische of confessionele vormgeving uitzondering.¹

Niet de universitaire gehoorzaal, maar de herberg is de plaats waar de burger zijn nieuwe inzichten ontvangt. Twee gasten raken met elkaar in gesprek over de actualiteit van de dag: kloosters lopen leeg, priesters worden beschimpt, vele gelovigen gaan niet meer ter biecht. De absolutie kan voortaan ontvangen worden uit de mond van een leek, die vanuit eigen lezing van de bijbel de vrijspraak van zonden verkondigt door genade en Christus alleen.² Een van de gasten haalt een nieuwe bijbelvertaling in de volkstaal te voorschijn en begint de profetie van Joël 2:28-32 voor te lezen waarmee de apostel Petrus de merkwaardige verschijnselen op het Pinksterfeest in Jeruzalem al duidde: 'En het zal zijn in de laatste dagen, zegt God, dat Ik zal uitstorten van mijn Geest op alle vlees; en uw zonen en uw dochters zullen profeteren, en uw jongelingen zullen gezichten zien, en uw ouden zullen dromen dromen: ja, zelfs op mijn dienstknechten en mijn dienstmaagden zal Ik in die dagen van mijn Geest uitstorten en zij zullen profeteren. En Ik zal wonderen geven in de hemel boven en tekenen op de aarde beneden: bloed en vuur en rookwalm. De zon zal veranderen in duisternis en de maan in bloed, voordat de grote en doorluchtige dag des Heren komt. En het zal zijn, dat al wie de naam des Heren aanroept, behouden zal worden.' (Hand. 2:17-21)

1 Zie Bernd Moeller, 'Was wurde in der Frühzeit der Reformation in den deutschen Städten gepredigt?' *Archiv für Reformationsgeschichte* 75 (1984) 193, waar hij stelt dat de vroege Reformatie niet door een theologische 'Wildwuchs', maar door een 'lutherische Engführung' gekenmerkt wordt.

2 Zie voor de evangelische herinterpretatie van het centrale boetesacrament: S. Voolstra, 'Boetvaardigheid buiten de biechtstoel. De transformatie van het sacrament der boete in een evangelisch-doperse boetepraktijk', *Doopsgezinde Bijdragen* 19 (1993) 29-42.

Voor de bijbellezer toen betrof het niet een mooi literair verhaal zonder werkelijkheidsgehalte; m.a.w. voor hem hadden Joëls profetieën meer verwantschap met het NOS-journaal dan met Huub Oosterhuis. Want zie, buiten gebeurde echt wat in de herberg werd voorgelezen. De bijbel voorzigde en betuigde wat ieder om zich heen met eigen ogen kon waarnemen. Leken, zelfs vrouwen, direct door God geleerd, legden de bijbel uit en profeteerden. Het was een gave van de eindtijd. Angstig en tegelijk vol hoop zagen de toehoorders de hemel betrekken. De tijd was kort geworden; die ervaring hadden ze allemaal. Dit is de achtergrond waartegen in het hier volgende de vage contouren geschetst worden van het diffuse conglomeraat van lekentheologie en eindtijdverwachting, waaruit de oorspronkelijke doperse beweging is voortgekomen.

De apocalyptische eschatologie vormde niet het breekpunt tussen de doperse en andere hervormers. Daarvoor was de ervaring in de eindtijd te leven te algemeen. De dopers werd pas een halt toegeroepen, toen ze hun nieuw verworven recht om als leken de bijbel uit te leggen³ verbonden met concrete, overhaaste en oncontroleerbare acties om kerk en samenleving te zuiveren van alle smetten die de spoedige wederkomst van Christus belemmerden. De dopers wilden de bijbelse profetie op het zichtbare rijk van Christus betrekken en niet alleen op het geestelijke. Treffend verwoord door Jan van Leiden, koning van Münster: 'Waartoe dienen al die geestelijke interpretaties, wanneer ze niet werkelijk in vervulling gaan?'⁴ Kortom, een keuze voor de letterlijke en historische uitleg van de apocalyptische teksten, in tegenstelling tot een meer geestelijke en symbolische, zoals die vooral door Augustinus en Tyconius in zwang gekomen was.⁵ Een nieuwe

3 Luther had al in 1520 in zijn strijd met de Romanisten (WA 6, 411 vlg.) het recht van de leken om de bijbel uit te leggen verdedigd. Zie: Heinrich Karpp, *Schrift, Geist und Wort Gottes. Geltung und Wirkung der Bibel in der Geschichte der Kirche – von der Alten Kirche bis zum Ausgang der Reformationszeit* (Darmstadt, 1992) 184. Karpps beoordeling van de bijbeluitleg der radicalen luidt positief: 'Weder die Spiritualisten noch die Schwärmer und Rationalisten erreichten ihre Ziele. Aber wertlos brauchte ihre Kritik an Buchstabengläubigkeit und äusserliche Schriftgelehrsamkeit deshalb nicht zu sein. Vielleicht konnte sie, zusammen mit dem Wahrheitsgehalt im Begriff der "Zeugenschaft" der Schrift, einer sich festigenden protestantischen Orthodoxie als heilsame Beunruhigung dienen' (p. 182).

4 'Was sind aber solche geistliche deuting, und wozu dienen sie, wenn nicht der mals eins draus werden soll?' Uit het verslag van het gesprek dat Antonius Corvinus en Johannes Kymeus met Jan van Leiden voor zijn terechtstelling hadden. Tekst: *Flugschriften vom Bauernkrieg zum Täuferreich (1526-1535)*, II, Adolf Laube, ed. (Berlin, 1992) 1698-1738; 1701, rr. 36-38.

5 Zie voor deze twee stromingen in de middeleeuwse apocalyptische traditie: Bernard McGinn, *Visions of the End. Apocalyptic Traditions in the Middle Ages* (New York, 1979) en de opstellenbundel van Richard K. Emmerson en Bernard McGinn, eds., *The Apocalypse in the Middle Ages* (Ithaca/London, 1992). In deze laatste bundel vinden we de volgende uitspraak van Paula Fredriksen, in haar artikel 'Tyconius and Augustine on the Apocalypse', p. 35: 'Tyconius and

vorm van judaïsme, oordeelden die hervormers, die het geestelijke karakter van de bijbelse boodschap bleven benadrukken en er wijselijk van afzagen om commentaren op de apocalyptische bijbelboeken te schrijven.

Wat moeten wij van al deze dingen zeggen? We zullen in het volgende volstaan met het aanstippen van een paar thema's en vragen, wanneer we ons concentreren op de evangelische geloofsinhoud en -vorm van de vroege Reformatie, de voedingsbodem van de doperse beweging. Daarbij gaat het om de algemeenheid van de eindverwachtingen, de samenhang tussen de ware boetvaardigheid en de eschatologische verwachting in de lekentheologie; het recht en het gezag van de bijbeluitleg door leken; de apocalyptiek als articulatie van sociaal-psychische spanningen en als ferment van sociaal-politieke en revolutionaire aspiraties. Een en ander geïllustreerd met een schets van de ontwikkeling en receptie van apocalyptisch gedachtengoed in de doperse beweging voor, tijdens en na het Wederdopersrijk te Münster, 1534-1535.

I

In zijn *Ein Rechenbüchlin vom Endchrist. Apocalypsis in Apocalypsim* deelde de auteur Michael Stiefel mee dat op zondag 19 oktober 1533 om acht uur 's ochtends de Jongste Dag in zijn woonplaats Lochau zou aanbreken. Naar aanleiding van deze profetie verzamelde zich aldaar reeds in augustus zoveel volk, dat voor een oproer werd gevreesd. Op de voorspelde dag van Christus' wederkomst stroomde een grote schare samen op de Lochauer heide. Toen een koeienhoeder op zijn hoorn blies, meenden velen de bazuinen van het Jongste Gericht te horen. In plaats van Christus arriveerden echter beambten van de keurvorst van Saksen die Stiefel op een wagen naar Wittenberg voerden en hem daar onder huisarrest plaatsten.

Wie was deze Michael Stiefel die met zijn apocalyptische profetieën zo'n grote opschudding veroorzaakte? Geen *Schwärmer* of wederdoper, maar een Augustij-

Augustine virtually defined the content of all later Catholic commentaries. And, of course, in terms of empirical verification, the essence of their arguments has been vindicated by the simple passage of time, which has continued not to end. Contemporaries, however, were less convinced.'

Voor de situering en karakterisering van de doperse eschatologie raadplege men: Walter Klaassen, 'Eschatological Themes in Early Dutch Anabaptism', in: Irvin B. Horst, ed. *The Dutch Dissenters. A Critical Companion to their History and Ideas* (Leiden, 1986) 15-31; *idem*, *Living at the End of the Ages. Apocalyptic Expectation in the Radical Reformation* (Lanham/New York/London, 1992) en George Huntston Williams, *The Radical Reformation* (Sixteenth Century Essays and Studies XV) (Kirkville, Missouri, derde herziene druk: 1992) m.n. 505 vlg.

ner heremiet uit de vrije rijksstad Esslingen, die in 1522 een fervente aanhanger van Luther was geworden.⁶ Door diens bemiddeling werd Stiefel prediker van graaf Albrecht van Mansfeld en de Tiroomse adellijke familie Jörgen. Vanwege de antireformatorische maatregelen van Ferdinand van Oostenrijk moest hij vluchten. In 1528 werd hij door de Wittenbergse hervormer persoonlijk in de parochie Lochau als predikant bevestigd. In de zomer van 1531 maakte Luther met een aantal knapen uit Wittenberg daarheen een uitstapje om van de kersen in Stiefels pastorietuin te genieten.⁷

Stiefel had zich ontwikkeld tot een bekend mathematicus, astroloog en kabbalist. Hij vereenzelvde de engel die het eeuwige evangelie kwam verkondigen (Openb. 14:6) met de Wittenbergse reformator.⁸ Anderen waren hem in het verlenen van eretitels al voorgegaan: Zwingli⁹ en Melanchthon¹⁰ hadden Luther al eerder Elia genoemd, de profeet van de eindtijd. Stiefel bleef voortdurend vriendschappelijke relaties met Luther onderhouden. Na zijn huisarrest genoot hij met zijn gezin geruime tijd gastvrijheid bij Luther thuis, die hem daarna opnieuw aan een gemeente hielp. Door de dreiging van de Schmalkaldische oorlogen zette hij zich opnieuw aan het berekenen van de eindtijd. Zijn gehele leven lang heeft Luther hem desondanks de hand boven het hoofd gehouden, er van uit gaande dat Stiefels apocalyptische berekeningen slechts een aanvechting vormden. Luther kende immers zelf de gelijke aanvechting om zich soms met eindtijdberekeningen en het duiden van as-

6 Zie: Viktor Kommerell, 'Michael Stifel: Mathematiker und Theologe 1487-1567' in: *Schwäbische Lebensbilder*, Bnd 3 (Stuttgart, 1942) 509-524; Joseph Ehrenfried Hofmann, *Michael Stifel 1487?-1567: Leben, Wirken und Bedeutung für die Mathematik seiner Zeit* (Wiesbaden, 1968); Horst Weigel, 'Luthers Beziehungen zu Kaspar von Schwenckfeld, Johannes Campanus und Michael Stifel' in: Helmar Junghans, ed., *Leben und Werk Martin Luthers von 1526 bis 1546. Festgabe zu seinem 500. Geburtstag* (Göttingen, 1983) 478-480.

7 Martin Brecht, *Martin Luther, II: Ordnung und Abgrenzung der Reformation 1521-1532* (Stuttgart, 1986) 415.

8 'Von der christförmigen Lehre Luthers ein überaus schön künstlich Lied samt seiner Nebenauslegung, 1552' (*Flugschriften aus den ersten Jahren der Reformation*, Otto Clemen, ed., Bnd 3. Nachdruck der Ausgabe Leipzig, 1909. Nieuwkoop, 1967, [261] 282-342 [343-352]). De toespeeling op Luther is te vinden in het 'Lyed': 'Joannes thuot uns schreiben/ von einem Engel klar/...', dat in dit boekje is opgenomen, S. 286.

9 *Corpus reformatorum*, 94 (Zwingli, *Huldreich. Sämtliche Werke*, 7) no. 100, pp. 218-22; m.n. 222: 'Utinam sit probus quispiam, qui Luterum commoveat, ne ita excurrat, sed modestiam, quam ubique tantisper laudat, teneat, aruo suo scroriam non miscreat! Tunc eum Heliam, et si quid amplius sit, nominabimus.'

10 *Corpus reformatorum*, 1 (*Melanchthonis Opera*, 1) no. 103, S. 287-288: 'Nam cum Lutherum tuemur, sinceræ Theologiæ et Christianæ doctrinæ causam agimus, quam ille hactenus plane Heliae spiritu adserit'. Zie verder: *ibidem*, no. 204, S. 565; no. 205, S. 565-566.

trologische verschijnselen bezig te houden. Maar tegelijk verkondigde hij als geen ander dat het eigenlijke Gericht al achter ons lag. Deze verwerkelijkte eschatologie zwakte in belangrijke mate de apocalyptische calculatiezucht en het geloof in de sterren af.¹¹

We kunnen hieruit opmaken dat de apocalyptische eschatologie in de vroege Reformatie een wezenlijk element uitmaakte van het geloof. Dat roept de vraag op waarom Luther en zijn tijdgenoten sommige uitingen daarvan wel tolereerden en andere, zoals die van de *Schwärmer* en van de wederdopers, veroordeelden. Apocalyptische schriftduiding kan blijkbaar alleen een breekpunt vormen, wanneer ze gepaard gaat met meer of minder concrete hervormingsprogramma's die vanwege hun radicaliteit een mogelijke bedreiging van de *status quo* konden vormen.

II

De wereld ten tijde van Luther was vervuld van allerlei spanningen en geruchten van onheil. Ze waren deels van sociale aard, zoals de strijd van 'de gewone man' voor het behoud van zijn economische vrijheden¹², deels van politieke aard, zoals de gruwelijkheden van de tegen het christelijke avondland oprukkende Turkse legers. Zowel geoefende als ongeoeffende bijbellezers van die tijd zagen deze dreiging als de vervulling van de voorspellingen uit het boek Daniël over de vier monarchieën en van de apocalyptische gedeelten uit het Nieuwe Testament, met name in het boek Openbaring. Kosmische verschijnselen en natuurrampen wer-

11 Zie: Ole Modalski, 'Luther über die Letzten Dinge' in: Junghans, *Leben und Werk Martin Luthers*, 331-345. Van een actieve participatie van de mens in het Eindgericht is bij Luther echter geen sprake. Een uitleg van de woorden: 'dat de heiligen de wereld zullen richten' (1 Kor. 6:2), is bij Luther dan ook niet te vinden (*Ibidem*, 343). Wanneer Luther aan zwaarmoedigheid leed, verdiepte hij zich niet als zijn collega Melancthon in astrologische prognostaties, maar nam hij liever 'ein starker Trunk Bier'. Dit vanuit de zekerheid: 'Wer die Einflüsse der Sterne fürchtet, soll wissen, dass das Gebet stärker ist als die Sternkunde' (*WAT* III, 3332). Zie: Ingetraut Ludolphi, 'Luther und die Astrologie' in: Paola Zambelli, ed. *'Astrologi hallucinati.' Stars and the End of the World in Luther's Time* (Berlin/New York, 1986) 101-107; 106.

12 Erasmus drong er bij Luther en Zwingli op aan dat beide hervormers de vroegere economische vrijheden van het gewone volk, die met name door de patriciërs beperkt werden, moesten herstellen. Zie: *Erasmus von Rotterdam von der verbotenen speys des fleyschs. An den erwirde vn durchlauchten firsten vn herrn Christoff Bischoffen zu Basell ein verantwortung Erasmi von Rotterdam von verpotener speys des fleysches vnd von der gleychen aufsatzungen der menschen* (Leipzig, 1523).

13 Zie, naast ook andere artikelen in de bovengenoemde bundel, vooral: Helga Robinson Hammerstein, 'The Battle of the Booklets: Prognostic Tradition and Proclamation of the Word in early sixteenth-century Germany' in: Zambelli, ed., *'Astrologi hallucinati'*, 129-151.

den als tekenen van de eindtijd geduid.¹³ De angst voor hel en vagevuur was algemeen.¹⁴ De door de boekdrukkunst gepopulariseerde beeldende kunst gaf daaraan uitdrukking en vermeerderde het besef in een periculieuze tijd te leven. De godsdienstige praktijk kon soms leiden tot massale hysterie en extase. Het aardse leven was maar een bouwvallig doorgangshuis. De wereld eindig en het einde nabij. De verkondiging van het Evangelie, de zuivering en tegelijk de verwarring die daarmee gepaard ging, werd dan ook meer als het begin van het einde dan als het begin van een nieuwe tijd ervaren.¹⁵

De prangende vraag van iedere gelovige was, hoe hij in deze gevaarlijke en onzekere tijden zekerheid kon verkrijgen over zijn uiteindelijk heil.¹⁶ Hetzij door een intensivering van de traditionele volksvroomheid, hetzij door een heroriëntatie op de Schrift, de daarin vervatte belofte van zondenvergeving en de daaruit volgende zuivering van leer en leven. Het gevaarlijke evenwicht van de algemene haat tegen de kerk en haar clerus en de blijvende afhankelijkheid van haar sacramentele heilsbemiddeling stond op het punt verstoord te worden.¹⁷

De eerste van de 95 stellingen die Luther op 31 oktober 1517 als uitgangspunt voor een academisch dispuut over het sacrament der boete had opgesteld, luidde: 'Wanneer onze Heer en Meester Jezus Christus zegt: "Doet boete enz." (Mat. 4:17), wil hij daarmee zeggen dat het gehele leven der gelovigen boete moet zijn.'¹⁸ Deze uitleg, waarin Erasmus hem in zijn *Annotationes Novi Testamenti* was voorgegaan, legde een tijdbom onder het sacrament der boete en de clericale heilsbemiddeling. Voortaan werd de vergeving van zonden gebonden aan de verkondiging van Gods vrije genade en losgemaakt van de priesterlijke absolutie. Door deze proclamatie werd het angstige geweten bevrijd uit de levenslange cy-

14 Piero Camporesi, *Images of Damnation and Salvation in Early Modern Europe* (Cambridge, 1991).

15 Heiko A. Oberman, *Luther. Mensch zwischen Gott und Teufel* (Berlin, 1981) 21: 'Luther verstehen zu wollen, macht es nötig, seine Geschichte anders zu lesen als gewöhnt: Sie ist Geschichte "sub specie aeternitatis", zwar im Lichte der Ewigkeit, doch nicht im milden Schein eines stetigen Fortschrittes gen Himmel, sondern im Schatten der chaotischen Endzeit einer nahe herbeigekommenen Ewigkeit.'

16 Luther schrijft in de voorrede van band I van zijn verzamelde latijnse geschriften (Wittenberg, 1545), terugblikkend op zijn monnikstijd: 'Ich fasste die Sache ernst an, da ich den Jüngsten Tag schrecklich fürchtete und doch von Herzensgrund danach verlangte, selig zu werden' (WA, 54, 179).

17 Euan Cameron, *The European Reformation* (Oxford, 1991) 92: 'The late medieval Church was set, then, on a precarious and not too comfortable balance between security in principle and vulnerability in practice.'

18 WA, I, 233: 'Dominus et Magister noster Iesus Christus, dicendo poenitentiam agite etc., omnem vitam fidelium, poenitentiam esse voluit.'

clus van zonde, absolutie en satisfactie waarin de gelovige gevangen zat, zonder definitieve zekerheid over zijn heil.¹⁹

Luthers boodschap riep echter ook vragen op. Vloeiden de evangelische werken van barmhartigheid automatisch uit het geloof voort of maakten ze daarvan een voorwaardelijk onderdeel uit? Kortom, waaruit bestond dat levenslange boetvaardige leven? Gaf de bijbel daarvoor bindende richtlijnen, en welke dan? Maar maakte de mens het zelfwerkende Woord dan niet dienstbaar aan eigen hervormingsplannen? Wie was gerechtigd om het heil te verkondigen, nu de gewijde clerus dit alleenrecht had verloren? Had de theologische amateur evenveel recht als de professionele geleerde om de Schrift uit te leggen? En als de tijd zo kort was, was het dan niet zaak actief de zuivering mee te voltrekken of moest men gelaten de Jongste Dag afwachten?

De doperse beweging heeft zich ontwikkeld in juist die periode, waarin de door Luthers proclamatie van de vrijheid van de christenmens veroorzaakte vernieuwingsdrang naar ordening en afgrenzing zocht. Het is daarom van belang enig inzicht te verschaffen in de wijze waarop door de gewone man in dit tijdperk van angst en onzekerheid Luthers boodschap is verstaan, verwerkt en doorgegeven. De talloze populaire vlugschriften bieden daarvoor een rijke bron.²⁰

Rondtrekkende ongeleerde – ‘ongeleerd’ betekent niet dom, maar verstoken van een klassieke vorming – leken vormden voor de doorbraak van de Reformatie reeds een bekend verschijnsel. Met het oog op het naderende Oordeel riepen zij op tot boete, riepen het ideaalbeeld op van een middeleeuwse samenleving met vaste waarden en plichten, en wakkerden het verlangen aan naar een verloren eenheid en een gemeenschappelijk goed. De ‘Karsthans’, de man met de hak, die met voorbijgangers over het geloof discussieerde, was een bekend figuur uit de laat-middeleeuwse literatuur. Deze traditie werd voortgezet door lekenpropheten die, geïnspireerd door Luthers verzet tegen de pauselijke superstitiën, pleit-

19 Of in de theologie van Luther en Calvijn de heilszekerheid wel gegarandeerd is, wordt ter discussie gesteld door Randall C. Zachman, *The Assurance of Faith. Conscience in the Theology of Martin Luther and John Calvin* (Minneapolis, 1993) 7: ‘The ground of assurance that both theologians seek to establish in Jesus Christ alone is undercut by their doctrines of election, which limit the mercy of Christ to those who believe, and hence by the testimony of the good conscience that confirms faith and election.’

20 Hans-Joachim Köhler, *Flugschriften als Massenmedium der Reformationszeit. Beiträge zum Tübinger Symposium 1980* (Stuttgart, 1981); Robert W. Scribner, *For the Sake of Simple Folk: Popular Propaganda for the German Reformation* (Cambridge, 1982); Paul A. Russell, *Lay Theology in the Reformation. Popular Pamphleteers in Southwest Germany 1521-1525* (Cambridge, 1986); Martin Arnold, *Handwerker als theologische Schriftsteller. Studien zu Flugschriften der frühen Reformation (1523-1525)* (Göttingen, 1990). Zie voor de verspreiding der vlugschriften: Hans-Joachim Köhler, ‘The Flugschriften and their Importance in Religious Debate: A Quantitative Approach’ in: Zambelli, ed., ‘*Astrologi hallucinati*’, 153-175.

ten voor een hervorming van kerk en samenleving op basis van het Evangelie. En het Evangelie betekende voor hen primair de *lex evangelica* als richtsnoer voor het *bonum communis*: een samenleving, een volk onder de evangelische wet. Gemeenschappelijke godsdienstige overtuigingen en grieven konden in 1525 boeren en burgers samenbrengen. Economische neergang en toenemende vrees voor het wereldeinde versterkten hun hervormingseisen en hun oproep tot ware boete. Die ware boete betrof zowel een psychologisch meer passende vroomheid, als ook de daadwerkelijke bereidheid, door het verrichten van evangelische werken, dienstbaar te zijn aan de sacrale gemeenschap van stad en parochie, waarvan de gelovige deel uitmaakte. Dit boetvaardige leven werd niet als een lastige opgave, maar als een eschatologische gave beschouwd. Het feit dat ongeleerden deze boodschap verkondigden en publiceerden, was een teken dat de Geest was uitgestort over 'de armen van geest' en dat Christus' wederkomst op handen was.²¹

De oproep tot ware boete als een affectieve vroomheid kreeg vorm in een op de *lex evangelica* gebaseerd leven en samenleven. De innerlijke omkeer vroeg om een uiterlijke, zichtbare verwerkelijking in leven en samenleven. De innerlijke strijd tegen de zonde vond zijn analogie in de strijd tegen de goddelozen, zij die het Evangelie niet als enige bron en maatstaf accepteerden. De ware boete, het herstel (*restitutio*²²) van het door God bedoelde leven en samenleven, vormde een model voor het apostolische gedrag dat men, in voorbereiding op de komst van Christus, nastreefde.²³ Op deze wijze werd Luthers boodschap in de jaren twintig van de zestiende eeuw door vele hervormingsgezinde leken verstaan, zonder inzicht in de fundamentele, theologische implicaties van het *sola fide* en het *sola scriptura*.²⁴ Kenmerkend voor de evangelische vroomheid was de escha-

21 Zie voor het bovenstaande vooral: Russell, *Lay Theology*, 53-55. Deze pamfletten van leken-theologen bevatten, volgens deze auteur, meer dan louter traditionele kritiek op kerk en samenleving, propaganda voor de lutherse hervormingen of mystieke theologie. Ze geven uitdrukking aan een lekenvroomheid die vooral in de steden sinds de twaalfde eeuw heeft bestaan (p. 182).

22 De term *restitutio* moet niet eenzijdig als uiterlijk, ecclesiologisch hervormingsprogramma opgevat worden, zoals gedaan wordt in Franklin Littell, *The Anabaptist View of the Church* (Boston, 1958), zonder aandacht voor de oorspronkelijke betekenis van innerlijke omkeer, in relatie met het boetesacrament; vgl. Erasmus, 'Epistola ad Volzium' in: *Ausgewählte Schriften*, I (Darmstadt, 1968) 6: 'Quot voluminibus praecipiant de restitutione, de confessione, de votis, de scandalis deque aliis innumeris?'.
23 Zie voor de relatie innerlijk en uiterlijk: H.-J. Goertz, *Innere und äussere Ordnung in der Theologie Thomas Müntzers* (Leiden, 1967).

24 Vergelijk de constatering van Richard A. Muller, *Post-Reformation Reformed Dogmatics, I: Prolegomena to Theology* (Grand Rapids, Michigan, 1987) 64: 'Characteristic of this first stage of the Reformation is the absence of a formal doctrine of Scripture and of a discussion concerning the relation to the church and theology. The Protestants stated a scriptural principle but not a doc-

tologische noodzaak tot het rijkelijk verrichten van werken van barmhartigheid, als uitloeijsel van Gods Geest die juist in het bijzonder in de gewone man werkte. Een Geest die gebonden was aan de Schrift en zijn uitlegger en die zodoende de sacramentele, eucharistische heilsbemiddeling sterk relativeerde. Een beschrijving van deze lekentheologie met behulp van later gevormde, confessionele typeringen van de reformatorische theologie levert vaak ongewenste vertekeningen op.²⁵ In dit moeilijk te omschrijven lekentheologische klimaat komt de doperse beweging met haar ascetische, actieve en eschatologische karakter tot ontwikkeling.

III

Apocalyptisch eschatologische verwachtingen zijn een algemeen ferment van deze vroomheid uit de jaren twintig en dertig van de zestiende eeuw en hoeven niet als zodanig revolutionaire trekken aan te nemen. Wanneer dat sinds 1523 wel gebeurt, dan heeft dat andere, in het bijzonder (kerk)politieke oorzaken. En wel de aarzeling van de overheid om de reformatorische gedachten in maatschappelijke hervormingen om te zetten, en de daarmee gepaard gaande inperking van het recht van de lekentheoloog om de Schrift als kritisch hervormingsprogramma voor kerk en samenleving uit te leggen en in praktijk te brengen. Apocalyptische taal articuleerde sindsdien in versterkte mate dit verzet van de monddood gemaakte lekentheologen of 'profeten' tegen het halfslachtige hervormingsbeleid van de machthebbers. In de ogen van de lekentheologen werd deze verdragingsactie van de vorsten door hun geleerde hoftheologen van een theologische rechtvaardiging voorzien. We geven twee voorbeelden hoe politiek ingrijpen van de vorst tot vertraging en verwarring leidde: de Wittenbergse doopdiscussie (1521-1522) en de bepalingen aangaande de bijbeluitleg, vastgelegd in het edict van Neurenberg, 1523.

In tegenstelling tot wat algemeen aangenomen wordt, is het dispuut over de legitimiteit van de kinderdoop niet geopend door de zogenaamde Zwickauer profeten die in december 1521 in Wittenberg verschenen.²⁶ Reeds daarvoor was de kinderdoop een onderwerp van gesprek geweest van Luther en zijn Wittenberg-

trine of Scripture.' Schrift en gezond verstand werden door Luther op de Rijksdag te Worms april 1521 in stelling gebracht tegen het gezag van pausen en concilies. Onduidelijk bleef lange tijd wie het gezag had de Schrift uit te leggen en hoeveel geleerdheid daarvoor nodig was.

²⁵ Richard A. Muller, *Post-Reformation Reformed Dogmatics*, 183.

²⁶ Het betreft drie parochianen van Thomas Müntzer in de stad Zwickau: de wever Nikolas Storch, Thomas Drechsel en Marcus Thomas Stübner, als enige universitair opgeleide bij Melancthon te gast.

se medehervormers.²⁷ Melanchthon had al eerder toegegeven dat de kinderdoop een zwak punt van hun theologie vormde, waar de duivel hen nu op aanviel. Augustinus, die de kinderdoop met een verwijzing naar de erfsonde en een oud gebruik gerechtvaardigd had, had volgens Luthers collega niet voldoende helderheid geschapen inzake het probleem, dat de vorm van de doop in de na-apostolische tijd was veranderd en dat de volgorde van eerst leren en dan doppen was omgekeerd. Het was vooral Erasmus geweest die in zijn *Annotationes* deze volgorde tot een pedagogisch paradigma had gemaakt van een bijbelser dooppraktijk.

De pretentie van de Zwickauer profeten dat ze rechtstreeks door God geïnspireerd waren, baarde de Wittenbergse theologen en de keurvorst Frederik van Saksen minder zorg dan het feit, dat de eerdere geleerde discussie van de universaliteitstheologen over de legitimiteit van de kinderdoop thans een publieke zaak dreigde te worden. Aan de reeds op gang gekomen liturgische hervormingen werd door hem dan ook abrupt een halt toegeroepen. De keurvorst verbood de andere collega van Luther, Andreas Bodenstein von Karlstadt, op 1 januari 1523 om een 'evangelische mis' te vieren in zijn slotkerk, ten einde nieuwe onrust te voorkomen. Frederik de Wijze ging daarom ook wijselijk niet in op Melanchthons voorstel om, op de wijze van de Leipziger Disputatie 1519, aan de kwestie van de doop publieke aandacht te schenken. De godsdienstige hervormingen bereikten hier hun politieke grenzen. Voorzichtige politiek verdroeg geen consequente doorvoering van een op de Schrift alleen gebaseerde hervorming. 'Eile mit Weile', was het devies van de keurvorst en zijn hoftheologen konden niet anders dan gehoorzamen, hun schuldgevoel overschreeuwend met een scheldkanonnade tegen deze nerveuze, gehaaste *Schwärmer*.²⁸

De landspolitiek van Frederik van Saksen hield in dat het 'pure Evangelie' in overeenstemming met 'de beste leraars der heilige kerk' uitgelegd en gepredikt mocht worden, maar dat de kerkelijke ceremoniën, rituelen en liturgieën onveranderd moesten blijven. Dit standpunt werd tijdens zijn voorzitterschap van het *Reichsregiment* rijkspolitiek door het Edict van Neurenberg, 6 maart 1523,²⁹ Frederik was bij een al te snelle hervorming bevreesd voor sociale onrust en keizerlijk ingrijpen. Dit compromis leidde evenwel tot grote verwarring. De rooms-katholieken vonden de scholastici Thomas, Scotus, Occam en Biel de beste kerkvaders.

27 Deze nieuwe visie wordt degelijk gedocumenteerd door Abraham Friesen, *History and Renewal in the Anabaptist/Mennonite Tradition* (Bethel College, North Newton, Kansas, 1994) 24 vlg.

28 Aldus, enigszins psychologiserend maar desalniettemin overtuigend, Friesen, *History and Renewal*, 30: 'A strong offense is often the best cover-up!'

29 Cornelis Augustijn, "Allein das heilig Evangelium". Het mandaat van het Reichsregiment 6 maart 1523', *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* 48 (1968) 150-165. Zie voor de totstandkoming en gevolgen van dit edict wederom: Friesen, *History and Renewal*, 31 vlg.

Luther³⁰ en Bucer³¹ daarentegen zochten hun heil bij de vroege kerkvaders, zoals Augustinus, Cyprianus en Hilarius. De roomse priesters konden op grond van een protestantse interpretatie van het Edict afgezet worden. Maar ook konden profetische leken-theologen, die God direct hoorden spreken als zij onafhankelijk van de theologische traditie de Schrift uitlegden, voortaan als geestdrijvers en oproerkraaiers aan de kaak gesteld worden. De verkondiging en sacramentsbediening waren voorbehouden aan uitsluitend predikanten die met goedkeuring van de overheden aan een plaatselijke gemeente waren verbonden. Rondreizen-de 'Winkelprediger' werden van nu af aan verdacht gemaakt.

Vorsten en hoftheologen keerden zich voortaan tegen de profetische leken-theologen, de woordvoerders van ongeduldige, naar daadwerkelijke hervormingen uitzijnde burgers en boeren. Reden te meer om er van doordrongen te worden dat de tijd kort was, nu de als Elia toegejuichte hervormer een valse profeet bleek te zijn en nu de ware Schriftgetrouwen het lijden te wachten stond. De eerste wederdoop markeerde daarom niet alleen de breuk met een oude traditie, maar betekende ook de zelfbewuste afwending van die klerken die, in blijvende afhankelijkheid van hun talmende overheren, de zaak van de reformatie verraden hadden. Het werd tijd om, verzegeld met het teken Tau: de doop der ware boetvaardigen, zich te laten inlijven bij de 144.000 getuigen uit het boek Openbaring, verlangend uitzijnde naar de Wederkomst van Christus.

IV

Voorzover deze gedachten al niet in de Lage Landen leefden, werden zij door Melchior Hoffman, 'de vader van het Nederlandse Anabaptisme', daar verbreid.³² Zijn levensloop is een goede illustratie van de manier waarop een leken-theoloog met een sterk apocalyptisch getinte verkondiging, aanvankelijk met officiële goedkeuring van Luther, de zaak der Reformatie mocht dienen.³³

30 WA, 12, 63.

31 *Martin Bucers Deutsche Schriften*, 1, 136.

32 De studies over Hoffman van Leendertz, Zur Linden en Kawerau zijn gedateerd geworden door Klaus Deppermann, *Melchior Hoffman. Soziale Unruhen und apokalyptische Visionen* (Göttingen, 1979).

33 In juni 1525 kreeg Hoffman in Wittenberg nogmaals van Luther en Bugenhagen een verklaring van rechtgelovigheid. Luther, zelf in een apocalyptische stemming in de nadagen van de Boerenoorlog, vond Hoffman toen nog niet heterodox. Martin Greschat, 'Luthers Haltung im Bauernkrieg', *ARG* 56 (1965) 31-47. Tijdens zijn verblijf in Lijfland beschouwde Hoffman zich als 'goed luthers', met zijn opvattingen over de leer van de rechtvaardiging, de predestinatie en de overheid. Maar zijn gedachten over het recht van de leken ('armen van geest') om

Melchior Hoffman

Pas na de Boerenoorlog in 1525 raakte hij bij de Wittenbergers in diskrediet. De uit Schwäbisch-Hall geboortige bontwerker was als lekeprediker, in combinatie met zijn beroep, sinds 1523 in Lijfland actief geweest. Door zijn felle in apocalyptische taal vervatte, anti-clericale prediking, had hij een grote gemeente rond zich verzameld, die in de stad Dorpat tot een grote beeldenstorm overging toen de aartsbisschop van Riga Hoffman probeerde gevangen te nemen. In 1526

zonder theologische bagage de Schrift uit te leggen, zijn letterlijke en dan weer typologische bijbelinterpretatie, de afwijzing van de lichamelijke aanwezigheid van Christus in de avondmaalselementen, zijn nadruk op de levensheiliging (de leer van de onvergeefbaarheid van zonden na de bekering en het streven naar volkomenheid) geven aan de lutherse uitgangspunten weldra een andere invulling. In de jaren twintig en dertig kan men trouwens nog moeilijk spreken van een uniform, orthodox lutheranisme.

moest hij Lijfland verlaten om vervolgens zijn prediking aan het Zweedse en Deense hof voort te zetten.

De profetie van de nabijheid van de Jongste Dag vormt een belangrijk element van zijn werk. Evenals Luther hechtte hij minder waarde aan astrologische voorspellingen. In zijn commentaar op Daniël 12³⁴ hanteert hij een aan Joachim de Fiore herinnerende trinitarische indeling van de wereldgeschiedenis.³⁵ De drie perioden van de Vader, de Zoon en de Heilige Geest corresponderen met de nacht van het Oude Testament, het ochtendgloren van het Nieuwe Testament en het aanbreken van de dag in de reformatietijd. Hij ziet in zijn dagen dat de Geest over alle volkeren wordt uitgestort en dat de boden Gods het Evangelie in de gehele wereld verkondigen. Het nieuwe geloof zal zich zonder geweld verbreiden, leert hij met Luther. Het hoogtepunt van Gods strafgericht over de paus (antichrist) en de goddelozen zal in 1526 aanbreken met het verschijnen van de reïncarnatie van de twee getuigen uit Openbaring 11: de profeten Elia en Henoch. Pas in 1530 zal Hoffman openlijk betuigen dat hij zich zelf als deze *Elia redivivus* beschouwt.³⁶ Drie-en-een-half jaar zullen zij tegen de paus (het beest) en zijn helper: keizer Karel V (de rode draak), en de monniken (valse profeten) strijden. Daarna zullen de beide getuigen van de eindtijd sneuvelen.

De tweede fase van het eschaton beslaat wederom drie-en-een-half jaar. In die tijd van vervolging moeten de ware christenen vluchten in de woestijn en kan het Evangelie niet meer openbaar gepredikt worden, zodat de gelovigen zonder bemiddeling van deze reformatorische prediking rechtstreeks, innerlijk door God geleerd worden. Dit heilige volk of deze geestelijke tempel die door de evangelische prediking is opgericht, wordt door vervolging van de kant van twee koningen en de heidense volkeren Gog en Magog in het bestaan bedreigd. Maar er zijn ook twee koningen, een van hen is Frederik I van Denemarken, die de tempel gaan beschermen. In 1533 zal eindelijk Christus wederkeren en het eindgericht voltrekken.

Daarnaast werkte Hoffman in een later commentaar op de Openbaring van Johannes³⁷ met een meer aan Augustinus verwant schema van een wereldweek³⁸,

34 *Das XII Capitel des propheten Danielis aussgelegt...* (Stockholm, 1526).

35 Uitgangspunt voor Hoffman blijft het *sola scriptura*, c.q. de structuur en inhoud van de apocalyptische bijbelgedeelten. Traditionele, franciscaanse interpretaties kunnen bij zijn uitleg een rol gespeeld hebben, maar dan wel zeer gemodificeerd. Zie: Werner O. Packull, 'A Reinterpretation of Melchior Hoffman's *Exposition* against the Background of Spiritualist Franciscan Eschatology with special reference to Peter John Olivi' in: Horst, ed., *Dutch Dissenters*, 32-65.

36 Zie voor dit thema: Rodney L. Petersen, *Preaching in the Last Days. The Theme of 'Two Witnesses' in the 16th & 17th Centuries* (New York/Oxford, 1993) n.n. 88 vlg.

37 *Auslegung der heimlichen Offenbarung Joannis...* (Straatsburg, 1530).

38 *De Civitate Dei*, XX, 7.

waarin vijf dagen voor het Oude en twee dagen voor het Nieuwe Testament gereserveerd waren. De laatste dagperiode is de grote sabbath die echter, in tegenstelling tot Augustinus' opvattingen, in de geschiedenis ligt. Hoffman combineerde de profetische passages uit Daniël en Openbaring op een realistische, historische wijze. Alleen de ware geestelijke mensen hebben inzicht ('de sleutel Davids') in de typologische structuur van de bijbel: beloften en profetieën vragen om vervulling.³⁹

Men heeft geprobeerd Hoffmans apocalyptische gedachtengoed tot literaire bronnen te herleiden: franciscaner spiritualen (Petrus Olivi⁴⁰, Johannes Hilten), Jan Hus, John Purveys (een leerling van Wiclif), Hans Hut en Luther zelf.⁴¹ Zulke pogingen houden echter te weinig rekening met het feit dat pluriforme apocalyptische schema's tot het gemeengoed behoorden van vele gelovigen.⁴² Maar bovenal mogen we er van uitgaan dat voor de leken theologen met hun rigide *sola scriptura* opvatting in de eerste plaats de diverse apocalyptische passages uit de bijbel zelf de structuur van hun actualisering bepaalden.

Hoffman, verdacht van Müntzerse oproerigheid, verbleef slechts kort in Stockholm, Lübeck en Kiel. In 1527 kwam het, mede door toedoen van Nikolaus Amsdorf, tot een definitieve breuk met Luther. Toen hij op de disputatie te Flensburg, 9 april 1529, voor de Zwingliaanse avondmaalsleer koos, werd hij uit Sleeswijk-Holstein verbannen, na confiscatie van zijn drukpers die 1000 goudguldens waard was. Na een onderhoud met Karlstadt in Oost-Friesland, trok hij in juni 1529 naar Straatsburg, het 'hemelse Jeruzalem'. Daar werd hij door Bucer als medestrijder tegen de 'magie' van de lutherse avondmaalsleer vriendelijk ontvangen. Lang duurde de vriendschap niet. Bucer distantieerde zich van Hoffmans typologische bijbelinterpretaties en adviseerde hem het bontwerkersvak weer op te nemen.

Nu hij zowel door de 'lutherse' als 'zwingliaanse' theologische stand was afgewezen, ging de gefrustreerde leken theoloog over naar het kamp der kleine luiden die ontevreden waren over het uitblijven van zichtbare resultaten van de hervormingen. Hij sloot zich aan bij de zogenaamde Straatsburgse profeten die zich rond het echtpaar Lienhard en Ursula Jost verzameld hadden. Zij erkenden hem

39 Zie voor Hoffmans allegorische en typologische uitleg, zijn opvatting dat de gehele Schrift 'doppelt oder zwifach' is en zijn methode om de tegenspraken in de bijbel op te lossen: Deppermann, *Melchior Hoffman*, 214.

40 Zie m.n. Packull, 'A Reinterpretation of Melchior Hoffman's *Exposition*'.

41 Deppermann, *Melchior Hoffman*, 67-73.

42 Petersen, *Preaching in the Last Days*, 45-46: 'There is no uniform way in which Protestants will appropriate this [apocalyptic] tradition.' [...] 'Generally, however, Protestant exegetes will adopt a Tyconian reading together with varying degrees of historical periodization, influenced only in part by Joachimite prophecies.'

als de tweede Elia. Hoffman gaf hun visioenen in druk uit.⁴³ Hij beschouwde het optreden van deze profeten en visionairen als het bewijs dat de eindtijd aangebroken was. De profetieën van Joël waar Petrus op het Pinksterfeest te Jeruzalem aan refereerde (Hand. 2:17-21), gingen wederom in vervulling. Luthers leer van de rechtvaardiging en de predestinatie werd onder invloed van Hans Denck vervangen door de leer van de universele genade en de menselijke wilsvrijheid.⁴⁴ De synthese van apocalyptiek, visionair spiritualisme en doperdom verschaftte Hoffman enige jaren lang een leidende positie in het kamp van het protestantse non-conformisme, niet alleen in de rijksstad – mede dankzij de dopers-vriendelijke houding van Capito, een der stadshervormers – maar ook in Hessen en de Lage Landen.

De visioenen van de Straatsburgse profeten hebben, volgens Obbe Philips en Cornelis Polderman⁴⁵, een grote indruk gemaakt in de Nederlanden. Opvallend is echter dat Hoffman in de hiërarchie der ambten: ‘apostolische zendboden’, profeten en gemeentevoorgangers, de profeten ondergeschikt maakte aan de apostolische zendboden. De profetie was wel een uiting van de Geest maar moest getoetst en uitgelegd worden aan de hand van de Schrift. Wat is de inhoud van deze profetieën en gezichten?⁴⁶ Wat zeggen de visioenen van bijvoorbeeld Ursula over de geestesgesteldheid van dit profetenmilieu, maar ook over de sociaal-historische achtergrond?

Van de 77 overgeleverde gezichten ontstonden er 58 tijdens de Boerenoorlog. Uit de drie rustige jaren daarna is slechts één visioen overgeleverd. Met de vervolging van de dopers en de hongersnood in 1529 steeg het aantal plotseling weer tot 18. Gevoelens van angst en hoop die uit haar innerlijk en uit haar omgeving voortkwamen, werden door het gevoelige medium Ursula, die in waaktoestand placht te hallucineren, in fantastische beelden vertaald. Ze was ervan overtuigd dat God als rechter en bevrijder zich daarin zelf openbaarde, ja zij bad daar ook om. Visioenen van vergelding, vernietiging en van kosmische catastrofes hebben de overhand. Sommige vertonen sterk anticlericale trekken. Ook de Turken als gesel Gods duiken in 1529, het jaar van de belegering van Wenen, in de visioenen op. Er zijn beelden die op een vernieuwing van de wereld duiden, bijvoorbeeld mannen met geschriften in de hand op een snelstromend water: de apostelen die het aan-

43 *Prophetische Gesicht und Offenbarung* (Straatsburg, 1530).

44 Zie: Deppermann, *Melchior Hoffman*, 158 vlg.

45 ‘Bekentenisse Obbe Philipsz.’ in: *Bibliotheca Reformatoria Neerlandica*, VII, 125 vlg.. Zie de verklaringen van Cornelis Polderman voor de Raad van Straatsburg: *Quellen zur Geschichte der Täufer, VIII: Elsass, II. Teil*, Manfred Krebs en Hans Georg Roth, eds. (Gütersloh, 1960) nr. 461, S. 213, rr. 16-22; nr. 617, S. 393, rr. 12-14.

46 Vgl. voor de beschrijving en evaluatie van de visioenen van het echtpaar Jost: Deppermann, *Melchior Hoffman*, 180-186.

staande Gericht in de ganse wereld verkondigen. Maar ook de spanning tussen eigen driften en een hoge, ascetische moraal kan zich in visioenen ontladen.

Van Lienhard Josts visioenen is slechts een uittreksel bewaard gebleven dat Hoffman in 1533 aan de synodale commissie van Straatsburg voorlegde.⁴⁷ Daaruit blijkt dat hij de visioenen van zijn echtgenote wilde actualiseren. De Straatsburgse reformatoren beschouwde hij als de allerverschrikkelijkste antichristen sinds de tijd der apostelen. Maar de tijd zou spoedig veranderen, wanneer Straatsburg uitverkoren werd tot het 'geestelijke Jeruzalem'. Van hieruit zouden de 144.000 'apostolische zendboden' de ware kennis omtrent Christus wereldwijd verkondigen, tot ware boete oproepen en het verbond tussen God en zijn gemeente door de gelovigendoop oprichten. Maar eerst zou de stad door de keizer, de draak uit het boek Openbaring, belegerd worden. Vanwege deze majesteitsschennis, beschouwde Bucer dit geschrift als een gevaarlijke oproep tot oproer en bloedvergieten.⁴⁸ Niet toevallig zijn vele gedachten uit Müntzers erfgoed, overgeleverd en bijgesteld door zijn leerling Hans Hut, in deze visioenen te herkennen. Met een verschil: het gebruik van geweld werd afgewezen. Men vertrouwde op een wereldrevolutie van boven die zich met hulp van een paar vrome vorsten zou voltrekken. Deze mening is ook Melchior Hoffman tot het eind van zijn leven toegedaan geweest.

Onder invloed van Hans Denck en de Straatsburgse profeten hebben Hoffmans apocalyptische voorstellingen een verandering ondergaan, zodat hij tenslotte tegen zijn wil de geestelijke voorbereider van het Münsterse wederdopersrijk is geworden. Zijn nieuwe gedachten over een theocratisch rijk dat de wederkomst van Christus zou voorbereiden, speelden daarbij een belangrijke rol. In de strijd die in die periode zou ontbranden tegen de goddelozen ('der gantz pffaffenhauff'), zouden de ware vromen onkwetsbaar zijn. In die overtuiging deed de profeet Jan Matthijs van Haarlem voor Pasen 1534 een uitval tegen de belegeraars van Münster, maar hij sneuvelde.

Het zijn deze denkbeelden geweest, die Hoffman door zijn werkzaamheid in Emden in 1530 en bezoekreizen daarna aan de Lage Landen in woord en geschrift heeft verspreid. Hij vond zijn voornaamste aanhang in de kringen der sacramentariërs met hun symbolische avondmaalsopvatting. Cornelis Hoens *Epistola Christiana* is voor Hoffman van centraal belang geweest. De zware economische recessie tussen 1531 en 1537, ziekten en watersnoden zorgden er mede voor dat er een grote ontvankelijkheid groeide voor Hoffmans apocalyptische boeteprediking.⁴⁹ Het Habsburgse centralisme, dat de traditionele rechten

47 TAE II, nr. 444, S. 184-185.

48 TAE I, nr. 343, S. 561; TAE II, nr. 402, S. 114, rr. 11-12.

49 K. Vos, 'Revolutionnaire Hervorming', *De Gids* 84 (1920) 433-450; A.F. Mellink, *De Wederdopers in de Noordelijke Nederlanden, 1531-1544* (Groningen, 1953) 1-17.

en vrijheden inperkte, kon ook voor een toeloop van leden van het patriciaat en de kleine adel zorgen.

Hoffman had eind 1530 Jan Volkerts Tripmaker in Emden tot zijn plaatsvervanger en apostolisch gezant in de Lage Landen aangesteld. Toen deze op 5 december 1531 met negen lotgenoten in Den Haag werd terechtgesteld, beval Hoffman de dooppraktijk tot eind 1533 te staken. Zijn volgelingen, aangestoken door zijn enthousiasme, vonden het echter een ondragelijke gedachte niet verzegeld te worden met het teken Tau (Openb. 7:3), waaronder zij de doop der ware boetvaardigen verstonden. In deze gezagscrisis hervatte de Haarlemse bakker Jan Matthijs op Allerheiligen 1533, zonder goedkeuring van Hoffman, het wederopen. Hij riep zich zelf uit tot Henoch, i.p.v. Cornelis Polderman of Caspar Schwenckfeld, de medegetuigen van Hoffman.⁵⁰ De failliete koopman en vroegere kleermaker Jan Beukels van Leiden liet zich door hem dopen. Samen met enige andere apostolische zendboden trok hij op bevel van Jan Matthijs eind 1533/begin 1534 door het land om de doop te hervatten en om af te kondigen dat er geen martelaarsbloed meer zou vloeien, omdat God binnenkort alle tirannen en goddelozen zou uitroeien. Jan Matthijs en Jan Beukels zouden als profeet en koning de hoofdrollen spelen in het Münsterse drama.

Door het uitblijven van de Wederkomst van Christus en de gevangenneming van Melchior Hoffman in Straatsburg, zomer 1533, moesten de apocalyptische berekeningen worden bijgesteld. Dit gebeurde door de leidende reformator van Münster, Bernhard Rothmann. Ook hij was de mening toegedaan dat het Rijk der gerechtigheid hier op aarde zou aanbreken.⁵¹ Zijn leidende gedachte van de 'restitutie' of de 'wederoprichting aller dingen' ontleende Rothmann aan Petrus' toespraak in Hand. 3:21. Christus' op handen zijnde heerschappij als de vrededorst Salomo, werd voorafgegaan door het koningschap van David die alle wederstrevers van Christus aan zich zou onderwerpen.⁵² Op deze wijze legitimeerde Rothmann het militante bewind van koning Jan van Leiden als een fase van het Gericht dat zich bezig was te voltrekken aan allen, die vijandig stonden tegenover de doperse reformatie.⁵³ Aan exacte dateringen waagde hij zich niet. Maar door velen werd met Pasen 1534 het einde der wereld verwacht. Een reden om een openlijke boetedoening af te kondigen in Münster en andere steden, zoals in Amsterdam, waar men op 22 maart demonstratief met getrokken zwaard door de straten trok.⁵⁴

50 BRN, VII, 126.

51 *Die Schriften Bernhard Rothmanns*, R. Stupperich, ed. Die Schriften der Münsterische Täufer und ihrer Gegner I (Münster, 1970) 337 vlg.

52 BRS, 365 vlg.

53 BRS, 297.

54 A.F. Mellink, *Amsterdam en de wederdopers in de zestiende eeuw* (Nijmegen, 1978) 31 vlg.

Deze overspannen verwachting vormde een belangrijke motivatie voor ongeveer drieduizend dopers om zich in Holland in te schepen en via de Zuiderzee en de IJssel de exodus naar Münster te ondernemen. Toen de zware toren van West-zaan achter de kim verdween, groeide de overtuiging dat de Lage Landen door het water, het traditionele wapen van de antichrist, werden overweldigd. Bij Hasselt werden ze tegengehouden. Zonder verdere toestroom van sympathisanten van buiten Münster en beroofd van hun profeet die op 5 april 1534 bij een uitval gesneuveld was, kon koning Jan Beukels de reformatie van de bisschopstad slechts met terreur bewerkstelligen. De inname van Münster in juni 1535 maakte een einde aan de verwachting van velen, dat hervorming ook kon inhouden dat leken als door God geleerde theologen mochten optreden en dat vertegenwoordigers van de derde stand als koningen konden regeren.

V

Is de apocalyptische verwachting nu constitutief voor het doperse reformatieprogramma, of is het daarvan niet meer dan een articulatie? Op deze vraag heeft Klötzer onlangs antwoord gegeven.⁵⁵ Hij fundeert, als leerling van H.-J. Goertz, de doperse reformatie in de pluriforme radicale beweging van de jaren twintig, met het anticlericalisme als belangrijkste drijfveer.⁵⁶ De ontwikkeling van de doperse beweging, als fase van een revolutionair proces, kan dan volgens de sociologische wetmatigheden van zo'n proces geanalyseerd worden. De identiteit van de doperse beweging wordt, volgens deze opvatting, bepaald door een mystieke heilszekerheid: de ervaring dat door de vernieuwing van doop en avondmaal de gemeente de goddelijke wil voltrokken heeft. De apocalypiek is in Münster een implantaat die het anticlericalisme en het gevoel van uitverkoren-zijn slechts tijdelijk articuleert en versterkt.⁵⁷ Deze toekenning van een secundaire rol aan de

55 Ralf Klötzer, *Die Täuferherrschaft von Münster. Stadtreform und Welterneuerung* (Münster, 1992).

56 Het anticlericalisme als drijfveer van de Reformatie wordt door H.-J. Goertz uitgewerkt in zijn *Die Täufer. Geschichte und Deutung* (München, 2e druk 1988); *Pfaffenhass und Gross Geschrei. Die reformatorischen Bewegungen in Deutschland 1517-1529* (München, 1987) en "What a tangled and tenuous mess the clergy is!" Clerical Anticlericalism in the Reformation Period' in: Peter A. Dykema en Heiko A. Oberman, eds. *Anticlericalism in Late Medieval and Early Modern Europe* (Leiden/New York/Keulen, 1993) 499-519.

57 Klötzer, *Die Täuferherrschaft von Münster*, 207: 'Der Einbau der Apokalypitk in die Theologie der Täuferherrschaft von Münster erfolgt auf der Grundlage des Antiklerikalismus. Von der Tatsache, dass die Geistlichkeit als das Hindernis erkannt ist, das die Menschen davon abgehalten hat, in Übereinstimmung mit dem göttlichen Willen zu leben, geht die Gewissheit aus, dass der Prozess der Geschichte jetzt zur Vollendung gelangt.' De apocalypiek is slechts functioneel

apocalyptiek, is voor een belangrijk deel een gevolg van een strikt sociaal-historische benadering van de kerkgeschiedenis, die weinig ruimte laat voor andere dan intrinsieke, sociologische wetmatigheden. Zo'n benadering heeft te weinig oog voor de sociaal-psychologische en theologische motieven, dus ook voor de apocalyptiek.⁵⁸

Een reden om meer gewicht te hechten aan het apocalyptische bewustzijn kan men ook putten uit de constatering, dat na de val van Münster de eindtijdverwachtingen een wezenlijk element van het doperse geloof blijven uitmaken, zowel in de militante als quiëtistische vorm. Nog tot 1540 bleef in de groep van de voormalige Münsterse kanselier Heinrich Krechtinck de gedachte levend, dat de stad op de roomsen teruggewonnen moest worden om opnieuw als centrum van de zuivering van de wereld te dienen. De volgelingen van Jan Batenburg, de burgemeester van Steenwijk die door de Habsburgers begin 1535 uit zijn ambt gezet was, wilden niet op het teken van God voor de eindstrijd wachten. Als wraakengelen Gods legden zij zich toe op het beroven en in brandsteken van kloosters en kerken.⁵⁹

Veel groter aanhang had echter David Joris van Delft, die de hoop op het Rijk levend hield,⁶⁰ maar afzag van geweld tegen de goddelozen.⁶¹ Hij verwierf zich na 1536 een nieuwe profetische autoriteit, door zich zelf als geestelijke derde David te presenteren die de aardse derde David, Jan van Leiden, opvolgde. Er vond bij

en dienstbaar aan een zich volgens sociologische wetten voltrekkend hervormingsproces; vgl. 'Stets hatte die Apokalypik dazu gedient, den Willen zur Revolution aufrecht zu erhalten', 192. De secundaire rol van de apocalyptiek in Münster werd al eerder beklemtoond door W. de Bakker, *Civic Reformer in Anabaptist Münster Bernard Rothmann: 1495-1535* (Ongepubl. phil. diss., Kingston, Ont., 1987); tegen K.-H. Kirchhoff, 'Das Phänomen des Täuferreiches zu Münster 1534/35' in: F. Petri e.a., eds, *Der Raum Westfalen. Fortschritte der Forschung und Schlussbilanz*, VI/1 (Münster, 1989) 277-422; m.n. 361-413.

58 Dat apocalyptiek niet alleen de articulatie, maar het wezen van het geloof en de geschiedopvatting van de radicalen uitmaakt, wordt ook onderstreept door E.M.V.M. Honée, 'The Radical German Reformer Thomas Müntzer (c. 1489-1525): The Impact of Mystical and Apocalyptic Traditions on his Theological Thought' in: Michael Wilks, ed., *Prophecy and Eschatology* (Oxford, 1994) 65-74; 73-74.

59 Lammert G. Jansma, *Melchiorieten, Munstersen en Batenburgers. Een sociologische analyse van een millennistische beweging uit de 16e eeuw* (Buitenpost, 1977).

60 Vele liederen in zijn 'Liedt-Boecxken' hebben een sterk apocalyptische toon. Zie Irvin B. Horst, ed., *David Joris. Een Geestelijk Liedt-Boecxken* (Amsterdam, reprint 1971) 12ro, 21vo, 23ro, 29vo-30vo, 55ro-55vo, 60ro-62ro en 70ro.

61 Gary K. Waite, *Spiritualizing the Crusade: David Joris in the Context of the Early Reform and Anabaptist Movements in the Netherlands, 1524-1543* (Ongepubl. diss., University of Waterloo, Ont., 1986). Samme Zijlstra, 'David Joris en de doperse stromingen (1536-1539)' in: *Historisch bewogen. Opstellen over de radicale reformatie in de 16e en 17e eeuw* (Festschrift A.F. Mellink) (Groningen, 1984) 125-138.

hem een sterke spiritualisering van Gods heerschappij plaats. Voor de restitutie van de christelijke gemeente en van het volk Gods dat de heerschappij op aarde zou verkrijgen, was in de eerste plaats de afsterving en nieuwe geboorte van het individu een voorwaarde. Deze prioriteit van de passieve innerlijke vernieuwing van de enkele mens door de Geest, kon de aandacht afleiden van een gewelddadige wereldrevolutie. Als het Rijk aanbreekt, dan eerst in de overwinning van lust en begeerte, aldus David Joris, die met dit denkbeeld slechts een paar jaar lang een betrekkelijke eenheid in de doperse beweging na de val van Münster kon bewaren.

Gewoonlijk worden de werkzaamheden van Menno Simons gezien als pogingen om de hooggespannen verwachtingen van de melchioritische beweging te transformeren in het vreedzame streven a-politieke gemeenten zonder vlek en rimpel op te richten. Alsof Menno een duidelijke strategie voor ogen stond om de beweging in een soort subcultuur van autonome conventikels levensduur te geven. Deze opvatting wordt noodzakelijkerwijs vergezeld door de overtuiging dat Menno geen apocalypticus geweest kan zijn. Maar Menno's geslaagde pogingen om de doperse beweging van Münsterse en Joristische smetten te zuiveren, betekenen niet dat hij zich van het apocalyptische tijdsbesef vrijmaakte. Waar hij afstand van nam waren de Münsterse opvattingen aangaande de vestiging van een zichtbaar aards rijk dat aan de Wederkomst vooraf zou gaan, het koningschap, de wraakzucht, het geweld, de gemeenschap van goederen en de veelwijverij.⁶²

Voor Menno heeft de eerste komst van Christus voldoende duidelijk gemaakt wat de gestalte van het Rijk op aarde is, nl. de kerk als gemeenschap van heiligen, ingericht volgens de apostolische inzettingen en schriftuurlijke sacramenten. Alleen zo'n in alle eschatologische voorlopigheid op het fundament van Christus opgerichte kerk was de maagdelijke Bruid die waardig was om de Bruidegom te ontmoeten. Wat Menno beoogde was een zuivering en strikt bijbelse disciplineren van de christenheid met het oog op het einde der tijden dat nabij was.⁶³ Het

⁶² Menno gelooft dat in Christus de tijd van genade aangebroken is: de laatste uitnodiging tot de bruiloft van het Lam. 'Wi hebben den aengename tyt vol alder genaden al ontfanghen. Die dagen der salicheit die syn ons al gekomen, laet ons nu doch dat ondancbare, wrede, versmadende Jerusalem [Luc. 19:42, betrokken op het 'Nieuwe Jeruzalem' te Munster?] niet gelyk syn, die den hemelsche vrede, die vaderlycke gave, die barmhertige versoekinghe niet bekend heeft.' *Menno Simons. Dat Fundament des Christelycken Leers*, H.W. Meihuizen, ed. (Den Haag, 1967) 14.

⁶³ Een voorbeeld van Menno Simons' apocalyptische tijdsbesef rond 1540: 'Moses, de trouwe diener Gods, omdat hy een mael twifelde an Godes woert, mochte niet ingaen dat beloofde lant. Dus ysser ymmers ghenen raet dit ongeloefige geslachte, dat allewege verachtet dat evangelium Jesu Christi unde niet hoert die stemme des basuins, de so langhe mit groter crachte geclincket heeft...' *Dat Fundament des Christelycken Leers*, 23.

is dit voortdurende apocalyptische besef geweest, dat mede als oorzaak gezien kan worden van het ontbreken van een duidelijke kerkorde van de doperse beweging tot ver in de jaren 60 van de zestiende eeuw.⁶⁴

Ook de Vlaming Valerius Schoolmeester, die rond 1566, het Wonderjaar, als een menniste hagepreker in Zeeland en Noord-Holland actief was en een bewonderaar van Menno Simons, was ervan overtuigd dat 'het eynde aller quade dinghen voor de Duere is'.⁶⁵ Zijn boeteprediking in de jaren zestig vertoonde sterk apocalyptische trekken. Hij was een leerling van de Gentse doperse leider Hans van Overdamme, die zich vooral had toegelegd op de uitleg van de apocalyptische bijbelgedeelten. Volgens Valerius had Hans 'van God beter verstaan dat komende was, dan wij het heden'. Maar ook bij hem horen we geen oproep meer om de wereld met geweld te zuiveren; van de beeldenstorm houdt Valerius zich dan ook verre. Zo is hij een treffend voorbeeld van de quiëtistische apocalyptiek, waardoor de doperse beweging in de kustlanden van Vlaanderen tot Dantzig onder invloed van zowel David Joris als Menno Simons gekenmerkt werd. De gemeente zonder vlek en rimpel blijft de arke Noachs, het enige redmiddel voor de ware boetvaardigen als de wateren van de Grote Vloed de kustlanden zullen bedekken.⁶⁶ Dat leek met de Allerheiligenvloed in 1570 al te gebeuren. Twee jaar eerder was Valerius in Brouwershaven terechtgesteld. Zo bevestigt hij de gang der geschiedenis tot op heden: 's mensen onverwachte levenseinde komt eerder dan het wereldeinde dat hij zo vurig verwacht.

64 Er zijn nog andere hiermee samenhangende redenen te noemen voor de gebrekkige organisatie, zoals de aanvankelijk geïsoleerde positie der gemeenten (ontstaan in de tijd van heftige vervolgingen), het ontbreken van bestuurservaring (er is geen samenwerking tussen wereldlijk en geestelijk bestuur) en de oorspronkelijke coöptatie van charismatische leiders, die, met het ontbreken van een overkoepelende beroepsinstantie ter slechting van onder hen gerezen geschillen, aanleiding gaf tot ongebreidelde partijvorming en splitsingen.

65 *Proba Fidei. Oft de Proeve des Gheloofs* (s.l., 1569) 18.

66 S. Voolstra, 'Valerius Schoolmeester (overleden omstreeks 1569). Leven en leer van een menniste hageprediker in Zeeland in de Reformatietijd' in: A. Wiggers, e.a., eds. *Rond de kerk in Zeeland*. (Derde verzameling bijdragen van de Vereniging voor Nederlandse Kerkgeschiedenis) (Delft, 1991) 106-133; m.n. 116-117.

Geletterde doopsgezinden in Dordrecht in de zeventiende eeuw

Over de intellectuele ontwikkeling van doopsgezinden in de zeventiende eeuw bestaat onduidelijkheid. Aan de ene kant zijn er publicaties als die van A.Th. van Deursen waarin gezegd wordt dat de meeste dopers “uit het handwerk” kwamen, “wetenschappelijke scholing” misten en “op de lagere sporten van de maatschappelijke ladder” gezocht moeten worden.¹ Aan de andere kant kan men hen nagaven dat de majeure rol die de Schrift als persoonlijk richtsnoer in hun geloofsbeleving speelde, toch op zijn minst de leeskunst en verder toch ook enig begripsvermogen veronderstelde. Bovendien zijn er talrijke doopsgezinde literaire activiteiten bekend zoals die van de rederijkers in De Rijk en andere plaatsen, van een hele familie als de Van Elstlands in Haarlem en van een dichtende drukker als de Waterlander Hendrik Rintjes uit Leeuwarden.²

Ik zal in het navolgende niet proberen een soort van gemiddelde cultuurgraad van de zeventiende-eeuwse doopsgezinden te berekenen, laat staan dat ik die zal uitsplitsen naar de diverse denominaties of naar de verschillende lokale gemeenten. Wel zal ik in dit artikel uiteenzetten welke geletterde activiteiten er binnen de Vlaams-doopsgezinde gemeente van Dordrecht tussen ongeveer 1630 en 1690 ontplooid werden. En met “geletterde activiteiten” bedoel ik, laat dat voorop staan, niet alleen het zuiver literaire leven, maar al die gebieden waarvoor een zekere educatie en ontwikkeling van node waren: poëzie, theologisch

1 A.Th. van Deursen, *Mensen van klein vermogen. Het kopergeld van de Gouden Eeuw* (Amsterdam, 1991) 340-341, 351.

2 P. Visser, ‘De artes als zinnebeeld: over doopsgezinden en hun relatie tot kunst en wetenschap’, *De Zeventiende Eeuw* 5 (1989) nr. 1. *Kerken en cultuur*, 92-102; Id., ‘Doopsgezinde rederijkersactiviteiten in de eerste helft van de zeventiende eeuw, voornamelijk in Hoorn, De Rijk en Rotterdam’, *Doopsgezinde Bijdragen*, nieuwe reeks, 16 (1990). *Doopsgezinden en kunst in de zeventiende eeuw*, 11-38 en S.B.J. Zilverberg, ‘Met pen, passer en penseel. Doopsgezinden en cultuur’, in: S. Groenvelt e.a. red., *Wederdopers, menisten, doopsgezinden in Nederland 1530-1980* (3e dr.; Zutphen, 1993) 180-194; K. Bostoen, ‘De Van Elstlands: een Haarlems poëtengeslacht’, in: E.K. Grootes red., *Haarlems Helicon. Literatuur en toneel te Haarlem vóór 1800* (Hilversum, 1993) 123-137; P. Visser, “Frisia non cantat?” Boekverkopers, bloemlezers en poetsenbakkers op de Helicon van ‘t Heitelân’, in: H. Duits, A.J. Gelderblom en M.B. Smits-Veldt red., *Klinkend boeket. Studies over renaissance-sonnetten voor Marijke Spies* (Hilversum, 1994) 165-172. Amsterdamse Historische Reeks, grote serie, XXI.

en wijsgerig debat, preek en andere vormen van intellectuele communicatie.

Ik zal deze activiteiten onderverdelen naar een drietal vormen die ieder een andere reikwijdte van cultureel verkeer behelsden. Ten eerste was er het directe contact met andere gemeenten. Soms hadden deze ontmoetingen een theologisch meningsverschil als aanleiding of tot gevolg. De gegevens die daarvan zijn overgeleverd – hoe schaars ook – bieden enig inzicht in het intellectuele leven onder de elite van de Dordtse dopers. De tweede soort van geestelijk verkeer binnen de gemeente was de omgang met ‘dissenters’ uit de eigen groep. Ten derde hebben de Dordtse dopers in deze jaren een paar broeders en zusters gekend die door hun bijzondere persoonlijke talenten zich een naam verwierven als geleerden en in de tweede helft van de eeuw deel uit gingen maken van de zogeheten Dordtse dichtschool, de laatste verschijningsvorm van het culturele leven in de gemeente die ik hier zal behandelen. Overigens zal, door de verschillende kwantiteit van het bronnenmateriaal, aan het derde aspect veel meer aandacht besteed worden dan aan de eerste twee.

Men zou datzelfde culturele leven kunnen benaderen door een onderscheid te maken naar inhoudelijke aspecten: met name door een onderscheid te maken tussen ‘theologen’ en, al dan niet religieus geïnspireerde, dichters onder de geletterde Dordtse doopsgezinden. Maar het is mij niet zozeer om het *wat* te doen als wel om het *hoe*, om het intellectuele reservoir van een doopsgezinde gemeente in een Hollandse stad als Dordrecht. Daarbij komen vragen aan de orde als: wie waren het binnen de gemeente die zich daadwerkelijk een gefundeerde opinie vormden over bijvoorbeeld de geloofsinhoud, welke lidmaten waren het die tot de culturele elite gerekend mochten worden en met wie wisselden zij van gedachten en over welke onderwerpen?

Om de plaats van die elite binnen de gemeente beter inzichtelijk te maken, is een schatting van het aantal dopers dat in Dordt rond het midden van de zeventiende eeuw rondliep relevant. Dat kan bijvoorbeeld door een projectie van het door Van Deursen genoemde cijfer van zeven procent van de Amsterdamse bevolking in 1614, waarbij uiteraard het percentage doopsgezinden in Dordt lager (zeg op vijf procent) geschat moet worden. Met een Dordts bevolkingscijfer in deze tijd van 18.000 mensen komen we op 900 dopers, van wie er net als in Amsterdam een kwart, dus 200 à 225, tot de gedoopte lidmaten zouden behoren.³ Men kan ook uitgaan van het door A.M. van der Woude in zijn grote stuk over de demografie van de Nieuwe Tijd in de *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* geschatte sterftelij-

3 Van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, 340 die dit overnam van W.J. Kühler, *Geschiedenis van de doopsgezinden in Nederland II 1600-1735*, eerste helft (Haarlem, 1940) 66. J. de Vries en A. van der Woude, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei* (Amsterdam 1995) 88, tabel 3.11.

fer in de Republiek in de zeventiende eeuw van 35 promille en dit relateren aan het aantal doopsgezinden in Dordrecht.⁴ Dit laatste heb ik gedaan door het genoemde promillage te projecteren op de aantallen gestorvenen volgens het doopsgezinde memoriaal in het Dordtse gemeente-archief.⁵ Ook dan kom ik op een getal van ongeveer 200 à 250 gedoopte lidmaten, rekening houdend met een lager sterftecijfer onder volwassenen omdat de ongedoopt gestorven kinderen en jongeren nu eenmaal niet in het memoriaal geregistreerd werden. Waarschijnlijk echter is dit aantal nog aanmerkelijk te hoog geschat. We weten immers van een voltallige vergadering van de gemeente in 1675, bedoeld om dienaren te kiezen, waarbij slechts 48 lidmaten aanwezig waren.⁶ Rekening houdend met een inzetende daling van het aantal dopers tegen het einde van de eeuw, zullen we het totale aantal gelovigen op een willekeurig moment in deze periode ergens tussen de 100 en 200 moeten zoeken.⁷

Deze kleine rekenexercitie diene om ons te doen beseffen hoe klein de bevolkingsgroep was die wij hier als uitgangspunt nemen. Het aantal Dordtse dopers dat als geletterd mag worden aangemerkt en binnen het kader van dit artikel valt, bedroeg op geen enkel moment in de periode meer dan tien. Nu gelden deze verhoudingen *grosso modo* uiteraard ook voor de katholieken, de gereformeerden of voor de totale bevolking van Leiden of ook die van de hele Republiek, maar deze absolute aantallen maken tastbaar en voorstelbaar over welke micro-sociologische, als het ware 'dorpse' aantallen wij hier spreken.

De verhoudingen kunnen nog scherper in beeld worden gebracht als we een inventarisatie maken van de ambachten en beroepen waarin het overgrote deel van de dopers in Dordt werkzaam was. In hetzelfde *caput* over de overledenen in het memoriaal wordt in meer dan de helft van de gevallen namelijk ook de nering van het betreurde lidmaat genoemd.⁸ Deze beroepen geven een aardige doorsnede van de economie en de industriële nijverheid in Dordt in deze periode. Er waren, niet verwonderlijk in deze Merwe-stad, nogal wat schippers onder de dopers; daarnaast zijn er meerdere kruideniers en een aantal arbeiders als

4 A.M. van der Woude, 'Demografische ontwikkeling van de Noordelijke Nederlanden 1500-1800', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden V* (Bussum, 1980) 102-168, ald. 144-145.

5 Dordrecht, Gemeente-archief, *Doop-, Trouw- en Begraafboeken*, inv. nr. 78 (hierna: *DTB 78*), f. 205-223.

6 *Ibid.*, f. 52.

7 J.M. Welcker, 'Het dagelijks brood. De doopsgezinden, de economie en de demografie', in: Groenveld, *Wederdopers*, 195-218, ald. 198-199. In GAD, *Handschriftenverzameling*, inv. nr. 1912 bevindt zich een lijst van het aantal dopen in Dordrecht in de periode 1701-1710, uitgesplitst naar gezindte. Helaas is de kolom 'doopsgezinden' onleesbaar geworden. De aantallen voor de overige kerken in 1701 zijn: gereformeerden: 777; waalsen: 6; engelsen: 1; lutheranen: 5; "janse-nisten": 77; voor de katholieken 'ontbreken de doopboeken'.

8 *Supra*, noot 5.

metselfaars en timmerlieden. Ook van sommige vrouwen wordt de economische activiteit aangeduid: zij verdienden de kost onder andere als vroedvrouw en dienstmaagd, maar ook – in het geval van een weduwe – als zelfstandig ondernemster en eigenares van een brouwerij. Al met al worden er weinig tot geen beroepen vermeld die duiden op enige bovengemiddelde welstand. Er worden bijvoorbeeld geen kooplieden noch edelsmeden genoemd. Het is weliswaar bekend dat deze laatsten er wel degelijk zijn geweest – de in 1640 gestorven Dirk van Hoogstraten was goudsmid en ook diverse leden van de familie van Bijler beoefenden dit ambacht⁹ – maar over het algemeen moeten we de dopers toch in de alledaagse brede middengroep van de bevolking zoeken.

Zoals gezegd zal ik als eerste de directe relaties met de andere gemeenten behandelen. Elk jaar reisde er wel een delegatie van Dordtse oudsten en dienaars naar één of meer bevriende gemeenten om daar te dopen en het brood te breken of een oudste, dienaar of diaken te kiezen. Bekende plaatsen die de Dordtenaren aandeden waren Gorcum, Haarlem, Rotterdam en Utrecht.¹⁰ Bij verreweg de meeste bezoeken bleef het bij de gewone ceremonies, slechts een aantal malen stond er meer op het spel. In de jaren 1631 en 1632 speelde de Dordtse oudste Adriaan Cornelisz zoals bekend een belangrijke rol bij de gebeurtenissen die voorafgingen aan de vredesconfessie tussen de Vlamingen.¹¹ In Rotterdam was onder de Oude Vlamingen een verwijdering ontstaan tussen de zeer strenge partij van Laurens Willems aan de ene en de gematigde, het “Olijftaccken” gunstig gezinde partij van Hendrik Dirks Appeldoorn aan de andere zijde. De lidmaten die de laatste toegedaan waren verzochten Adriaan Cornelisz om hulp, waarna deze – ondanks felle tegenstand van de conservatieven – het huwelijk sloot tussen de Dordtse vermaner Cornelis Dircksz van Oosterwijck en een Rotterdamse zuster, Aeltje, dochter van Israël van Halmael. Van Halmael en Appeldoorn waren middelpunt van de strijd: hun tegenstanders hadden deze diaken en oudste zelfs afgezonderd van de gemeente, voordat hun aanhangers in april 1631 met klem om een Dordtse delegatie verzochten die de twee weer in hun ambt zou kunnen herstellen.¹²

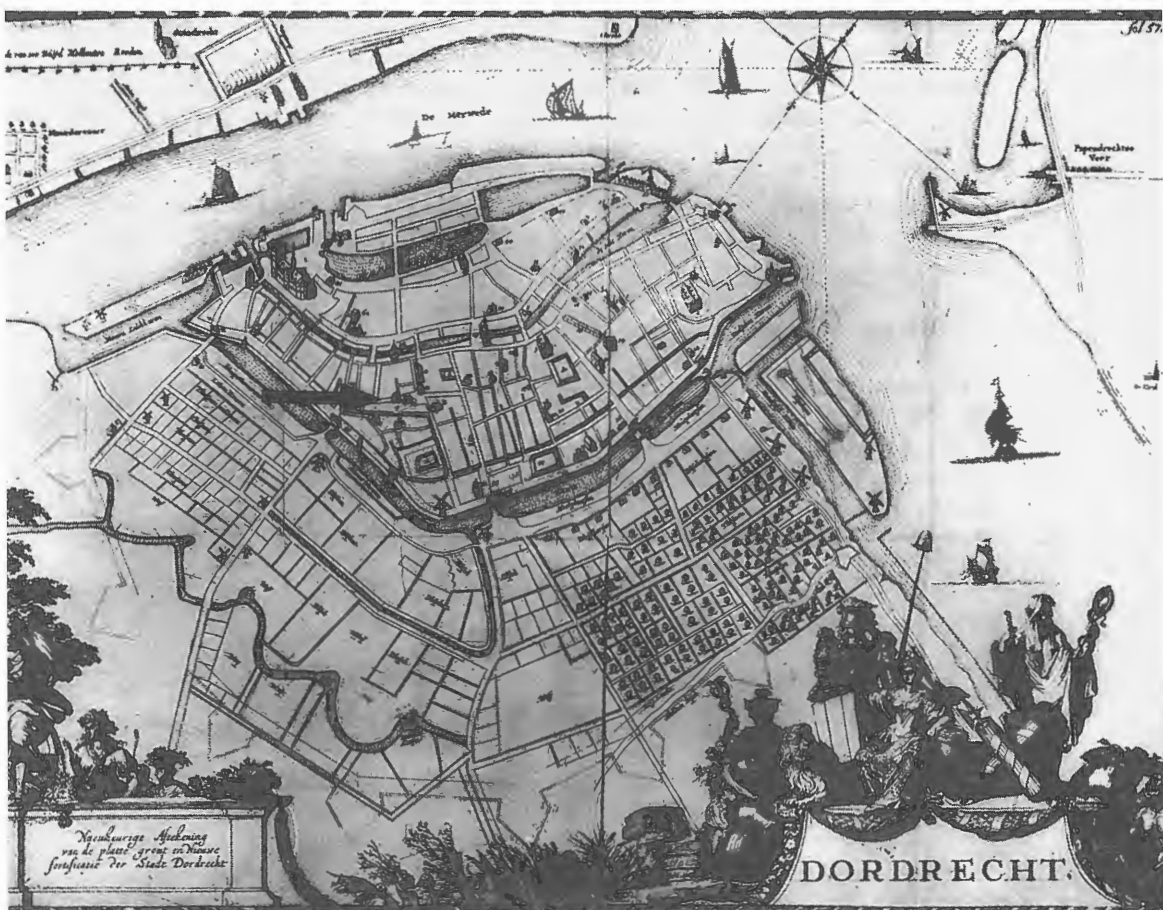
Slechts twee weken later brak in Haarlem onenigheid uit, en ditmaal was de

9 Zie: P.G.B. Thissen, *Werk, netwerk en letterwerk van de familie Van Hoogstraten in de zeventiende eeuw. Sociaal-economische en sociaal-culturele achtergronden van geletterden in de Republiek* (Amsterdam en Maarsse, 1994) 32-46. Studies van het Instituut Pierre Bayle XXVI; D.S. van Zuiden, ‘Gerard van Bijler, ijzersnijder aan de Munt te Dordrecht’, *Tijdschrift voor Munt- en Penningkunde* (1913) 158-159; GAD, *DTB* 78, f. 2, 27, 205.

10 Het betreffende gedeelte beslaat f. 241-263 van GAD, *DTB* 78.

11 Kühler, *Doopsgezinden*, 194-195.

12 GAD, *DTB* 78, f. 245.

1. Dordrecht in de zeventiende eeuw, met de doopsgezinde kerk.

Dordtse gemeente zelf de aanleiding. De Haarlemse rechtlijnige doopsgezinde Lucas Philipsz had een zogeheten handreiking van de Dordtenaren geweigerd omdat er in die gemeente volgens hem een gestrafte was, dezelfde als één van degenen die de brief waarin de handreiking – een som gelds tot bijstand van een armlastige gemeente – werd geoffreerd, had ondertekend.¹³ Philipsz was zelfs zó

¹³ Er waren echter nog wel strengere dopers in Haarlem: vgl. Kühler, *Doopsgezinden*, 133. De Dordtse gemeente had vanaf zeker 1626 elk jaar een handreiking van 1.000 gulden aan de Haarlemmers

ontstemd dat hij zich met enige broeders van de gemeente afscheidde en vier overgebleven dienaren bande. De verweesde overgebleven gemeente riep vervolgens de assistentie in van Adriaan Cornelisz die met Pasen 1631 negen personen doopte en twee dienaren des Woords en drie diakens bevestigde. Saillant detail is dat het juist Philipsz was geweest die in 1626 Cornelisz als oudste had benoemd in Dordrecht.¹⁴

Ook op Tieleman Jansz van Bracht werd meerdere malen een beroep gedaan door bevriende gemeenten. Naast het bemiddelen bij intern-doperse affaires zoals de strubbelingen in Rotterdam van juni 1654 die te maken hadden met het vrijdags remonstrants college,¹⁵ disputeerde deze gedreven oudste in oktober 1655 op verzoek van de Gorcumse dopers met de remonstrantse predikant Engelbertus van Engelen over een aantal traditionele dogmatische punten. In een discussie die duurde van 's middags twee uur tot 's avonds tien uur wist Van Bracht zijn opponent ten eerste ervan te overtuigen dat de doop op het geloof Schriftmatig is, ten tweede dat van de kinderdoop geen enkel "uitgedrukt exempel ofte wet" in de Bijbel te vinden is, ten derde dat de argumenten die men vóór de kinderdoop aanbrengt onhelder zijn en tenslotte dat het degenen die vinden dat kinderen niet gedoopt hoeven te worden, volkomen vrijstaat hun kinderen ongedoopt te laten.¹⁶

Tieleman van Bracht, over wie zo dadelijk meer, was in deze periode zonder meer de toonaangevende en is ook nu nog steeds de bekendste doopsgezinde uit Dordrecht. Van hem is genoegzaam bekend dat hij tot de conservatieve vleugel behoorde en als zodanig een aantal malen in debat trad met meer modernistisch gezinden als Galenus Abrahamsz de Haan.¹⁷ Deze debatten speelden zich echter steeds op landelijk of in ieder geval boven-Dordts niveau af – van theologische bemoeienissen van Van Bracht binnen zijn eigen gemeente is niets bekend. Toch waren er op dat lokale niveau wel afwijkende, dissidente geluiden te horen. Al zijn deze geluiden niet frequent en schijnt het in Dordrecht niet gegonsd te hebben van hoog oplopende ruzies zoals in Amsterdam tussen Lamisten en Zonisten, we moeten de Dordtse 'kettters' wel registreren om de 'intellectuele bemanning' van de gemeente in kaart te brengen.

gedaan: GAD, *DTB* 78, f. 197-198. Wie de ondertekenende gestrafte is geweest, is niet duidelijk: onder de gestraften in deze jaren bevindt zich geen diaken of oudste (*Ibid.*, f. 165-166).

14 GAD, *DTB* 78, f. 3 en 245-236.

15 *Ibid.*, f. 47; vgl. J.C. van Slee, *De Rijnsburger collegianten. Geschiedkundig onderzoek* (Haarlem, 1895; ongew. herdrt. Utrecht, 1980) 106. HES Historische Herdrukken VI; vgl. W. van Bunge, *Johannes Bredenburg (1643-1691). Een Rotterdamse collegiant in de ban van Spinoza* (Rotterdam, 1990) 14 e.v.

16 GAD, *DTB* 78, f. 254; over Van Engelen, zie: [F.S.] Knipscheer, 'Engelen (Engelbertus van)', in: *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* (10 dln.; Leiden, 1911-1937) (hierna: *NNBW*) VIII k. 475.

Het zal weinig verbazen dat deze ‘ketterij’ in deze periode voornamelijk te maken had met het collegiantisme: het vrij, zonder aangewezen gezagsdrager en op basis van volkomen gelijkwaardigheid vergaderen en profeteren van ‘andersdenkende’ remonstranten en doopsgezinden. In tegenstelling tot de situatie in Rotterdam of Amsterdam heeft dit in Dordrecht geen hoge vlucht genomen. Dit ondanks het feit dat het de fameuze Jacob Ostens was die de Rijnsburgse idee in de Merwe-stad introduceerde. Twee maanden nadat deze uit Rotterdam afkomstige barbier in mei 1650 in Dordt was komen wonen, vroeg hij de oudsten “om met eenige jonge maets zondag nae de middag hier in ons vertreck uijt Gods Woort wat te spreken”.¹⁸ Hoewel Ostens in oktober 1651 alweer vertrok heeft het college nog wel enige jaren voortbestaan totdat in juli 1656 door de bestuurderen werd besloten dat men het college “wederom ter gelegenheit soue opseggen om merckelijke redenen”.¹⁹ Verzoeken van Jacques Terwen, Matthijs Balen en Jan Joosten om hun vrije vergaderingen te mogen voortzetten werden afgewezen “om dat bevonden ware dat door 'tgeene bij haerlieden wiert voorgestaen der gemeinten bou en wasdom wierde vermindert”.²⁰ Men was blijkbaar – en niet onterecht – bevreesd voor een uiteenvallen van de doopsgezinde gemeente als eenieder die daartoe de drang voelde maar zo zijn eigen particuliere opvattingen zou volgen. De dopers uit Leiden vonden de Dordtenaren dan ook direct aan hun zijde toen de laatsten verzocht werden iemand af te vaardigen om daar “eenige broederen (...) die mette Waterlanders ende Reinsburgers eenicheit houden” van hun dwalingen af te brengen.²¹

Eigenlijk is hiermee het hele verhaal over de Dordtse dissenters al bijna verteld, althans voor zover ons dat door de bronnen wordt overgeleverd. Het memoriaal maakt nog op twee andere plaatsen melding van afwijkende geloofsopinies. De eerste keer blijven we helaas oningelicht over de precieze inhoud. In juni 1655 verklaarde de diaken Cornelis Dircksz van Oosterwijck “iets een ander insicht te hebben” dan de gemeente.²² De tweede maal zijn de finesses wel duidelijk: in dit geval ging het om het mens-zijn van Jezus Christus, één van de vraag-

17 Zie o.a. H.W. Meihuizen, *Galenus Abrahamsz 1622-1706. Strijder voor een onbeperkte verdraagsaamheid en verdediger van het doperse spiritualisme* (Haarlem, 1954) 70-78.

18 GAD, DTB 78, f. 42, vgl. f. 129.

19 *Ibid.*, f. 49. Over de data van Ostens' verblijf in Dordt, zie: K.O. Meinsma, *Spinoza en zijn kring. Historisch-kritische studiën over Hollandsche vrijgeesten* ('s-Gravenhage, 1896; ongew. herdr. Utrecht, 1980) 228. HES Historische Herdrukken IX en Van Bunge, *Bredenburg*, 77, n. 122 ald. Verder over Ostens: Id., ‘A tragic idealist: Jacob Ostens (1630-1678)’, *Studia Spinozana* 4 (1988) 263-279 en Id., ‘De Rotterdamse collegiant Jacob Ostens (1630-1678)’, *De Zeventiende Eeuw* 6 (1990) nr. 2, 65-81.

20 GAD, DTB 78, f. 49.

21 *Ibid.*, f. 48.

22 *Ibid.*

stukken rondom het socinianisme. In maart 1656 gaf de goudsmid Hendrik van Heuven te kennen “dat onse Saligmaker voor zijn doot nooit en was onsterffelijck geweest, maar was na Zijn doot onsterffelijck geworden”.²³ Nu stond Van Heuven toch al in een slechte reuk bij de gemeente. Hoewel getrouwd, met Katelijntje Cotermans, dochter van de diaken Jan Cotermans, had hij in 1652 geslapen met zijn dienstmaagd Heiltie die vervolgens zwanger was geworden. Dit alles bij elkaar was waarschijnlijk voldoende om hem van de gemeente af te zonderen.²⁴

De derde invalshoek waaronder we naar de culturele elite van de Dordtse dopers van de zeventiende eeuw kunnen kijken, is die van de getalenteerde eenlingen die hun algemeen-culturele gaven onafhankelijk van een positie als oudste, dienaar of diaken of van het zuiver kerkelijk-theologische debat ontplooiden in het kader van wat in de historisch-letterkundige literatuur de Dordtse dichtschool is gaan heten.

Deze Dordtse dichtschool is een lokale literaire beweging uit de tweede helft van de eeuw geweest die het feit dat zij later als zodanig werd onderscheiden dankte aan het opvallend grote aantal plaatselijke, meest jonge, auteurs die in dezelfde periode opvallend vaak en veel publiceerden, aan de intensieve onderlinge relaties binnen de groep alsook aan de verbondenheid met de Dordtse bodem die in de teksten voortdurend naar voren komt. Verreweg de meeste van deze auteurs zijn reeds lang vergeten, en niet onterecht volgens de bekende handboeken, omdat hun poëzie nu eenmaal zeer middelmatig van kwaliteit en vaak beuzelachtig van strekking was. Bovendien bestond een groot deel van het oeuvre van deze schrijvers uit gelegenheidspoëzie: bijdragen op rijm bij heuglijke en droevige gebeurtenissen als geboorte, huwelijk en dood, maar vooral als drempeledicht bij het werk van bevriende lokale geletterden die wél aparte werken – poëziebundels of verhandelingen in proza – publiceerden. Het laatste is dan ook precies datgene wat de Dordtse dichtschool tot de Dordtse dichtschool maakte: een bent van min of meer bevriende jongelieden die – ieder met verschillende inbreng en verschillende ambities – zich gezamenlijk toelagden op de literatuur als tijdverdrijf en op die manier het aangename en het nuttige van sociabiliteit en cultuur verenigden.²⁵ Het gaat er nu om te bepalen in hoeverre doopsgezinden aan de activiteiten binnen deze kring deelnamen.

23 *Ibid.*, f. 48-49; zie ook [J.L.] van Dalen, ‘Broeckhuysen (Willem van)’, in: *NNBW*, VIII, k. 222 en J.C. van Slee, *De geschiedenis van het socinianisme in de Nederlanden* (Haarlem, 1914) 16 e.v. Verhandelingen uitgegeven door Teyler’s Godgeleerd Genootschap, nieuwe serie, XVIII.

24 GAD, *DTB* 78, f. 45, 106, 187, 209; vgl. Thissen, *Van Hoogstraten*, 93, n. 171 ald.

25 Thissen, *Van Hoogstraten*, 111-125 en de literatuur in 113, n. 20 ald.; het navolgende is deels gebaseerd op dit proefschrift, 107-173, er zal echter zoveel mogelijk naar de oorspronkelijke bronnen en literatuur worden verwezen. De handboeken: G. Kalff, *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde* IV (Groningen, 1909) 435-436 en vooral J. te Winkel, *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde* V (2e dr.; ongew. herdr. Utrecht en Leeuwarden, 1973) 544-546.

2. Confessie des christelicken geloofs

In de eerste plaats valt op dat de dopers pas rond 1650 aan het Dordtse literaire circuit gingen deelnemen, op het moment dat een tweetal andere belangrijke ontwikkelingen in gang waren gezet. Ten eerste was toen in Dordrecht – net als bijna overal – de rol van de rederijkerskamer, hier De Fonteyn, uitgespeeld; deze ambachtelijke organisatievorm vond zich inmiddels overvleugeld door het informele netwerk van de individuele, ontwikkelde renaissance-dichters. Anderzijds waren juist die geleerde poëten bezig van het Latijn en in mindere mate het Grieks over te stappen op de landstaal, terwijl in de inhoud van hun geschriften tegelijkertijd steeds minder de nadruk kwam te liggen op oudheidkunde, filologie en theologie.²⁶

Waarschijnlijk houden beide ontwikkelingen verband met de toetreding van de Dordtse dopers tot de rangen der lokale literatoren. Deelname aan het redrijkersmilieu zou voor deze over het algemeen toch wat conservatieve Vlamingen een al te grote betrokkenheid bij 'de wereld' – de normale maatschappij met zijn geformaliseerde sociale verbanden – betekend hebben, terwijl anderzijds het minder elitaire karakter van de renaissance-dichters dit milieu beter toegankelijk maakte voor hen die géén opleiding aan de Latijnse of Illustere School doorlopen hadden.

Uit de eerste helft van de eeuw zijn zo goed als geen literaire activiteiten van de Dordtse doopsgezinden bekend. Slechts is een gedicht overgeleverd van de dieenaar Isaac de Coning – die in 1632 tot de ondertekenaars van de Confessie van Adriaan Cornelisz behoorde²⁷ – en dan betreft het hier nog een louter voor de familiekring bedoeld vers. De Conings kleinzoon Samuel van Hoogstraten namelijk ontving op zijn achtste naamdag in 1635 een toezang waarin zijn grootvader een vergelijking trekt met de gelijknamige bijbelse rechter en profeet en het kind aanspoort Gods bevelen – hoe moeilijk die ook, net als voor zijn naamgenoot, kunnen zijn – na te volgen:

*Hoogwaardiger beloofde aard,
De groote Koning ons bewaart,
Daar alle heil'gen na verlangen.
Mijn zone poog dan Samuel
En 't rechte straat van Gods bevel
Te volgen met oprechte gangen.*²⁸

Maar in 1647 zien we voor het eerst doopsgezinden optreden in de context van de Dordtse dichtschool. De dood van de geneesheer, stadsbibliothecaris, curator van de Latijnse school en veelzijdig correspondent van internationaal vermaarde geleerden Johan van Beverwijck werd in bloemrijke grafschriften beweend door Tieleman van Bracht, Matthijs Balen en Jan de Mol, allen lid van de mennonitische gemeente.²⁹ Dit moet min of meer het startsein zijn geweest van een reeks

26 J. Scheltema, 'De Dordsche dichtschool vóór den jare 1672', in: Id., *Geschied- en letterkundig mengelwerk* III (Amsterdam, 1817) 3e stuk, 35-152, ald. 77; W.J.M.A. Asselbergs, 'Cats in een Dordtse school?', in: P. Minderaa red., *Aandacht voor Cats bij zijn 300ste sterfdag* (Zwolle, 1962) 95-104, ald. 97-100. Zwolse Reeks van Taal- en Letterkundige Studies XII en M. Spies, 'De Dordtse Fonteynisten in de jaren van strijd tegen Spanje' (onuitgegeven lezingtekst), met dank aan de auteur.

27 J. Brüsewitz m.m.v. M.A. Krebber eds., *Confessie van Dordrecht 1632* (Amsterdam, 1982) 57, 59. Doperse Stemmen V.

28 Opgenomen in: S. van Hoogstraten, *Goude schalmey, klinkkende van heilige gezangen. Op de toonen Salomons en stemmen der heiligen* (Dordrecht, Abraham Andriessz, 1652) 165-169. Zie voor De Coning verder Thissen, *Van Hoogstraten*, register, *in voce*.

29 *Bloem-krans van verscheiden gedigten, door eenige liefhebbers der poëzij bij een verzamelt* (Amsterdam,

verzen van doopsgezinde hand. Het jaar daarop namelijk waren het opnieuw deze drie die – samen met de jonge schilder Samuel van Hoogstraten – optraden bij een soortgelijke gelegenheid: de wonderbaarlijke genezing van de Dordtse arts Bernardus Pandelaert.³⁰ Deze Pandelaert zelf behoorde niet tot de doopsgezinden, al had de gemeente wel alle reden om juist met hem te sympathiseren, gezien de welwillendheid waarmee hij om niet de armen in de stad behandelde.³¹ Daarmee is echter het bestaan van de plano met doperse vreugdedichten ter gelegenheid van zijn onverwachte genezing niet verklaard. Evenmin zeggen die gedichten daar zelf iets over. Alle vier de auteurs beschrijven in dezelfde trant de aanval van het “grousaam dier”, het “bleeke spook” van de dood, de strijd van de zieke en tenslotte diens overwinning in het triomfantelijke verdrijven van het “draaken-spogh”. De aanwezigheid van juist louter vier dopers in deze publicatie berust waarschijnlijk op enkel toeval of beter gezegd: niet op hun lidmaatschap van de doopsgezinde gemeente, maar op hun lidmaatschap van de Dordtse dichtschool. Een jaar later immers, in 1649, waren het weer Matthijs Balen en Samuel van Hoogstraten, en Bernardus Pandelaert, die een vers componeerden ter gelegenheid van het huwelijk van de lokale Parnas-held en dijkgraaf en heemraad Cornelis van Overstege met zijn eerste vrouw Johanna Cools.³²

Al had de literaire aanwezigheid van dopers bij gebeurtenissen als het huwelijk van Van Overstege op zich weinig uit te staan met hun geloof in die zin dat de gelegenheid zelf leden van juist deze gezindte uit de aard der zaak opriep tot het leveren van een bijdrage, anderzijds is het wel zo dat de deelname van de éne menoniet waarschijnlijk niet los gezien kan worden van die van de andere. Zoals gezegd was de gemeente steeds klein van omvang, dat wil zeggen dat zij niet zó groot was dat het ene lid niet alle andere tenminste bij naam zou kunnen kennen. Dit geldt uiteraard des te meer als we de groep beperken tot slechts de geletterde elite. In deze kleine en besloten gemeenschap was het niet gemakkelijk voor mensen met letterkundige aanleg en belangstelling als Balen, De Mol, Van Bracht en Van Hoogstraten om elkaars invloed niet te ondergaan en niet uitgenodigd te worden voor projecten als een gelukwens aan een altruïstische lokale arts. Deze onderlinge verbondenheid was des te sterker door de andere relaties die dit groepje jonge dichters aan elkaar bonden. Zo was De Mol gehuwd met Cornelia Balen, een nicht van Matthijs Balen en een zuster van Samuel van Hoogstraten's eega Sara Balen. Balen en Van Bracht waren beiden in de gemeente ac-

Louwijs Spillebouts, 1659) 234-236; vgl. GAD, *DTB*78, f. 30-31, 35, 106 voor De Mol. Vgl. E.D. Baumann, *Johan van Beverwijck in leven en werken geschetst* (Dordrecht, 1910) m.n. 41-43 en 88-92.

³⁰ *Vreught-banier te pronk gesteken, over d. doctor Barnhart Pandelaerts bijna onverhoopte gesontheit den 19en van louwmaant, 1648* (Dordrecht, Jacob Braat, 1648); Thissen, *Van Hoogstraten*, 144-146.

³¹ [J.L.] van Dalen, ‘Pandelaert (dr. Bernardus)’, in: *NNBW*, IV, k. 435-436.

³² Id., ‘Cornelis van Overstege’, *Oud-Holland* 25 (1907) 30-48, ald. 34.

tief op het gebied van de vermaning van geloofsgenoten, waarbij Matthijs Balen optrad als rapporteur en Tieleman van Bracht als degene die de straf bepaalde. Bovendien mag verondersteld worden dat beiden op persoonlijk vlak nauwe relaties met elkaar onderhielden daar Balen de nog onuitgegeven geschriften van Van Bracht na diens dood bewaarde.³³ Deze persoonlijke band had ook een zakelijk aspect: een andere nicht van Matthijs en Sara Balen namelijk, Katharina van Bijler, was gehuwd met de doopsgezinde uitgever Jacobus Savrij, dezelfde die in 1660 verantwoordelijk was voor de *editio princeps* van Van Brachts fameuze *Martelaarspiegel*, terwijl Savrij's zuster Martina op haar beurt gehuwd was met dezelfde Matthijs Balen.³⁴ Van Bracht zocht zijn uitgevers het liefst in de eigen kring. Zijn uitermate succesvolle leerboekje *De schole der zedelycke deught* werd na de eerste druk in 1657 het jaar daarna voor de tweede maal bij maar liefst drie drukkers op de persen gelegd: één maal voor rekening van de auteur bij de aan de gemeente gelieerde en zelf dichtende Jacob Braat en nog eens bij, en naar we mogen aannemen voor rekening van, Abraham Andriessz en de in Rotterdam opererende Frans van Hoogstraten.³⁵ De laatste was de naar de Maasstad vertrokken broer van Samuel van Hoogstraten en eveneens geloofsgenoot van Van Bracht, terwijl ook Andriessz – hoewel gereformeerd – een goede bekende van Van Bracht zal zijn geweest omdat hij Frans van Hoogstraten in diens jeugd als leerjongen voor het drukkersvak had opgeleid.³⁶

De meest voor de hand liggende vraag die we ons in dit verband kunnen stellen is die naar het specifiek-doperse element in deze publicaties uit de Dordtse dichtschool. Er mag kortweg gesteld worden dat dit element nauwelijks, en dan nog tegen de verdrukking in, aanwezig was. Van de doperse leden van de school was het bij uitstek Tieleman van Bracht die zich voor zijn onderwerpen strikt aan de religieuze stof hield. Van de anderen zou men alleen aan de hand van hun bibliografieën de signatuur niet of moeilijk kunnen raden. Van Bracht is en blijft dan ook een uitzondering in deze. Voor zover we weten heeft hij zich slechts één maal, in

33 GAD, DTB 78, f. 30-31, 35, 106; M. Balen, *Beschryvinge der stad Dordrecht* (...) (Dordrecht, Symon onder de Linde, 1677) 223.

34 Balen, *Dordrecht*, 1352, 1356-1357; vgl. P. Visser, *Broeders in de geest. De doopsgezinde bijdragen van Dierick en Jan Philipsz Schabaelje tot de Nederlandse stichtelijke literatuur in de zeventiende eeuw* (2 dln.; Deventer, 1988) II, 157, n. 316 ald. Deventer Studiën VII. Zie ook Balens testament: GAD, *Oud Notarieel Archief* (ONA), inv. nr. 349, *sub dato* 17 juli 1687 en [J.L.] van Dalen, 'Savary (Jacob Savry)', in: *NNBW*, V, k. 660.

35 Zie de vroeg achttiende-eeuwse aantekening van een anonymus op het schutblad van het exemplaar van de tweede druk in de Universiteitsbibliotheek Amsterdam (signatuur OK 65-599); vgl. Balen, *Dordrecht*, 223 en [J.L.] van Dalen, 'Braet (Jacob Corneliszoon)', in: *NNBW*, IV, k. 281.

36 Thissen, *Van Hoogstraten*, 67-69.

1646, dus in zijn adolescentenjaren, gewijd aan niet-godsdienstige stof. Het thema was toen, zoals zo vaak in de dichtschool, de vaderstad Dordrecht waarvan de lof in talloze aan de klassieke mythologie en geschiedenis herinnerende allusies gezongen werd en welks Parnasjeugd ook hier een strofe kreeg toebedeeld:

ô Dordrechts zangziek Tempedal,
Gy wykt den roem van Tessalien,
Maar lokt zelfs 's godlyk heilgeschal
Der englen neêr, uit goude tralien,
Van 't hemels koor, in 't weelig veld!
Rondom uw' maagdelyken zetel.³⁷

Verder beschikken we nog over een in het handschrift van Matthijs Balen gebleven vers van de diaken Laurens Terwe dat ook klinkt naar de bekende geest-vlees-dichotomie uit de ouderwetse doperse vroomheid:

Beschou, o domme jonge jeugd!
U 's levens snelle ondergang en broosheyd
die ghij vergeet, door achteloosheyd
en 't plegen van des werelds yd'le vreugd³⁸

Het heeft er veel van weg alsof, als de religie al de thema-keuze bepaalde, voor de dopers gold dat de inhoud van hun poëzie altijd refereerde aan de tegenstelling tussen wereld en niet-wereld. Ook het hierna te bespreken vers van Frans van Hoogstraten wijst daarop.

We hebben hier te maken met een thema dat reeds eerder door Piet Visser aan de orde is gesteld: de gedurende de zeventiende eeuw geleidelijke 'vergroting van het blikveld' van de doopsgezinden, gepaard gaand met een "groeïend cultuurbesef", hetgeen zou blijken uit "overschrijdingen" van door het geloof bepaalde tradities en conventies.³⁹ Deze spanning tussen de beperkingen van het oude, teruggetrokken doperdom en de nieuwe openingen naar de wereld daarbuiten – ook in de literaire zin van de renaissance-cultuur – valt treffend te illustreren door uitlatingen van de jonge, succesvolle doopsgezinde schilder en dichter Samuel van Hoogstraten.

37 T. van Bracht, *Ghewiekte kruywaghen, tot opvoeringh der onverwonnen keyserlijke stadt Dordrecht* (Dordrecht, Jacob Braat, 1646). Dit gedicht was voorzien van aantekeningen welke parodiërend geparafraseerd werden in de herdruk in *Vyfde vervolg van de Latynsche en Nederduitsche keurdichten* (Utrecht, Pieter van der Goes, 1735) 3-19, ald. 5, uit welke editie hier geciteerd wordt.

38 GAD, *Handschriftenverzameling*, inv. nr. 746; vgl. [J.L.] van Dalen, 'Terwen (Laurens)', in: *NNBW*, V, k. 899-900 en P. Breman en J. Rijken, *Dichters in Dordt* (Dordrecht, 1983) 16.

39 Visser, 'Doopsgezinde rederijkersactiviteiten', 38.

Deze leerling van Rembrandt liet al in zijn adolescenten-jaren op min of meer verholde wijze blijken wat hem dunkte van de opinie van zijn kerkgenootschap over de frivole arcadische roman-literatuur die hemzelf zo aantrok. In het voorwoord van de in 1650 bij Jasper Gorissz verschenen intrige *Schoone Roseliin*, verdedigde hij zich tegen de preutse spelbedervers die de jeugd haar verzetje – *in casu* de verrijking van de “sinnen” door “onschuldige lente-schriften” als het zijne – wilde ontzeggen.⁴⁰ In de jaren daarna ontgroeide Van Hoogstraten de gemeente steeds meer. Dit bleek niet alleen uit het een doper onwaardige gedrag dat deze als het ware Dordtse Jan Theunisz in de lente van 1651 toonde door een degen aan zijn zij te dragen en betrokken te raken bij kroegruzies,⁴¹ maar meer nog uit zijn initiatief om zijn carrière als schilder een belangrijke stimulans te geven door een reis te ondernemen naar Oostenrijk en Italië met als hoofddoel het grote, wereldse hof van de Habsburgse maecenas Ferdinand III.⁴² Hier mocht Van Hoogstraten op een audiëntie een gouden medaille met ereketting ontvangen als beloning voor zijn in de ogen van de keizer weergaloze schilderkunst. Tijdens zijn afwezigheid, in 1652, was bij Abraham Andriessz, onder de titel *Goude schalmey*, zijn berijming van het Hooglied vergezeld door nog wat andere losse gedichten verschenen, bezorgd door zijn broer Frans. In tegenstelling tot Samuel beantwoordde de laatste nog helemaal aan de normen voor de doperse vroomheid, zoals moge blijken uit Frans’ regels uit zijn in de bundel opgenomen grammatische gedicht ‘Kluisken, of heremitagie’:

O kluisken, overal bemint
 (...)
 Uw bouw en buitenste gezicht
 Valt voor onze oogen slecht en licht;
 Maer binnen zijt gij groot van waarde,
 Ja grooter dan een ding op aerde⁴³

In het voorwoord van hetzelfde boekje nu speelt Samuel van Hoogstraten een dubbelzinnig spel met zijn lezers door het werk – met als *pièce de résistance* de bekende erotische stof van het Hooglied – op te dragen aan de “zoet-zingende nimphen der Merwe”. Hij roept hen op te zingen en met hun zoete stem zijn “ziele met juychen ten hemel op-[te]-voeren”. Van Hoogstraten sloot hiermee aan bij

40 S. van Hoogstraten, *Schoone Roseliin of, de getrouwe liefde van Panthus* (Dordrecht, Jasper Gorissz, 1650) *3v.

41 GAD, *DTB* 78, f. 43 en *ONA*, inv. nr. 105, f. 294r-v en 299r-v en inv. nr. 117, f. 46; vgl. K.L. Sprunger, ‘Jan Theunisz of Amsterdam (1569-1638): mennonite printer, pamphleteer, renaissance man’, *The Mennonite Quarterly Review* 68 (1994) 437-460, ald. 441, 443.

42 Hierover: Thissen, *Van Hoogstraten*, 60-67.

43 Van Hoogstraten, *Schalmey*, 40-44.

de Dordtse traditie onder de jonge dichters om versjes te schrijven voor en poëzie-bundels op te dragen aan vereerde schone lokale jongejuifers. Deze galanterie echter bood hij zijn lezeressen aan in de gedaante van de zanger van vroom-bijbelse stof, waarmee de schrijver zowel knipoogde naar de vrouwelijke Dordtse jeugd als zich – zogenaamd, maar niet heus! – conformeerde aan de door de in zijn ogen bedilligerige doperse overheid opgelegde maatstaven van oirbaarheid:

Zing op de toonen van mijn *Goude schalmey* heylige gedenk-liederen, en godlyke victory-zangen, die ons vrolyck maken in geoorlofde vreugde.⁴⁴

En veel sterker dan hier klonk het eigen-religieuze geluid van de doperse poëten in de Dordtse dichtschool bijna nergens door. De meeste van hun bijdragen betroffen – zoals dat ook voor de schrijvende leden van de andere gezindten gold – ofwel drempeledichten in het voorwerk van een boek van een vriend, ofwel gedichten bij gelegenheid van gebeurtenissen als huwelijk en sterven. Één maal, in 1682, verzamelden zich Cornelis van Bracht (vermoedelijk een bloedverwant van Tieleman en Pieter), D. van Deyl en nog twee anderen die met een pseudoniem ondertekenden, voor een bundeltje ter gelegenheid van de wederkering van de vrede in de gemeente na een geschil waarvan we de achtergrond helaas niet kennen.⁴⁵ Typerend is dat in de bij de dood van Margaretha Mels – doopsgezind, dichteres en begaafd in talen en muziek – geplengde tranen-op-rijm nergens gerefereerd wordt aan haar religie, noch door de doopsgezinde lijkzangers als Joachim Targier of Matthijs Balen, noch door de anderen.⁴⁶

Verreweg het grootste deel van de doperse poëzie van Dordtse bodem werd geschreven naar aanleiding van de één of andere gelegenheid, en de aard van deze gelegenheid bepaalde de gehanteerde motieven, niet de geloofsovertuiging van de betreffende auteur. Wanneer de van geloofsijver bezeten Tieleman van Bracht de aanleiding vormde, dan werden zijn dichtende gemeente-genoten geïnspireerd tot dopers-religieuze stof, zoals Leendert van de Roer in zijn vers op de titelprent van de tweede druk van de *Martelaarsspiegel*,⁴⁷ of Pieter van Bracht in een sonnet op het tweede deel van hetzelfde werk waarin een bekende bijbelse analogie wordt gelegd:

44 *Ibid.*, A2r.

45 *Vredezing opgezongen ten troost der gemeente. Op den 7 junij, 1682* (Dordrecht, Frans van Hoogstraten, 1682); vgl. [K.] Vos, 'Bracht (Cornelis van)', in: *NNBW*, IV, k. 277.

46 *Uytvaard van het lijk der welbegaefde en konstrijke iuffer, me-juffer Margarita Mels (...)* (Dordrecht, Frans van Hoogstraten, 1682); vgl. [J.L.] van Dalen, 'Mels (Margaretha)', in: *NNBW*, IV, k. 967-968.

47 L. van de Roer, 'Op de tytel-prent', bij de facsimile-uitgave van 1984 afgedrukt op de achterzijde van S.L. Verheus en T. Alberda-Van der Zijpp, *Inleiding bij de heruitgave* (z.p. 1984). Van de Roer was in 1665 tot dienaar verkozen: *GAD*, *DTB* 78, f. 52.

Een hemels vyer van lust en yver, help de snaren
 Van *David* aen den galm van een bedroeft accoot:
 Wanneer den angst des doods, uyt Zion, wiert gehoort,
 Dat hy sijns 's herten rouw, in psalmen ging verklaren°
 * Psal.79.1.&c. Psal.137.1 &c.

Soo sag ik 't yver-vyer, ô broeder uyt u varen,
 Als gy de martelaers van 't Nieuw Verbond bracht voort: (...)
 Derhalven, wie gy zijt, die Christum onsen Heer
 Wilt volgen, in Sijn Woort, en goddelijke leer;
 Wort door dit lesen doch tot ware deugt gedreven.⁴⁸

En uiteraard wordt ook in het lijkdicht dat Frans van Hoogstraten schreef op de dood van Tieleman van Bracht in 1664 de nadruk gelegd op de kenmerkende voorbeeldfunctie van de doopsgezinde oudste voor de gemeente-leden, een voorbeeldfunctie die Van Bracht in zijn geval dus ook nog na zijn dood zou blijven vervullen:

Zoo bloeit naer uwe doodt uw herderlijken staf.
 Wat leeraer zijne faem bezoedelde met vlekken,
 Die tot eene ergernis aen zijne schaepen strecken,
 Uw naem is onze tong als most en zoeten wijn:
 En wie uw kerckbestier wil laecken of verheffen,
 Uw wandel kan alleen de ziel des vroomen treffen,⁴⁹

Maar voor het overige blijft het doperse element toch grotendeels afwezig in gelegenheidsgedichten als die welke Cornelis van Bracht schreef voor het huwelijk van de gemeente-leden Jacobus Terwe en Johanna van der Heijden, of Matthijs Balen voor het gouden huwelijksfeest van zijn ouders of op het in opdracht van de stadsregering vervaardigde portret van Willem III, evenals in de funeraire poëzie van Jacob Targier bij het overlijden van zijn vader, de leraar Abraham Targier.⁵⁰

48 T. van Bracht, *Martelaerspiegel der doops-gesinde of weereeloose christenen (...)* (Amsterdam, 1685; facs.-herdr. z.p. 1984) II, A6v.

49 F.v.H. [F. van Hoogstraten], *Op het overlijden van den deugtsaemen en godtvruchtigen Tieleman van Bracht, leeraer der Vlaemsche doopsgezinden tot Dordrecht* (Dordrecht, Frans van Hoogstraten, 1664).

50 Resp. C. van Bracht, *Lente krans ter bruylofte voor monsr. Jacobus Terwe en juffr. Johanna van der Heyden (...)* (Dordrecht, Symon onder de Linde, 1687); het gedicht van Balen op het gouden huwelijk van zijn ouders in GAD, *Handschriftenverzameling*, inv. nr. 739; M. Balen en C. de Beveren, *Opte schilderij opgerecht ter eeren van zijn Hoogheyd Willem-Hendrik (...)* (Dordrecht, z.n., z.j. [ca. 1672]); J. Targier, *Guldemonnd herderssang, op het overlijden van (...) Abraham Targier (...)* (Dordrecht, z.n., 1709).

Al met al kunnen we stellen dat het Dordtse doperdom wat haar intellectuele 'bemanning' aangaat, nauwelijks afwijkt van andere groepen in de stad. Er waren de uitzonderlijke leidersfiguren als Adriaan Cornelisz en Tieleman van Bracht, net zoals de gereformeerden zich konden beroepen op eminente kopstukken met een boven-lokale uitstraling als Johannes Becius, Jacobus Borstius en Jacobus Lydius. Ook aan de Dordtse dichtschoon droegen de mennonieten slechts ongeveer naar rato van hun getal hun steentje bij. En de manier waarop zij via allerlei onderlinge relaties als sub-netwerk binnen de school fungeerden, verschilde evenmin wezenlijk van die van het sub-netwerk van de lokale bestuurders waarvan regenten als Cornelis van Overstege en Willem van Blijenberg deel uitmaakten. Over de interne discussie op het stuk van de geloofsinhoud ten slotte kan gezegd worden dat die op een wel erg laag pitje stond, afgaande op de zeer spaarzame getuigenissen die we over dit onderwerp hebben.

Als het echter gaat over de inhoud, met andere woorden niet over de kwantiteit maar over de kwaliteit van het intellectuele verkeer binnen de Dordtse doopsgezinde gemeente, dan zijn er wel sporen die conclusies suggereren welke afwijken van wat men op basis van conventionele aannames zou verwachten. In een vorig jaar verschenen bundel artikelen die een inleiding beoogt te bieden in het proces van culturele assimilatie van de mennonieten als religieuze minderheid in de Nederlanden, wordt in een aantal case-studies een begin gemaakt met het beantwoorden van de vraag naar de oorzaken en achtergronden van de relatief snelle en sterke aanpassing aan en opname door de maatschappij van de Republiek die de dopers omringde. Het interessante is dat deze artikelen, althans de vier die hier het meest van belang zijn,⁵¹ alle personen of gebeurtenissen met een (nog) sterk doopsgezinde kleur als uitgangspunt nemen. Zo wordt voor een overzicht van de beeldvorming van dopers in de contemporaine literatuur juist uitgegaan van de *topoi* van de spreekwoordelijke mennonitische hypocrisie en de historische Münsterse revolutie van 1535. Marijke Spies gaat in haar artikel – na eerst een onderscheid te hebben gemaakt tussen literatuur geschreven door doopsgezinden in het algemeen en expliciet doopsgezinde literatuur – in op juist teksten "of a distinctive Mennonite character" en behandelt de bijdragen van auteurs die altijd al als typisch doperse literatoren worden gepresenteerd: Karel van Mander,

51 P. Visser, 'Aspects of social criticism and cultural assimilation: The Mennonite image in literature and self-criticism of literary Mennonites', M. Spies, 'Mennonites and literature in the seventeenth century', P. Visser, 'Jan Philipsz Schabaelje, a seventeenth century Dutch Mennonite and his *Wandering soul*', en A. Fix, 'Mennonites and rationalism in the seventeenth century', in: P. Visser, A. Hamilton en S. Voolstra red., *From martyr to muppy (Mennonite urban professionals). A historical introduction to cultural assimilation processes of a religious minority in the Netherlands: the Mennonites* (Amsterdam, 1994) resp. 67-82, 83-98, 99-109 en 159-174.

natuurlijk Joost van den Vondel, Dirk Camphuysen, Jan Schabaelje, Reyer Anslo en Joachim Oudaan.⁵²

Het zijn deze figuren die – althans in hun expliciet doperse werk – uiteraard juist aan het begin van de assimilatie-beweging, als het ware nog in de traditie van de generatie van Nittert Obbes en Hans de Ries, staan. Om dit assimilatie-proces goed te volgen zou juist de handel en wandel bestudeerd moeten worden van doopsgezinden (en liefst het daarvan door geloofsgenoten gevormde beeld) voor zover in die activiteiten de religieuze denominatie níet op de allereerste plaats staat. Assimilatie sluit een wegvallen van de onderscheidende kenmerken van de zich onderling aanpassende groepen in. Er zou met andere woorden gezocht moeten worden naar lokatie, tijd en omstandigheden van de afwezigheid van het mennonitische karakter waar het naar verwachting wel aanwezig had kunnen of moeten zijn.

In Dordrecht was de doperse eigenheid op literair-sociaal gebied in ieder geval al in een vrij vroeg stadium onvermoed ver te zoeken, waarmee de geletterde elite van de gemeente in déze stad een geslaagd voorbeeld van culturele assimilatie genoemd mag worden.

52 Visser, 'Mennonite image' en Spies, 'Mennonites and literature', citaat op 83.

‘It bleatemanneboek’

Dordtenaren in de Martelaarsspiegel van Tieleman van Braght¹

Bijeen te Dordrecht met de Doopsgezinde Historische Kring leek het een zinvolle gedachte bijzondere aandacht te besteden aan de doperse martelaren uit Dordrecht, vermeld in het bekende boek van de Dordtenaar Tieleman Jansz. van Braght, de *Martelaers Spiegel*. Met een enkel woord mogen schrijver en boek weer in de herinnering geroepen worden. Tevens komt de vraag aan de orde waarom wij de martelaren gedenken. Heeft dat nog zin voor ons, of is het slechts een vervlogen verleden, alleen nog historisch interessant?

Tieleman Jansz van Braght (29 januari 1625-7 oktober 1664)

Tieleman van Braght werd geboren op 29 januari 1625 te Dordrecht. Acht jaar na Tieleman is zijn broer Pieter geboren.¹ Beide broers hadden ook een zuster, Lynkje. Vader Jan was lakenhandelaar in Dordrecht.² Hoewel Tieleman voor de lakenhandel opgeleid werd, was er gelegenheid genoeg voor een ruimere ontwikkeling. Hij leerde Duits (wat hem later van pas kwam bij zijn bezoek aan gemeenten in Duitsland), Frans, Latijn, Grieks en Hebreeuws. Al op 23-jarige leeftijd, in 1648, werd hij tot prediker beroepen in zijn woonstad. Die functie heeft hij gedurende zestien jaar vervuld bij zijn ‘conservatieve’ gemeente.³ Hij moet een ongelofelijke werkkraft hebben gehad. Volgens zijn broeder Pieter heeft hij ook nog getekend, wat in Dordrecht wel in een goede traditie staat.⁴ Voorts staan er verscheidene gedichten op zijn naam, onder andere een ‘Anghstig Swanengezangh, of Troosteloze Vreede’ (1647) en was hij geïnteresseerd in astronomie.⁵ Zijn welsprekendheid heeft hij waarschijnlijk geoefend op schippers en volk bij de waterkant in Dordrecht, want hij wilde met iedereen praten en debatteren over en tevens getuigen van zijn geloof.⁶

1 J. Oldekamp, Scriptie ter voldoening aan artikel 19 van het reglement voor studenten aan de Kweekschool der A.D.S. (onuitgegeven, z.pl., c.a. 1950), p. 7.

2 *The Mennonite Encyclopedia* (4 dln., 1955-1959) I, 400-401; Van der Zijp, *Menn. Lexikon*, 252-253 noemt hem tevens lakenbereider.

3 N. van der Zijp, *Geschiedenis der Doopsgezinden in Nederland* (Amsterdam, 1980²) 97.

4 Pieter van Braght, Voorrede bij de uitgave van preken van zijn broer Tieleman uit 1669.

5 ME I, 400-401; voorts enige liederen in: Klaas Stapel, *Lusthof des Gemoeds*.

6 G.D.J. Schotel, *Kerkelijk Dordrecht*, (2 dln., Dordrecht, 1841) I, 359.

Tieleman van Braght.

Tieleman en Lyntje werden gedoopt in 1644, Pieter in 1650. Van Lyntje is verder niets bekend. Pieter heeft zich later verdienstelijk gemaakt met het ordenen en uitgeven van het nagelaten werk van zijn broer Tieleman, nadat die reeds op 39-jarige leeftijd overleden was. Zo bezorgde hij een bundel *51 Predicatieën, over verscheyde Schriftuerplaatsen*.⁷ Tieleman moet als lakenhandelaar, talenkenner, vlotte spreker en predikant wel een goede organisator zijn geweest. Want wanneer had hij tijd om gedichten te schrijven, te preken en een leerboek voor de jeugd te maken – om over die grote *Martelaers Spiegel* maar te zwijgen? Wanneer sliep hij? Zijn portret geeft hem weer als een smalle, slimme man, met een klein snorretje.

Van Braght als 'conservatief' tegenover andersdenkende doopsgezinden

Op 8 april 1663 voerde Van Braght een bekend geworden debat met de gereformeerde predikant Gerardus Aemilius uit Oud-Beijerland. Het ging natuurlijk over de kinderdoop.⁸ Zij debatteerden acht uren lang, van zes uur 's avonds tot twee uur 's nachts, in tegenwoordigheid van tweehonderd mensen. Uiteindelijk moest Aemilius erkennen, zeer tegen het genoegen van de zijnen, 'dat niemand, in den hemel of op aarde, met klare uitgedrukte woorden uit de H. Schrift zou kunnen toonen, dat men kinderen doopen zal of dat er ooit eenig kind gedoopt is'.⁹ Later wilde Aemilius geen 'twistige disputen' meer met Van Braght, maar alleen 'vriendelijke zamensprekingen', wat door Van Braght graag werd aanvaard.¹⁰

Als lid van een conservatieve Vlaamse gemeente kende Van Braght een absoluut gezag toe aan de belijdenissen.¹¹ Anderen, vooral Galenus Abrahamsz. de Haan (1622-1706) waren niet zo streng; zij legden daarnaast grote nadruk op de navolging van Jezus. Er vormden zich twee partijen. Enerzijds stonden de Ouderen met hun belijden van de rechte leer, de belijdenisgeschriften en het spreken over Jezus' dood en verzoening. Anderzijds stonden de Jongeren met hun belangstelling voor Jezus' leven, diens navolging en de beleving van de godsdienst. In 1660 was Tieleman voorzitter van een synode te Leiden, waar hij wilde werkstelligen dat Galenus en diens collega David Spruyt geschorst zouden worden wegens wat thans zou worden genoemd 'ongeoorloofde vrijzinnigheid'.

7 Verg. Herman Schijn, *Historia Mennonitarum* (1744) II, 'zommige van oordeel zijn, dat men door het uitkiezen dezer Leerredenen aan 's Mans goeden naeme genen dienst gedaen heeft'.

8 Van der Zijp, *Doopsgezinden*, 138-139.

9 S. Blaupot ten Cate, *Geschiedenis der Doopsgezinden in Holland, Zeeland, Utrecht, Gelderland* (2 dln., Amsterdam, 1847) I, 197-199.

10 Bijdrage tot de geschiedenis der doopsgezinde gemeente te Dordrecht, *Doopsgezinde Bijdragen* (1862) 88-114, 106.

11 Van der Zijpp, *Doopsgezinden*, 98.

Toen noemden ze het anders, bijvoorbeeld socinianisme of collegiantisme. Zowel Van Braght als Galenus waren publicitair actief. Beiden hadden zorg voor de jeugd in godsdienstige zaken. Van Braght had een leerboek geschreven, *De Schole der zedelijke Deught, geopent voor de Kinderen der Christenen* (1657). Galenus publiceerde zijn *Anleyding tot de kennis van de Christelijke Godsdienst bij wijze van vragen en antwoorden tot Onderwijs der Jeugt* (1677). Het boek van Galenus is wel leesbaar en te begrijpen; bij eerste kennismaking lijkt het boek van Van Braght nogal zware kost voor kinderen. Zo vroeg hij in de '30e les': 'Waerom moet ghy in de predicatie brengen een aendachtig herte?' Antwoord: 'Op dat ick het Woort Gods te recht magh begrijpen, en verstaen, want ander sal ick het selve te vergeefs gehoort hebben.' Galenus schreef zijn *Verdediging der Christenen die Doopsgezinde genaamd worden, beneffens korte grondstellingen van hun geloove en leere* (1699). Van Braght verzorgde de *Martelaers spiegel* en vermeldde daarin de belijdenissen. Ten tijde van de Leidse Synode in 1660 was Van Braght 35 jaar en Galenus 37 jaar oud. De Leidse Synode slaagde er niet in de partijen bij elkaar te brengen. Integendeel, er ontstonden steeds meer conflicten.

De rol van Van Braght op weg naar de 'scheuring' van 1664

Naast de voorzitter Tieleman van Braght fungeerde in Leiden als secretaris Bastiaan van Weenighem, oudste in Rotterdam.¹² Deze wenste niet samen te werken met de minder strenge groep van de Waterlandse doopsgezinden. Tijdens het congres werden vier belijdenissen gelezen. Ten eerste *Het Olijftacxken*, 1627, opgesteld met het doel Friezen en Vlamingen te verenigen. Ten tweede de *Belijdenis van Jan Cents*, 1630, die door een deel van de Friezen en Hoogduitsers was aangenomen. Ten derde de *Dordtse Belijdenis*, 1632, opgesteld door Adriaen Cornelisz., tot vereniging der Vlamingen. Ten vierde *Het Concept van Keulen*, dat in 1595 de Jonge Friezen, Vlamingen en Hoogduitsers had verenigd; later sloten zich hierbij vele Waterlanders aan. Al deze belijdenissen waren in 1649 in Haarlem goedgekeurd, evenals de belijdenis van Jacques Oterman door een groep Vlamingen en Hoogduitsers. Van Braght en Van Weenighem wilden leraren die elders, buiten de Vlaamse Gemeenten preekten, terecht wijzen. Zo probeerden ze ook te handelen met Galenus Abrahamsz, maar dat liep op niets uit. In Utrecht werd eenzelfde spel gespeeld om de wat progressievere Willem van Maurik te laten aftreden, wat in 1661 wel gelukte. In een spotgedicht met als titel 'Het nieuw

12 ME IV, 909-910. Samen met Van Braght stelde hij in 1661 een nieuwe belijdenis op, die nooit officieel is goedgekeurd, maar die wel het begin werd van het *Verbond van Eenigheyd*, juni 1664. Hij schreef artikelen onder andere over de doop en de voetwassing en liet aan de Rotterdamse gemeente een groot legaat na.

geboren Pausdom’ wordt Van Braght ‘de Paus’ genoemd, Van Weenighem ‘Kardinaal’ en de andere conservatieven kregen al even mooie bijnamen:

Wat teelt ons voor gewrocht het Sijnodus van Leiden,
 Geen echtgenoten Gods, maar enkel bastaardij,
 Paus, Kardinaal, Paap, Abt, van Christo afgescheijden...
 De hovaardij voert haar tot enkel Heerschappij...¹³

De onenigheden leidden tenslotte tot de scheuring in twee groepen: die ‘van ’t Lam’ en ‘de Zon’. In mei of juni 1664 verliet Samuel Apostool op 26-jarige leeftijd met ongeveer vijfhonderd gemeenteleden de gemeente ‘bij ’t Lam’ om naar pakhuis ‘de Zon’ te trekken. Tieleman Janz. van Braght heeft dit mogelijk nog kunnen vernemen, want hij overleed op 7 oktober 1664.

De Martelaers spiegel van Tieleman Jansz. van Braght

In hetzelfde jaar waarin Van Braght zo hard optrad op de Synode van Leiden, kwam de eerste druk uit van zijn Martelaarsspiegel: *Het Bloedigh Tooneel Der Doops-gesinde, En Weereloose Christenen Die, om het getuyghenisse Jesu hares Salighmakers, geleden hebben, en gedoodt zijn, van Christi tyt af, tot dese onse laetste tyden toe. Mitsgaders, Een beschrijvinge des H. Doops, ende andere stucken van den Godsdienst, door alle de selve geoeffent. Begrepen in twee Boecken. Zijnde een vergrootinge vande voorgaenden Martelaers Spiegel, uyt vele geloofweerdige Chronijcken, Memorien, Getuygenissen, etc.* Door T.J.V.B. Gedruckt tot Dordrecht, by Jacob Braat, Voor Jacobus Savry, Woonende in't Kasteel van Gendt. In't jaer 1660. Het boek telt 1290 bladzijden. Een tweede druk is verschenen in 1685 en heette toen: *Het Bloedig Toneel of Martelaers Spiegel der Doops-Gezinde of Weereloose Christenen*; de rest is wat ‘moderner’ gezegd, maar er staat hetzelfde. Daarop volgt: *Bysonder vermeerderd met veele Autentijke Stucken, en over de hondert curieuse Konstplaten.* Het drukkersadres is nu: ’t Amsterdam, By J. vander Deyster, H. vanden Berg, Jan Blom, Wed. S. Swart, S. Wybrands, en A. Ossaan. En Compagnie. 1685. De titelpagina vermeldt nu de naam van T.J.V. Braght en niet meer T.J.V.B. De drukkers van het boek van 1685 kregen van de Staten van Holland en West-Friesland het privilege het boek vijftien jaar lang als enige te mogen drukken, verkopen etc. Wie zich daar niet aan hield, moest minstens driehonderd gulden betalen. Het octrooi was ondertekend door raadpensionaris Gaspar Fagel, ‘ter ordonnantie van de Staten’ en door Simon van Beaumont. Daaronder staan de namen van de drukkers, met zegel en datum 31 januari 1683.

Van Braght begint zijn inleiding met een votum: ‘Aen God, mynen Heere, Den

13 M.D.A., *Het nieuwe geboren Pausdom geteelt uit het laatst gehouden Menniste Sijnode van Leiden, en haar eerste vrucht: vertoont aan de Doopsgesinden van Utrecht* (z.pl., 1661).

Schepper Onderhouder, en Verlosser mijner ziele, Prijs Eere en Majesteit, van eeuwigheid tot eeuwigheid.' Een groot deel van de inleiding zou ook in een gebed in de eredienst gebruikt kunnen worden. Daarop volgt een onverwachte wending, hij heeft iets dat eigenlijk aan God toebehoort: 'jae dat uwen alderdiersten schat is, te weten het bloed en d'offerande der Heyligen; ik moet noodwendig komen om u die te geven.' Hij meldt dat God zijn leven gespaard heeft – hij was een half jaar lang ziek geweest – opdat hij deze opdracht zelf volvoeren kan: 'want de stricken des doods hadden my omvangen'. Verderop schrijft hij over de 'weereeloose lammerkens' die 'voor uwen name' leden en stierven: 'het ging my alsof ik met haer aen de rechtplaatsen, op de schavotten, en aen de brand-staken getreden ware'... Hij bidt om gelijk te mogen worde aan zijn gedode medebroeders en -zusters. Getekend: T.J.V.B. Dordrecht den 23. Julii, Anno 1659. Het boek bevat de Belijdenissen van de ware kerk, die van 1627 (Olijftak), 1630 (Jan Cents), 1632 (Dordrecht), dan martelaars eeuw per eeuw, met steeds een stuk over de doop. Het eerste deel eindigt met de Belijdenis in 33 artikelen, dat is de Belijdenis die de Oude Friezen aan de tweede druk van Hans de Ries' Martelaarsboek toevoegden. Het tweede deel zal door de tegenwoordige doopsgezinden meer gelezen worden dan het eerste. Aan het begin staat nog een gedicht van zijn broer Pieter:

't Schijnt gy sterft; wilt moeyt en yver sparen.
Maer het des niettemij, dit bloedig Offer-werk
Met kranke, en swacke leên, ten dienste van Gods Kerk,
Door onvermoeyde vlijt, en yver, dus beschreven.

Het woord 'vermeerdert' wijst er al op dat Martelaarsboeken veranderlijke, dikwijls groeiende boeken zijn. De allereerste verzamelingen van martelaarsbrieven en andere gegevens waren natuurlijk klein, om als illegale lectuur gemakkelijk te kunnen verstoppert. Dat was voor de uitgave van Van Braght niet meer nodig: zijn boek kon op groot formaat verschijnen. Inhoudelijk beschouwde W.J. Kühler het boek van Van Braght, 'hoewel met weinig critiek samengebracht' als 'over het geheel betrouwbaar' en hij stelde vast dat de schrijver op de schouders van Hans de Ries stond.¹⁴ De Leidse kerkhistoricus L. Knappert prefereerde *Het Offer des Heeren*, de heruitgave naar het boek van 1570, met inleiding van S. Cramer.¹⁵ Andere, met name vroegere martelaarsboeken worden vermeld door F. Pijper en S.L. Verheus.¹⁶ In Vlaanderen is veel onderzoek verricht door A.L.E. Verheyden, die tot de conclu-

14 W.J. Kühler, *Geschiedenis der Nederlandsche Doopsgezinden in de zestiende eeuw* (Haarlem, 1940) 247, 115.

15 L. Knappert red., *Het Offer des Heeren*, 56

16 F. Pijper, *Martelaarsboeken* ('s-Gravenhage, 1924); S.L. Verheus, 'Inleiding' in: T. van Braght, *Het Bloedig Tooneel* (Zutphen 1984, facs. van de uitgave van 1685).

sie kwam dat de bronnen aldaar veel rijker zijn op het gebied van de doperse geschiedenis dan in de vroegste geschiedschrijving naar voren komt.¹⁷ Ten slotte vroeg Bad Gregory aandacht voor enkele particuliere martelaarsboeken uit de late zestiende eeuw, waarin eveneens veel gegevens uit Vlaanderen zijn opgenomen.¹⁸

Natuurlijk is ook veel materiaal verloren gegaan. Stukken zijn vernietigd wanneer zich in een stad of streek een omslag van godsdienst en bestuur voordeed. Een enkele keer raakten per ongeluk stukken in het ongereede. Zo meldt de *Martelaers Spiegel* in het verhaal van de zoon van Adriaen Willemsz, terechtgesteld in 1568, dat Adriaen 's morgens tussen een en twee uur gearresteerd is door de drost van Vianen en gevangen gezet op het huis Batesteyn. Vanuit de gevangenis heeft hij brieven geschreven naar zijn zoon. Uit angst dat deze brieven gevonden zouden worden, legde de zoon ze bij elkaar achter de bedstede, onder het dak. In februari 1571 sloeg het hoge water over de Diefdijk, waardoor vele huizen weg-dreven of de muren wegsloegen: 'soo dat de Brieven in het water quamen, en te niet gingen, daer ik groote droefheyd om gehad hebbe, overmids dat onse kinderen gesien ofte gelesen soudon mogen hebben, hoe vroom en welgemoed dat haer grootvader was, om het Evangelium te belijden, ende daer voor te sterven, en hoe vrolijk hy was als men hem besocht in de gevangenis, want ik hebbe selfs daer by geweest, op groot perijckel.'¹⁹

De 'bleate manne' van Jan Luyken

Zoals bekend is de *Martelaers Spiegel* geïllustreerd met 104 etsen, allen vervaardigd door Jan Luyken (1649-1712) en op de titelpagina aangeprezen als 'curieuse Konstplaten'. Koperen platen sierden eveneens de *Historie der Martelaren* van Adriaen van Haamstede, weergevende 'alle de martelisatiën zeer kurieus na den aert en eigenschappen des lants en plaatsen'. Het woord *martelisatie* treffen we eveneens op een enkele plaats in de *Martelaers Spiegel* aan.²⁰ De uitdrukking wordt ook gebruikt door K. Vos, die beschrijft hoe men 'met groote zware tirannie onmensschelijk gemarteliseerd' kon worden.²¹ Hoe fascinerend en adembenemend die prenten van Luyken zijn, moge ik illustreren met een familieverhaal. Mijn moeder groeide op in Ysbrechtum bij Sneek, op een boerderij. Boven het woonhuis

17 A.L.E. Verheyden, *Mennisme in Vlaanderen*, typescript (1946), en bijgevoegde brief 'aan mijn Amerikaanse geestverwanten', d.d. 17 december 1946.

18 Bad Gregory, 'Particuliere martelaarsbundels uit de late zestiende eeuw', *Doopsgezinde Bijdragen* 19 (1993) 81-106.

19 Van Braght, *Martelaers Spiegel*, 366.

20 Van Braght, *Martelaers Spiegel*, 802 en op de laatste bladzijde.

21 K. Vos, *Menno Simons* (Leiden, 1914) 271.

was een zolder, waar Anne en Sietske speelden als het slecht weer was. Daar lagen allerlei zaken, maar ook boeken, oude boeken, in het bijzonder één héél dik boek. Al spelend bekeken die meisjes, ongeveer vier en zes jaar oud, alle boeken, inclusief het dikke boek. Op haar oude dag vertelde mijn moeder daar nog met pathos over, hoe gefascineerd zij als kinderen waren door die platen. Ze snapten dat het ernstig was wat er op stond, maar ze konden de letters nog niet lezen. Geheimzinnig praatten ze over dit boek als ‘it bleatemanneboek’. Dat ontging mijn grootmoeder natuurlijk niet. ‘Hwet doog jimme dêr op dy souder’? ‘Neat, Mem’! Mem vertrouwde het niet en ontdekte het oude martelaarsboek met de prenten van Jan Luyken. En mijn Beppe Teatske heeft die *Martelaers Spiegel* opgestookt in het keukenfornuis van de boerderij in Ysbrechtum.

De tijd van de martelaars

De zestiende eeuw was een tijd van strijd, haat, angst, vervolging, gruwelen. Aan de ene kant stonden Karel V en later Filips II, de Heilige Roomse Kerk, bisschoppen en inquisitie. Aan de andere kant een vloeiende, veranderende massa van mensen met afwijkende of ketterse gedachten, bedreigend en hier en daar ongrijpbaar voor Karel en Kerk. Die massa telde mensen die niet meer geloofden in de sacramenten van de rooms-katholieke Kerk; anderen bekritiseerden de levensstijl van de geestelijkheid. Er waren mensen die nergens meer aan deden, en weer anderen die opstand maakten om economisch-sociale redenen. Luther verwierf zijn volgelingen, maar daarnaast waren er niet-lutheranen die de vertaling van het Nieuwe Testament van Erasmus lazen. Ook kwamen er in die tijd dopers voor, mensen die ervoor gekozen hadden, iemand pas na het uitspreken van een persoonlijke belijdenis te dopen, dus te dopen op volwassen leeftijd – in die vroege tijd natuurlijk een herdoop.

De doopsgezinde geschiedenisboeken beschrijven de omstandigheden waarin de gearresterde dopers leefden en ondervraagd werden. De brieven die zij aan hun gezin of gemeente schreven, spreken van hun onwrikbaar geloof en van de bereidheid voor het Evangelie te sterven. Elk verhaal in welk Martelaarsboek ook is ontroerend om te lezen – en beschamend voor ons als we ons realiseren hoe goed gehuisvest en verzorgd wij zijn terwijl we lezen over deze vervolgd. Vele van de vroege dopers leerden lezen om zelf het Bijbelwoord te kunnen vinden en begrijpen. De doopsgezinde martelaren waren van allerlei komaf: handwerkslieden, bakkers, beeldsnijders, boeren, sloffenmakers, geestelijken, lagere edelen, wevers en handelaren in textiel. Kühler erkende de invloed van Menno's *Fundamentboek* (1539) op de standvastigheid van de vervolgd: ‘Zoo wij den invloed van het Fundament willen leeren kennen, hebben wij (slechts) de verhooren der martelaars op te slaan. (...) [Menno] heeft in zijn Fundament de geloofspunten

behandeld, waarover de verhooren loopen, de argumenten der tegenstanders genoemd en beantwoord.²²

Al omstreeks 1530 waren er herdopers in Holland en Zeeland. De vroegste, men naam bekende predikers in Dordrecht waren Willem de Cuyper en Bartholomeus Boeckbinder, omstreeks 1533-1534.²³ Leenaert Bouwens verbleef in Dordrecht van 1557 tot 1561 en van 1563-1565; hij doopte toen eerst zes, later 44 personen. Veel gevluchte Vlamingen vestigden zich in Dordrecht. Een paar van hun namen kennen we uit de *Martelaers Spiegel*: Digna Pieters, gedood in 1555, Joris Wippe, gedood in 1558; tien personen gedood in 1569; Jan Woutersz. van Kuik en Adriaenken Jans van Molenaarsgraaf in 1572 gedood.²⁴ Namen van personen die zich 'onweerdig' hadden gedragen, bijvoorbeeld door te herroepen, zijn in de *Martelaers Spiegel* weggelaten.²⁵

Na gevangenneming, vaak door verraad, werd men vastgezet, soms letterlijk 'in de ijsers'.²⁶ Dan werden de gevangenen verhoord door geestelijken. Bijna altijd gingen de steeds terugkerende vragen over: doop (volwassen- of kinderdoop), avondmaal, heilige Roomse Kerk, gehoorzaamheid aan de overheid, biecht, huwelijk, of over wie de leraar was. Of men wilde weten wie aan 'bijeenkomsten' deel had genomen. Verwijzingen naar de excessen van Münster hoorden er altijd bij. Soms werden de gevangenen gepijnigd. De dopers werden aangeduid als 'ge-reprobeerde secte van de Mennisten, ofte Herdoopers', 'Weederdoper', 'Sacrament-schenders' of 'verdoemde Secte der Herdooperen'.²⁷ Als het dan gelukt was de 'ketterye' te ontdekken, sprak men uit dat de ketter zich schuldig had gemaakt aan ongehoorzaamheid aan het 'Keyserlyk bevel' dat ketterij verbood, aan 's Keyzers Mandaat' of aan 'crimen laesae Majestatis Divinae et humanae'.²⁸ Daarna werd de 'schuldige' aan de wereldlijke overheid overgegeven. Was de ketterij bevestigd, dan deed men pogingen om de kettters tot herroeping te bewegen. Daarna werden ze 'met opentlijke Vyerschaere ter dood verwesen'.²⁹ Uit angst voor een geloofsgetuigenis tot het volk werd de slachtoffers vaak de mond toegestopt of de tong gebonden.³⁰ Soms riep men uit de toeschouwende menigte een bemoediging als: 'Strijd vromelijk, lieve Broeder! ghy en sult hier na niet meer lijden'.³¹ Een enkele keer lukte het de veroordeelde nog te bidden of iets te

22 Kühler, 236, 237.

23 ME II, 91.

24 Van Braght, *Martelaers Spiegel*, 162, 203-207, 536, 566-603.

25 Van Braght, *Martelaers Spiegel*, 370.

26 Van Braght, *Martelaers Spiegel*, 762, 815.

27 Van Braght, *Martelaers Spiegel*, 261, 753, 702, 707.

28 Van Braght, *Martelaers Spiegel*, 752, 234, 327, 492, 493.

29 Van Braght, *Martelaers Spiegel*, 566.

30 Van Braght, *Martelaers Spiegel*, 300, 504, 552, 567, resp. 275, 660, 662, 728.

31 Van Braght, *Martelaers Spiegel*, 567.

zeggen voor de terechtstelling. In enkele gevallen moest een burger van de stad eerst 'ontborgert' worden voordat hij gedood werd; dat gebeurde bij klokslag.³²

In het nawoord bij de *Martelaers Spiegel* worden de slachtoffers herdacht als 'volstandige' en getrouwe gelovigen. De martelaren rusten 'onder den Altaer' en worden bekleed met een wit zijden kleed. Zij ontvingen de Kroon des Levens in Gods Rijk.³³

De Dordtse martelaren in de *Martelaers Spiegel*

Digna Pieters was een 'Godsvruchtige vrouw'. Men heeft 'hard tegen haar geprocedeed' om haar 'van het geloove afvallig' te maken. Toen ze met klokslag haar burgerrecht kwijt was, kon het vonnis worden uitgesproken door schepenen en raad van de stad. Zij werd 'gesteken in een sak' en bij de Puttox-toren verdrinken. Alleen die autoriteiten die er volgens de voorschriften toe verplicht waren, woonden de executie bij; de anderen waren afwezig.³⁴

Joris Wippe was vanuit het Vlaamse Menen, waar hij burgemeester was, naar het Noorden gevlucht. In Dordrecht was hij lakenruwer. Hij kreeg de opdracht zich te melden en gaf daaraan gehoor. Overeenkomstig de plakaten nam de schout hem gevangen en werden zijn lijf en goed verbeurd verklaard. Volgens de *Martelaers Spiegel* stuurde Dordrecht hem naar Den Haag, maar zond Den Haag hem terug. De beul zou hem niet hebben willen doden en liever ontslag willen krijgen. Een van de 'diefleyders' heeft hem op 41-jarige leeftijd 's nachts in de gevangenis in een groot wijnvat verdrinken. De beul heeft nog gezegd: 'Sy hebben Christus gekruyst, en Barabbas los gelaten'. Vanuit de gevangenis heeft Joris vol zorg aan vrouw en kinderen geschreven: hij was bereid om 'lichaem en ziele op te offeren tot grootmaking van sijnen (Christus') heyligen name.' Maar thuis moesten de kinderen moeder in ere houden en haar gehoorzaam zijn. Ze moesten leren lezen en hun moeder uit de Bijbel voorlezen. Zo nam hij afscheid van Barberken, Hansken, Pierken, de kleintjes, en van zijn vrouw. Hij stierf op 1 oktober 1558.

In 1570 werden tien personen terechtgesteld die in de stad gezocht en gevonden waren. Een man en een vrouw waren afgehaald van een huis in de Marienbonstraat, 'daer de Leers uyt hing'. Anderen 'van de selve religie' ondergingen hetzelfde lot.

Adriaenken Jans dochter, wonende te Molenaarsgraaf, werd gevangen gezet op de Vuylpoort. Uit de gevangenis schreef zij aan haar man dat haar lijden en ge-

32 Van Braght, *Martelaers spiegel*, 568.

33 Van Braght, *Martelaers Spiegel*, 300, 736, 275, 504, 762.

34 Van Braght, *Martelaers Spiegel*, 163.

vangenis 'onse kosten zijn op onse huys, dat wy op den steen Christus gefondeert hebben.'³⁵ Zijn antwoordbrief is ook ontroerend en eindigt met: 'spaert my niet. Adieu, en vaert wel, set u betrouwen alleen in den Heere, soo sult gy uwer zielen ruste vinden, Amen.' Zij stierf op 28 maart 1572.

Toen men Jan Woutersz. van Kuyk ging arresteren, kwam hij zelf bij de deur en riep luid 'ja' dat hij het zelf was... zodat zijn vrouw gauw kon vluchten. Maar zijn dochtertje van omtrent zeven jaar bleef staan kijken toen de schout hem weg-haalde en naar de gevangenis bracht, waar ook Adriaenken vast zat. Beiden werden hevig gepijnigd, maar verklikten niemand. Na alle ondervraging en lijden verlangde Jan Woutersz. naar het einde. Toen de dag van zijn terechtstelling was aangebroken zei hij: 'Dit is den dagh der saligheyd'. Velen maakten het einde van Adriaenken en Jan mee en waren 'met jammer' vervuld. Later zijn er twee liederen op hen gemaakt, eindigend met de strofe: 'Sy hebben de Kroon der Martelaren verworven.' Vanuit de gevangenis heeft Jan Wouters elf brieven geschreven: aan vrouw en kind, aan familieleden en aan de gemeente Dordrecht. Hij maande zijn lezers tot Bijbellezen en standvastigheid in het geloof. Daarbij gaf hij een verslag van wat hem overkwam: dit is tot waarschuwing, anderen moeten het ook weten! Aan de schout en de raad van Dordrecht zond hij zijn 'belijdinge des geloofs', waarin hij in het kort zijn geloof uiteenzette: hij had zich opnieuw laten dopen, had in jaren niet gebiecht, was 'voor Gods gemeynthe' getrouwd en had zijn kind niet laten dopen. In het sacrament van het altaar geloofde hij niet, dat noemde hij een 'gebacken koeksken' en de wijn bleef wijn. Het Avondmaal was 'tot en gedachtenissen des lichaems en bloeds Christi'. Tot slot hield hij hen voor: 'Zijt hertelick gewaerschouwt' – ieder moet voor de opperste Rechter reenschap van zijn daden geven.

Waarom gedenken wij de martelaren? Is het voorbij, hun tijd van lijden? Knap-pert beschouwde het als geschiedenis: 'Er is maar ééne verademing bij de lectuur van deze dingen: zij zijn voorbij.'³⁶ Nee, alleen de *Martelaers Spiegel* is historie geworden. Maar elke dag zijn er nieuwe martelaars voor hun geloof, en telkens komen er weer nieuwe martelaarsverhalen. Zij kunnen ons aanscherpen ons geloof te oefenen, meer in de Bijbel te lezen en ons bewust te worden van eigen verantwoordelijkheid. Steeds zullen er moedige mensen zijn die zich vanuit een sterk geloof individueel verzetten tegen kwade machtsblokken, zoals dat altijd geweest is, zeker in de zestiende eeuw.

35 Van Braght kon de doodvonnissen van Adriaenken Jans en Jan Wouters van Kuyk niet vinden in de criminele stadsboeken. Hij meende dat 'men deze vonnissen slechts op losse papieren gestelt, in de Vyerschare opgelesen, en daer na te niet gedaen heeft, op dat daer geen geheugenisse meer van overblijven soude' bij verandering van 'politie en religie'. Mogelijk is dit gebeurd toen de stad in 1572 overging naar de prins van Oranje.

36 Knappert, *Het Offer des Heeren*, 1.

‘Quaet comportement’

De tucht in de Doopsgezinde Gemeente Utrecht in de zeventiende eeuw.¹

I Inleiding

De resolutieboeken van de Doopsgezinde Gemeente te Utrecht gaan terug tot 1639, het jaar van de vereniging van de Vlaamse gemeente daar ter stede met de al eerder verenigde Friese en Hoogduitse gemeente. Bij het doornemen van deze boeken stuit men onder meer op diverse gevallen van kerkelijke tucht. Aangezien de bestudering daarvan niet het belangrijkste doel vormde van het lezen der archivalia en dus niet alle tuchtgevallen zijn genoteerd, zal ik mij in dit artikel ertoe beperken de verschillende soorten vergrijpen en de daarbij behorende tuchtmaatregelen op een rijtje te zetten. Tevens zal het doel van de tucht onder de loep worden genomen en de rol die deze speelde in de Utrechtse gemeente.

Ondanks het ontbreken van statistische gegevens krijgt men de indruk dat het aantal tuchtgevallen in Utrecht het grootste was in de jaren 1639 tot 1660.² In de jaren 1660 tot 1700 lijkt iets minder aandacht aan de kerkelijke tucht te zijn besteed, met uitzondering van de periode 1690-1695, waarin zich een grote stijging voordeed. In de achttiende eeuw was nog slechts in enkele gevallen sprake van kerkelijke tucht. Om die reden zal dit artikel slechts de tucht betreffen zoals die in de zeventiende eeuw werd toegepast.³

1 Dit artikel vloeit voort uit de bestudering van de kerkeraadsresoluties en andere archivalia van de Doopsgezinde Gemeente Utrecht, ter voorbereiding van een studie over de geschiedenis van deze gemeente, welke ds. R. Hofman en schrijfster dezes over enige tijd hopen te publiceren. Ik ben ds. Hofman dan ook veel dank verschuldigd, niet alleen voor het mede doornemen van de archiefstukken, maar ook voor zijn waardevolle raadgevingen op theologisch gebied.

2 Het betreft hier echter slechts enkele gemeenteleden, over wie steeds opnieuw gesproken wordt.

3 Deze globale indruk komt overeen met wat Roodenburg opmerkt in zijn studie over de kerkelijke tucht in de gereformeerde gemeente van Amsterdam in de jaren 1578-1700. Zie H. Roodenburg, *Onder censuur. De kerkelijke tucht in de gereformeerde gemeente van Amsterdam, 1578-1700* (Hilversum, 1990) 387-388. Ook S.F. Rues, *Tegenwoordige Staat der Doopsgezinden of Mennoniten in de Vereenigde Nederlanden [...]* (Amsterdam, F. Houttuyn, 1745) 108, stelt: ‘[...] d’er word meer van den kerkelijken Tugt in de Leere en Predikatiën gehoort, als in de Praktijk en Oeffening.’ Op blz. 158 van hetzelfde werk merkt de vertaler op: ‘Het is waer, zoo als wij te voren aentekenden, dat de Kerkelijke Tugt, onder de Doopsgezinden zeer verslapt is [...]’.

Delicten

Afgezien van de gevallen waarin het niet duidelijk is wat de betrokkene heeft misdreven, zijn de 'delicten' in twee groepen te verdelen: in het eerste geval zijn ze min of meer duidelijk gerelateerd aan specifiek doperse opvattingen, in het tweede is er sprake van gedrag dat ingaat tegen de goede zeden in het algemeen. Men spreekt dan bijvoorbeeld over 'een seer onbehoorlijkce saek [...], die onder ons als christenen niet betamelijck en is.'⁴

Tot de eerste groep behoren vergrijpen als het verkondigen van meningen die afwijken van de doperse leer en belijdenissen – de schuldigen zijn naar alle waarschijnlijkheid voornamelijk collegianten –, buitentrouw en alles wat daarmee te maken heeft, het lid worden van een andere kerkelijke gemeenschap, het in militaire dienst gaan, onvoldoende kerkbezoek en te weelderige kledij. De tweede groep vergrijpen omvat voornamelijk allerlei gedragingen die men niet passend acht, zoals dronkenschap of ruzie maken. Ook een faillissement past in deze categorie.

Straffen

Hadden ban en mijding bij de zestiende-eeuwse dopers veel stof doen opwaaien, in de zeventiende eeuw is de situatie flink gewijzigd. Van mijding is in de Utrechtse resolutieboeken niet één voorbeeld te vinden.⁵ Heel anders is het echter met de ban: met name in de eerste helft van de zeventiende eeuw werd deze tamelijk regelmatig toegepast, maar alleen in bepaalde gevallen. Slechts enkele categorieën van delicten kwamen voor deze zware straf in aanmerking en dan was de ban meestal nog van tijdelijke aard. Betoonde de daartoe veroordeelde na enige tijd oprecht berouw, dan waren kerkeraad en broedervergadering dikwijls zeer clement en lieten zij hem of haar na enige tijd en na een ernstige waarschuwing weer toe tot de gemeente.⁶

Gang van zaken

Evenals in de gereformeerde kerk⁷ was de gang van zaken bij de kerkelijke tucht gebaseerd op Mattheus 18: 15-17.⁸ Had iemand een vergrijp gepleegd, dan werd

4 Dit betreft een broeder die 'sigh oock niet wel met smockelen en met slaen gedragen heeft'. (Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht 228, inv.nr. 20 (hierna GAU 228.20), f.87r., 8-7-1679).

5 Zie ook N. van der Zijpp, *Geschiedenis der Doopsgezinden in Nederland* (herdruk Enkhuizen, 1980) 120 en H. Bakels, *Het volk van Menno* (Leiden, 1908) 87.

6 Ook Bakels (*Het volk van Menno*, 87) legt de nadruk op de 'zachtheid der tucht'.

7 De huidige Nederlandse Hervormde kerk.

8 'Indien uw broeder zondigt, ga heen, bestraf hem onder vier ogen. Indien hij naar u luistert, hebt gij uw broeder gewonnen. Indien hij niet luistert, neem dan nog een of twee met u mede,

er altijd eerst met de schuldige gesproken door twee ‘dienaren’ (kerkeraadsleden). Hielp dit niet, dan kwam de zaak voor de broedervergadering en pas daarna besloot men zo nodig tot (tijdelijke) uitsluiting van het avondmaal, het inhouden der bedeling of – in het ergste geval – tot ‘ontbroedering’ of ‘ontsustering’.

Ware het niet dat men zich bij de bestudering van een ander tijdperk dan het onze altijd moet trachten in te leven in de omstandigheden en ideeën van die tijd, dan zou men zich bij het lezen van de resolutieboeken bijzonder kunnen ergeren aan de naar onze maatstaven zeer grote mate van sociale controle die daaruit naar voren komt. Bij vrijwel elk vergrijp wordt vermeld dat men daarover bij geruchte gehoord heeft: ‘Janneken Voogs gedraagt zich *soo men zeyt* niet christelijk’, Lijsebet Gijsberts zou ‘een jongman die dienstgenomen hadde [...] afgecoft hebben om *soo ’t gerucht gaet* met hem te trouwen.’⁹

II Vergrijpen gestraft

Laten wij eens wat dieper ingaan op de verschillende gevallen waarin broeders en zusters zich misdroegen. Daarbij zullen eerst die zaken aan de orde komen die verband houden met doperse opvattingen en daarna de meer algemene ondeugden.

Afwijkende geloofsovertuiging

Van de broeders die zich in de zeventiende eeuw naar het gevoelen van de kerkeraad bezondigden aan het verkondigen van meningen die afweken van de doperse beginselen, waren de meesten wellicht collegianten. Op 22 februari 1655 verzocht een aantal broeders de kerkeraad maatregelen te nemen tegen het zondagse ‘college’, ‘vermits de geruchten van haer leer, dewelcke is dat de kercke order nu geen plaets en moet hebben, Christus niet voor Maria geweest soude hebben, de goddeloose niet en soude verreysen en andere dingen meer, dewelcke werden geoordeelt tegen de heylige schriftuer streyden.’ Op 9 augustus van dat jaar worden de bezoekers van hetzelfde college ‘colianten’ genoemd.¹⁰

opdat op de verklaring van twee getuigen of van drie elke zaak vaststa. Indien hij naar hen niet luistert, zeg het dan aan de gemeente. Indien hij naar de gemeente niet luistert, dan zij hij u als de heiden en de tollenaar.’ (NBG-vertaling) Zie ook Roodenburg, *Onder censuur*, 115.

⁹ GAU 228.16, f. 128r. (8-12-1653) en GAU 228.18, f. 31v. (22-3-1665). Zie ook hierna blz. 66.

¹⁰ GAU 228.17, f. 3r, 13r. In de resolutieboeken is het gebruik van het woord ‘college’ niet eenduidig. Men krijgt de indruk dat de schrijvers daarmee zowel de samenkomsten der collegianten aanduiden als de kerkeraad(svergadering). Zo worden op 12 nov. 1657 Spiering en Ploekhoy op verzoek van het woensdagse ‘college’ gesommeerd om hier op dinsdag op ‘t ‘college’ te komen (GAU 228.17, f. 66r).

Van Folkert, de zoon van een kosteres, is niet duidelijk of hij tot die groep behoorde. Op 9 december 1657 werd hij gewaarschuwd in verband met zijn slecht gedrag en zijn 'twijfeling of afwijkinge in 't geloof', een uitspraak die niet tot verdere conclusies kan leiden.¹¹ Interessanter is de 'zaak Jan Spieringh', die voornamelijk speelde in de jaren 1654-1660. Op 12 oktober 1654 blijkt Jan Spieringh 'in 't verstant vervremt' en op 1 februari 1655 'dat Spierinck in eenicge oppienie ofte verstant is dat wij verstaen niet te ackordeeren met Godts woort'.¹² Kennelijk had hij zich uitgesproken tijdens het zondagse 'college', want men besloot dat de leraren Van Hoochvelt en Van Aldendorp dit college samen met enkele anderen zouden bezoeken om poolshoogte te nemen en dat men daarna de zaak zou overleggen. Nadat de colleges eerst waren opgeschort, stond men ze enkele maanden later weer toe, mits onder toezicht van de dienstdoende leraar en diakenen, 'om espress daerop te letten, in (?) daer eenige despuytten resen, verstonden buyten den regell van Godts woort en de belijdenisse der gementen conform niet en was'.¹³ Op 20 maart 1656 blijkt er vrede te zijn gesloten, maar niet voor lang, want een paar maanden later zou de leraar Johannes Andries weer met Spieringh gaan praten en hem opdragen dat hij volgens zijn belofte 'geen sake in 't colegie sal voorstelle dat tegen onsen allegemeene confesie is, opdat de jongelieden in geen vremde dusput comen'.¹⁴ Na enkele maanden volgde er opnieuw een verzoening¹⁵, maar nog geen half jaar later was het weer raak. Nadat Spieringh op 1 april 1657 ervan werd beschuldigd in zijn huis met twee quakers college te hebben gegeven, werd hem verzocht tot nader order zich van het avondmaal te onthouden. Zo was er telkens wat, tot men op 6 juni 1660 besloot de zaak voorlopig maar te laten rusten, vermoedelijk omdat men dan de handen vol had aan de onenigheid tussen de orthodoxe groepering binnen de gemeente en de meer progressieven¹⁶ en omdat Jan Spieringh kennelijk zelf de broederschap had opgezegd.¹⁷

Op 21 februari 1672 ware de zgn. vrijspreekcolleges vermoedelijk weer in het geding, maar toen ging het om Jan Valiant, aan wie in het zondagavond-college geen vrijheid van spreken werd toegestaan, voordat hij voldoening had gegeven op 'onse redenen'. Tijdens een gesprek op de dienaarskamer bleek echter 'dat

11 GAU 228.17, f. 69r.

12 GAU 228.16, f. 161v en GAU 228.17, f. 2r.

13 GAU 228.17, f. 13r (9-8-1655).

14 GAU 228.17, f. 30v (5-6-1656).

15 GAU 228.17, f. 36v (18-9-1656).

16 Zie Dr. W.J. Kühler, 'De strijd om de belijdenis in de Vereenigde Vlaamsche, Friesche en Hoogduitsche gemeente te Utrecht', *Doopsgezinde Bijdragen* (hierna DB) 53 (1916) 145-195. Voor een overzicht van de twisten in die jaren is het artikel van Kühler nog steeds zeer waardevol.

17 GAU 228.17, f. 129r (6-4-1660).

hij niet en was genegen om in ons ordinare college te swijgen.’¹⁸ Meer hierover vernemen wij niet. Afwijkende geloofsovertuigingen leidden dus slechts tot vermaning en in het ergste geval tot het opschorten van de vrijspreekcolleges – waar deze aan de orde waren – en tot het verzoek zich (tijdelijk) van deelname aan het avondmaal te onthouden.

Buitentrouw

In tegenstelling tot de vorige categorie leidde buitentrouw, dat wil zeggen een huwelijk met een niet-doopsgezinde, onverbiddelijk tot verwijdering uit de gemeente. Pas tegen het einde van de zeventiende eeuw komt hierin verandering. Niet alleen neemt de vermelding van het aantal gevallen van buitentrouw aanmerkelijk af, maar ook is de straf veel milder: in 1687 kreeg Catharijn Marouw nog slechts een waarschuwing¹⁹ en dat geldt ook voor Jan Marselissen in 1696.²⁰ Beiden behoorden tot de leden die alimentatie ontvangen en men krijgt sterk de indruk dat het dan meer om een financiële kwestie gaat dan om een principiële. Die indruk wordt nog eens versterkt door het besluit dat de ‘dienaren’ nemen op 2 april 1715: ‘in overweging nemende dat de buitentrouwen van de leden der gemeente in verscheide opsigten ongelegenheit veroorsaken en last en nadeel in de gemeentelijke huishoudinge te weeg brengen’, besluit de kerkeraad ‘dat men als een middel tot voorkoming van dat kwaat de broederen sal voordragen of men niet voor een reglement behoorde te houden dat sodanige buitentrouwen-de personen uit kragt van haar broederschap of susterschap *niet souden te wagten hebben enige bedelinge*.’²¹ Op 6 april 1723 verwijst men nog eens naar deze resolutie en stelt men vast dat men in geval van armoede net zo veel zal geven als van de andere zijde (dat wil zeggen: door het kerkgenootschap waartoe de partner behoort) gegeven wordt.²²

Het lijkt erop dat de bezwaren tegen buitentrouw in de eerste helft van de zeventiende eeuw van meer principiële aard waren. De straf was dan ook zwaarder: buitentrouw werd altijd met de ban gehonoreerd, alhoewel men soms tamelijk snel weer tot de gemeente werd toegelaten. Dat gold bijvoorbeeld voor Geertken Boogaers, een nicht van de diaken Huybert Bongaerts, die weer in de gemeente werd opgenomen nadat haar man ook lid geworden was²³ en voor Dirck

18 GAU 228.19, f. 45v.

19 GAU 228.21 (15-2-1687). De boeken 21 t/m 23 zijn niet gepagineerd.

20 GAU 228.22 (21-7-1696).

21 GAU 228.23.

22 GAU 228.23. Zie ook Roodenburg, *Onder censuur*, 389, die concludeert dat in de achttiende eeuw de kerkelijke tucht bij de gereformeerden zich meer en meer lijkt te hebben ontwikkeld tot een controlesysteem ten behoeve van de diaconie.

23 GAU 228.16, f. 8r (25-9-1640). Geertken trouwt te Utrecht voor schepenen op 19-9-1640

Gerritsz., aan wie op 27 september 1649 de broederschap werd opgezegd en die al op 28 maart 1650 weer aangenomen is.²⁴ Tegen Lijsbeth Gijsberts trad men strenger op, maar met haar was dan ook meer aan de hand: op 22 maart 1665 ging het gerucht dat zij een jongeman, die dienst genomen had in het leger, had afgekocht om met hem te trouwen.²⁵ Toen zij ruim een jaar later 'bevruucht oft swaer' bleek te zijn, werd haar de zusterschap opgezegd.²⁶ Op 26 november 1678 deed zij een poging om zich met de gemeente te verzoenen²⁷, maar zij zou nog tot eind 1683 moeten wachten eer zij na een berisping door de broeders werd geaccepteerd.²⁸

Op 27 augustus 1646 ontving Pieter van Dijk op zijn verzoek van de kerkeraad een schriftelijk bewijs dat hij wegens buitentrouw uit de gemeente was verbannen en niet om 'andere quade feyten'. Uit dit bewijs blijkt dat de verbanning gold 'totter tijt en wijle ghij uwe saecke sult hebben gerepareert, door 't middel dat ghij bij den kerckendienaren derselver gemeente verschijnende u sout mogen bekennen dattet u leet is dat ghij yemant in desen aengaende hebt gequest off bedroeft.'²⁹ Men krijgt de indruk dat degene die met een lidmaat van een andere kerk gehuwd is, slechts berouw hierover diende uit te spreken om weer toegelaten te worden. Nergens is sprake van een eventuele ontbinding van het betreffende huwelijk. Bovendien zou men uit Pieters verzoek kunnen opmaken dat 'buitentrouw' als een minder ernstig vergrijp werd beschouwd dan 'andere quade feyten'.

Buitentrouw werd soms voorafgegaan door 'sex vóór het huwelijk'. Op 3 oktober 1650 ging het gerucht dat de dochter van Elsje N.N. met een jongeman 'haer gemeen' zou 'maken sonder echt'. Ruim een maand later wordt vermeld dat ook Trijntje Jans vóór haar trouwen bij haar vrijer zou hebben geslapen. Elsjes zaak zal worden onderzocht, terwijl Trijntje, na haar buitentrouw, uit de gemeente wordt gezet. Overigens wordt ook zij een paar maanden later weer aangenomen.³⁰

Verlating van het gezin leidde uiteindelijk eveneens tot verbanning uit de gemeente. Dat overkwam althans Jan van Aldendorp, een zoon van de toen reeds lang overleden leraar Goris van Aldendorp. Nadat hij zijn vrouw en kinderen had verlaten, kwam de kerkeraad in actie. Eerst toonde hij berouw, maar een half jaar

met de steenhouwer Jan Gerritsz. de Roy, die op 24-4-1641 te Utrecht wordt gedoopt.

24 GAU 228.16, f. 46r, 53v. Hij trouwt vermoedelijk te Utrecht voor schepenen op 6-10-1649 met Elisabeth Jacobs.

25 GAU 228.18, f. 31v.

26 GAU 228.18, f. 54v-55r.

27 GAU 228.20, f. 75v vgl.

28 GAU 228.21 (11-12-1683).

29 GAU 228.16, f. 26r. Pieter was vermoedelijk op 24-4-1646 te Utrecht voor schepenen getrouwd met Anna van Harler.

30 GAU 228.16, f. 62r, 64r en 67v. Zie ook Roodenburg, *Onder censuur*, hoofdstuk zes.

later was het weer mis en besloot men hem voortaan niet meer als broeder te erkennen.³¹

Overgang naar een andere kerkelijke gemeenschap

Een enkele maal wordt van een bij name genoemd lid vermeld dat hij of zij zich heeft aangesloten bij een ander kerkgenootschap. Meestal is dat de gereformeerde kerk, maar van Jacques Quartel en zijn vrouw wordt verteld dat zij 'naar de papisten neigen'.³² Hans Visscher ging over naar de gereformeerden na zijn huwelijk met een (vermoedelijk) gereformeerde vrouw.³³ Op 22 februari 1655 blijkt dat de 'huisvrouw' van Jan Terwe haar kinderen heeft laten dopen. Ook zij zal zich dus waarschijnlijk hebben aangesloten bij de gereformeerde kerk, misschien wel na alle problemen die haar man kort tevoren had veroorzaakt.³⁴ Provisorisch onderzoek in de resolutieboeken van de gereformeerde kerk lijkt echter niet uit te wijzen dat zich in de loop van de zeventiende eeuw veel Utrechtse dopers tot de gereformeerde kerk hebben 'bekeerd'.³⁵

Militaire dienst

Het dienst nemen als soldaat was strijdig met de doperse overtuiging. Erg vaak is hiervan dan ook niet sprake in de resolutieboeken van de gemeente. Wanneer blijkt dat iemand in het leger heeft dienstgenomen, wordt er met hem gesproken, waarop de 'schuldige' soms berouw toont. Dat is bijvoorbeeld het geval met Abraham de Necker, die echter na ruim een jaar weer in dienst blijkt te zijn gegaan. Het resultaat van een hernieuwd gesprek wordt helaas niet vermeld.³⁶

In 1694 is het Cornelis Bosman die, na zich al enige tijd slecht te hebben gedragen, soldaat is geworden om naar Oost-Indië te varen. In 1699 wordt zijn naam in dit verband weer genoemd: opnieuw heeft hij getracht als soldaat naar Oost-Indië te gaan. Dit is voor de gemeente niet betamelijk en niet in overeenstemming met de belijdenis der doopsgezinden. Men besluit dan ook hem voor de broeders te stellen, die 'door stilswijgen' besluiten om hem 'van de gemeente af te doen'. Of dat ook inderdaad gebeurd is, wordt niet duidelijk.³⁷

31 GAU 228.22 (2-8-1692, 4-10-1692, 2-5-1693, 9-5-1693, 16-5-1693).

32 GAU 228.17, f. 81r (28-4-1658).

33 GAU 228.16, f. 64r (14-11-1650).

34 GAU 228.17, f. 3r. Zie ook hierna blz. 11. De huisvrouw van Jan Terwe is vermoedelijk Petronella Adams.

35 Resoluties van de kerkeraad der Nederlandse Hervormde kerk, GAU, inv.nr. 222.

36 GAU 228.22 (24-9-1689, 18-2-1690, 3-3-1691, 10-3-1691).

37 GAU 228.22 (16-10-1694, 21-11-1699, 12-12-1699). In 1707 is hij in elk geval weer lid van de gemeente (GAU 228.22: 13-9-1707).

Kerkbezoek

De ‘dienaren’ zagen er op toe dat de gemeenteleden regelmatig de kerkdiensten bezochten. Van tijd tot tijd besloot de kerkeraad de leden die niet geregeld in de kerk kwamen of niet aan het avondmaal deel namen, te gaan bezoeken.³⁸ Kennelijk gold in 1715 een dergelijke waarschuwing ook voor enkele kerkeraadsliden: men sprak af de leden te zullen aansporen ‘voortaan wat naarstiger ter gehoor van Godts woort te komen *met bijvoeginge dat wij hen daarin tot een goet voorbeeld hopen te verstrekken.*’³⁹

Kleding

Af en toe legden de Utrechtse doopsgezinden de nadruk op de doperse eenvoud. Toen op 6 november 1678 de attestatie werd ingebracht van Pieter Lannoy Pietersz. van de Waterlandse gemeente te Leiden, besloot men hem eerst eens aan te spreken ‘over einighe uytwendigheeden ten aensien van siene kleedinghe’, alvorens de attestatie goed te keuren.⁴⁰

Op 19 juli 1707 stond de familie Bosman weer in het centrum van de belangstelling: ‘Alzo de dochters van Kornelis Bosman, niettegenstaande de herhaalde vermaningen van de dienaaren, niet nalaaten zich op te schikken op een wijze die haar en geen zedig christen voegt, vinden de dienaaren goed, bij provisie, zijne weekelijkse bediening in te houden en te zien of men langs die weg de beoogde zedigheid in zijne kinderen kan brengen.’ Opnieuw bedienende men zich van het inhouden van de alimentatie als straf voor een zaak die de goedkeuring der gemeente niet kon wegdragen. Een maand later diende moeder Aafje Bosman zich aan bij de ‘dienaren’ met het dringende verzoek om de bediening niet langer stop te zetten. De kerkeraad stemde hierin toe, op voorwaarde dat zij beloofde haar kinderen ‘in alle zedigheid en kleinheid op te brengen en ook haare twee oudste dochters te laten dienen.’⁴¹

Naast de bovengenoemde vergrijpen, die alle in meerdere of mindere mate te maken hebben met de doperse overtuigingen, komen wij ook meer ‘algemeen christelijke’ ondeugden tegen, die men eveneens aantreft in de resolutieboeken

³⁸ Dit gebeurt o.a. in de jaren 1656, 1662, 1689, 1690, 1698 en 1715.

³⁹ Een enkele maal worden leden bij name genoemd: zo wordt in 1652 Anneke Pieters voor de gemeente gesteld in verband met haar buitentrouw en haar kerkgang; in 1679 betreft het de dochters van Maeyken Salden en van Paulus Fremerij (GAU 228.16, f. 95r: 18-8-1652, en GAU 228.20, f. 82r: 25-3-1679).

⁴⁰ GAU 228.20, f. 73r.

⁴¹ GAU 228.22 (19-7-1707, 30-8-1707).

van andere kerken.⁴² Met enige regelmaat wordt er de nadruk op gelegd dat een bepaalde misdraging 'een christen in het alderminste niet ende past' of 'een christen niet betaempt'.⁴³ Ook de gemeente zou er schade van kunnen onder vinden wanneer er 'opnieuw seer sleghte gerughten van haer quaet kom portement gehoort worden, en dat niet anders als een quaet gerught en schandael voor onse gemeente is.'⁴⁴ Het betreft hier met name gevallen van herhaalde dronkenschap, ruzie en ander slecht gedrag.

Dronkenschap

Zowel broeders als zusters keken wel eens te diep in het glaasje. Niet alleen Abraham Swaen 'over de Vismarck', Evert van Dam, Jacques Quartel, Daniel Hoorens, een zekere Popta uit Amerfoort, Roelant van der Fles en Johannes en Cornelis Bosman bezondigen zich hieraan, maar ook Claertie Coninckxhooven en Geertruyt Bloemendal. De meesten van hen behoorden tot de leden die met enige regelmaat bedeling ontvingen. Is het de wanhoop die hen tot de fles heeft gedreven? Van Daniel Hoorens, wellicht een (klein)zoon van de overleden leraar met dezelfde naam, wordt gezegd dat het regelmatige bezoek aan de herberg, waar hij niet nuchter blijft, 'geoordeelt wort niet alleen seer onstichtelijck voor anderen, maer voor hem selven, soo hij sou soude voortgaen, sielsverderfelijck.'⁴⁵

De 'dienaren' vertoonden steeds veel clementie: zij gingen met de betrokkene praten, waarop deze meestal zijn spijt betuigde, maar vaak korte tijd later weer in dezelfde zonde verviel. Alleen de kosteres Geertruyt Bloemendal werd uit haar ambt gezet en bovendien verboden aan het avondmaal deel te nemen.⁴⁶ Toen zij in het kwaad volhardde, besloot men zelfs haar het zusterschap te ontzeggen, maar men bleef haar wel onderhouden.⁴⁷

Ruzie

Een aantal ruziezoekers behoort tot een geheel andere categorie gemeentel eden. In de jaren 1651-1655 moest de kerkeraad enige malen bemiddelen tussen leden van de families Terwe en Verbeeck. Beide families waren vermoedelijk werkzaam in de textiel. Op 11 december 1651 blijkt er ruzie te zijn tussen Tho-

⁴² In de resolutieboeken van de kerkeraad der Nederlandse Hervormde kerk in Utrecht zijn vele bladzijden gewijd aan gevallen van dronkenschap en dergelijke misdragingen (GAU 222). Zie ook Roodenburg, *Onder censuur*.

⁴³ GAU 228.20, f. 87r (8-7-1679) en 119r (21-8-1681).

⁴⁴ GAU 228.22 (17-9-1689).

⁴⁵ GAU 228.19, f. 19r (7-12-1670).

⁴⁶ GAU 228.23 (12-1-1717).

⁴⁷ GAU 228.23 (9-2-1717).

mas Terwe en zijn vrouw Segertien Verbeeck aan de ene kant en Jacob Verbeeck (oom of neef?) aan de andere. Thomas ging zelfs zo ver dat hij in het huis van Jacob de meid Aaltje met een mes heeft willen bezeren. Op 24 november 1653 moest men tussenbeide komen in een ruzie tussen Jacob Verbeeck en Jan Terwe, waarschijnlijk een neef van Thomas. In het begin van 1654 maanden de 'dienaren' hen aan 'tot eenicheyt alsoo Paesschen nadert om christelycke eenicheyt te houden opdat sij oock mochten hetselfde neefens alle ware christenen hanthaven.' In dezelfde vergadering werd besloten hun aan te zeggen 'haer handen thuyt te houden', terwijl er ook sprake was van een kwestie tussen Segertge Terwe en Geertruy Dobbelaers.⁴⁸ Hierboven hebben wij reeds gezien dat de 'huysvrouw' van Jan Terwe er kennelijk zo genoeg van kreeg, dat zij haar kinderen bij de gereformeerden liet dopen.⁴⁹

Ook Abraham van Voorst had een 'questi' met een van de broeders – namelijk met Jan van Asperen – en mocht daarom niet aan het avondmaal deelnemen, een in een dergelijk geval gebruikelijke tuchtmaatregel. Hij ging echter toch naar de kerk en ontving het avondmaal uit handen van de voorganger Albert Bleeker, een leraar van buiten, die niet van de zaak op de hoogte was. Men ontbood Abraham op de dienarenkamer, waar deze verklaarde dat hij dacht dat de zaak was afgedaan, omdat hij Jan reeds vergiffenis had geschonken. De 'dienaren' namen hiermee geen genoegen en besloten te trachten het tweetal werkelijk met elkaar te verzoenen. Een half jaar later blijkt dit inderdaad te zijn gelukt: de brieven, die Abraham en Jan elkaar kennelijk hadden geschreven, werden ingeleverd en verbrand.⁵⁰

Slecht gedrag

Behalve dronkenschap en ruzie treft men in de resolutieboeken diverse andere gevallen aan van 'quaet comportedement'. Soms wordt dit gedrag niet nader omschreven, een ander maal spreekt men bijvoorbeeld over 'lichtveerdich spreken of singen'.⁵¹

In het begin van 1702 sprak men in de kerkeraad over 'een merkelijk misval' van Hendrik van Dulken. De 'dienaren' hadden hem hierover al verschillende keren onderhouden en stonden op het punt om zijn geval aan de broeders voor te leggen, wanneer Hendrik beterschap belooft, 'met versoeck dat sij sijn misval met verschoonende oogen geliefden aen te sien, ja selfs dat hij vergevenis van sijn gegeven erge[r]nis van de gemeente versogt.' Op 28 februari 1702 besloten de

48 GAU 228.16, ff. 82v, 128r, 137v, 139v.

49 GAU 228.17, f. 3r (22-2-1655). Zie ook hiervóór blz. 67.

50 GAU 228.23 (28-8-1703, 7-10-1704, 10-3-1705).

51 GAU 228.16, f. 127v (17-11-1653).

'dienaren' aan de broeders te vragen of Hendrik zich aan zijn belofte had gehouden. Bovendien kon men dan eens overleggen hoe men in een dergelijk geval diende te handelen. Een week later bleek een en ander toch niet te zijn gebeurd, want een der broeders was van mening dat Abraham de Necker dan ook voor de broeders gesteld zou moeten worden. De notulist legde nog eens vast dat de 'dienaren' met de laatste op dezelfde wijze gehandeld hadden als met Hendrik, maar dat Abraham onlangs 'uit aendrang van 't gevoel sijner leedschap ten huize van zijn moeder is geweest, en met heete tranen versogt heeft, dat sij hem geliefde te vergeven al hetgeene hij ooit tegen haer misdaen, waermede hij haer bedroeft had, gelijk sij ook gedaen heeft.'⁵² Het wordt niet duidelijk wat beide broeders misdaan hebben.

In een aantal gevallen daarentegen laat de beschrijving van het vergriep aan duidelijkheid niets te wensen over. Zo vermeldt het resolutieboek dat 'een onser broederen hem in het huys ende in den hof van Jan van Galeyn vrij onhebbelijck met kijven, verwijten alsmede met smijten ontrent de persoon van een ander broeder ende de bijsijnde vriende daerontrent gedragen heeft.'⁵³ Ook de namen van Johannes en Cornelis Bosman worden in dit verband met grote regelmaat vermeld, evenals die van een zekere Jacob den Engelsman, ook wel Jacob Tromba of Trumbaal genoemd.⁵⁴

In de meeste gevallen beperkte de kerkeraad zich ertoe de schuldige te waarschuwen en te berispen, soms tot vele malen toe. Hielp dat niet, dan besloot men wel eens tot 'ontbroedering', zoals in het geval van Lammert Woestenrath, die – na eerst van het avondmaal te zijn uitgesloten – in 1686 uit de gemeente werd gezet en pas na herhaald verzoek in 1690 weer als broeder werd erkend.⁵⁵

Diversen

Ook een faillissement was aanleiding tot uitsluiting van het avondmaal. Dat overkwam op 2 september 1657 de weduwen van Pieter en Jacob van Geleyn en allen die daarmee te maken hadden: 'Alsoe die boedelen soe van Jacob ende Pieter van Galijnen desolaet zijn gevallen en alsoe datter van verscheyde worde geseydt alsoe dat se den eenen meer als den anderen zou gebenesyfeert hebben, derhalven is der geresolveert soe beyde weduwene met al die in de huyssen zijn, haer versoecken voor deze reyse haer te onthouden van het brootbrekinge.'⁵⁶ Ook in de gereformeerde kerk was het heel gebruikelijk dat iemand die failliet was ge-

⁵² GAU 228.22 (8-3-1702).

⁵³ GAU 228.20, f. 87r (8-7-1679).

⁵⁴ GAU 228.22 (op 27-7-1697 vgl.).

⁵⁵ GAU 228.21 (23 en 30-11-1686, 7-12-1686), GAU 228.22 (23-9-1690).

⁵⁶ GAU 228.17, f. 61v.

gaan onder de censuur viel. Was er echter een goede regeling getroffen, dan werd de betrokkene weer tot het avondmaal toegelaten.⁵⁷

III Doel van de tucht en conclusie

Volgens Van Deursen was de tucht in de gereformeerde kerk in de eerste plaats gericht op verzoening en daardoor op instandhouding van de gemeenschap en niet op straf, zoals bij de overheid het geval was. De zonde van een gemeentelid raakte niet alleen deze persoon, maar de gehele gemeente. Daarom ontzegde de kerkeraad zo iemand deelname aan het avondmaal: hij of zij zou de gemeente ergernis kunnen geven.⁵⁸

Ook Rodenburg legt er de nadruk op dat de zuiverheid van de avondmaalsgemeenschap onder meer door de kerkelijke tucht werd beschermd. Men streefde ernaar de zondaar of zondares tot oprecht berouw en boetvaardigheid te brengen, om zodoende de innerlijke hervorming van de betrokkene te bewerkstelligen.⁵⁹ Zoals gezegd veronderstelt hij, dat de tucht in de achttiende eeuw meer en meer verwaterde tot een controlesysteem ten behoeve van de diaconie.⁶⁰

Evenals bij de gereformeerden waren de tuchtmaatregelen bij de dopers oorspronkelijk niet zo zeer bedoeld als straf, maar waren ze veeleer gericht op het zieleheil van de zondige broeder of zuster en op het zuiver houden van de gemeente.⁶¹ Volgens de *Confessie van Dordrecht* (1632) diende de ban 'tot beteringhe ende niet tot verdervinghe [...] opdat een sondaer metter weereldt niet verdoemt, maer in sijn ghemoedt overtuyght ende wederom tot berouw, boete ende beteringhe beweeght mochte worden.'⁶² Ook bij de dopers verslapte de tucht over het algemeen tegen het einde van de zeventiende eeuw.

Hoe was de situatie bij de Utrechtse doopsgezinden? In al die gevallen waarin het delict gerelateerd was aan typisch doperse opvattingen, mag men aannemen dat de zorg voor het zieleheil van de betrokken broeder of zuster en vooral het

57 Roodenburg, *Onder censuur*, 377-381, M. Sprunger, 'Faillissementen. Een aspect van geestelijke tucht bij de Waterlands-doopsgezinde gemeente te Amsterdam in de zeventiende eeuw', *DB* nieuwe reeks 17 (1991) 101-130.

58 A.Th. van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen. Kerk en kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt* (Franeker, heruitgave 1990) 203-206.

59 Rodenburg, *Onder censuur*, 96, 126, 131-132.

60 Rodenburg, *Onder censuur*, 389. Zie hiervoor blz. 65.

61 S. Voolstra, *Tekstboek Doperse Geloofsleer. Ecclesiologie* (Amsterdam, Doopsgezind Seminarium, 1994), hfdst. XVI, 1-2.

62 *Confessie van Dordrecht*, bewerkt door J. Brüsewitz m.m.v. M.A. Krebber, ingeleid en toegevoegd door I.B. Horst en S. Voolstra (Doperse Stemmen 5, Doopsgezinde Historische Kring, Amsterdam, 1982) 52-53.

bewaren van de zuivere leer voorop hebben gestaan. Uit de resoluties wordt dat echter niet duidelijk. Met betrekking tot de niet specifiek doperse ondeugden werd er meermalen de nadruk op gelegd dat een dergelijk gedrag een christen niet paste en dat het bestraft moest worden opdat de gemeente niet te schande werd gemaakt. Daarnaast vreesde men ook voor het lot van de betrokkene, bijvoorbeeld wanneer er wordt opgemerkt dat het regelmatige bezoek aan de herberg ‘sielsverderfelijck’ is.⁶³ Al met al is er op dit gebied dus niet zo veel verschil tussen doopsgezinden en gereformeerden.

Bij de bestudering van de Utrechtse resolutieboeken kan men zich niet aan de indruk onttrekken dat tegen het einde van de zeventiende eeuw ook in deze gemeente de aandacht van de kerkeraad voor de gedragingen der gemeenteleden wat verslapte. De straffen werden milder en overwegingen van fatsoen en financiële argumenten lijken de overhand te krijgen op idealen als die van de ‘gemeente zonder vlek of rimpel’. Dat de kerkeraad bij tijd en wijle er toch op was gespitst de leden voor slecht gedrag te behoeden en zo de gemeente zuiver te houden, blijkt uit een resolutie van 25 oktober 1692: ‘Wordt bij de presenten in overleg genoemen om voortaan wat beter regard te nemen over degeene die ledemaate sijn en ongeregelt wandele haer bijtijds aen te spreken. [...] Oock mede in overwegingh te nemen wegens onse ledemaaten die buyten onsse gemeente trouwen.’⁶⁴

63 GAU 228.19, f. 19r (7-12-1670).

64 GAU 228.23.

De Amsterdamse collegiant Jacob Jansen Voogd (1630-1710)

Inleiding

Herhaaldelijk duikt in de geschiedschrijving over het collegiantisme de naam op van de Amsterdamse leraar Jacob Jansen Voogd.¹ Twee gebeurtenissen trokken bijvoorbeeld de aandacht. In 1679 kreeg hij op maandagen de grote vergaderzaal der collegianten in het Collegianten Weeshuis in gebruik, waar zijn college enige beroering veroorzaakte omdat het ook aan vrouwen was toegestaan om te leren en te vermanen.² In 1687 laadde hij als leraar bij de Waterlandse Gemeente te Leeuwarden de verdenking van socinianisme³ op zich en werd hem door het stadsbestuur een preekverbod opgelegd.⁴ Volgens een pamflet uit 1689 waren het zelfs zijn daaropvolgende activiteiten te Grouw en Hindeloopen die in 1687 het Plakkaat tegen het inkomen der Socinianen, Kwakers en Dompelaars van Hendrik Casimir, stadhouder van Friesland, mede hebben uitgelokt.⁵ Merkwaardigerwijs bleek hij in 1692 ook bij zijn oude vrienden, de Amsterdamse doopsgezinden, niet meer welkom te zijn.⁶ Over de reden waarom deze ster kennelijk plotseling is gedoofd, zwijgt de literatuur echter. Aan de hand van diverse archiefbronnen in het Amsterdamse Gemeentearchief wordt aangetoond dat zijn verregaande staat van zedelijk verval hiervan de oorzaak is geweest. Omdat zijn levensloop zich vooral afspeelt in het kleine wereldje van Amsterdamse collegianten, wordt bovendien aandacht besteed aan het netwerk van hun onderlinge relaties.

1 Een in de jaren twintig van de zeventiende eeuw ontstane stroming die zonder enige belijdenis of kerk het 'Algemene Christendom' was toegedaan en o.a. werd gekenmerkt door openbare bijeenkomsten, de zgn. vrijspreekcolleges, waar iedereen het recht had van zijn godsdienstige inzichten te getuigen. De meeste aanhangers werden gevonden onder doopsgezinden en remonstranten.

2 Van Slee, pp. 165-166 en 357. Zie de geraadpleegde literatuur op p. 90.

3 Deze uit Polen afkomstige leer, genoemd naar Faustus Socinus (1539-1604), bestreed op grond van de Schrift en de menselijke rede het dogma der Drieëenheid, de goddelijkheid van Christus en de satisfactieer.

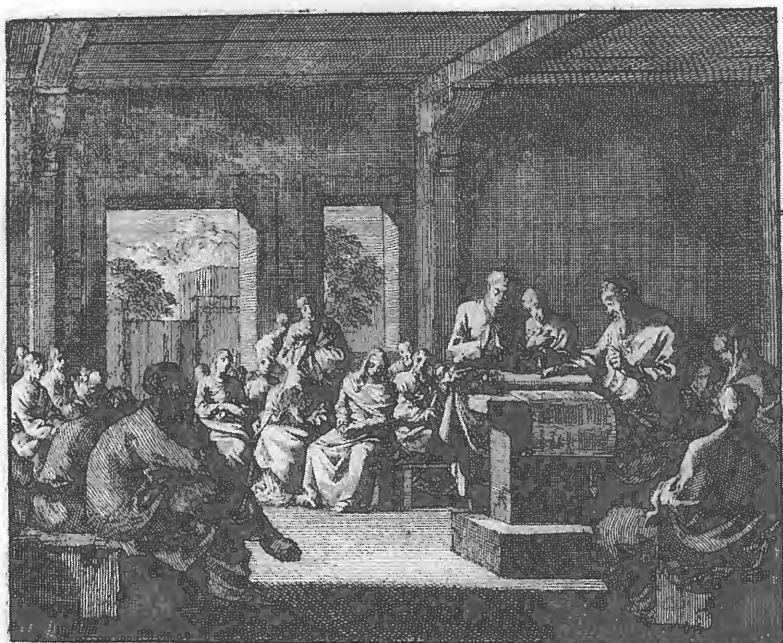
4 Blaupot ten Cate, p. 205; Hylkema, II, p. 44.

5 *Klaar Vertoog, Diendende tot wederlegginge van de ongefondeerde beschuldigingen door Franc. Elgersma, Predikant tot Grouw. [...].s.l., 1689, p.171-172.* (Amsterdam UB: MC 1-99).

6 Meihuizen, p. 215, noot 45.

EERSTE CHRISTENEN.

XIII.

t Lezen der Heilige Schrift in de Gemeente.

13

Hier word de liefdewet aandachtig voorgelezen,
 Die nette regel van den Christelyken pligt,
 Die 't hert vertroost, den wil bekeert, 't verstand verlicht.
 Ach! wierd de jeugd nu ook op 't naerstigste onderweezen,
 En tot dit heilzaam werk door voorgang aangespoort,
 Haar ziel wierd moog'lyk door de zonde niet vermoord.

D

Veer-

1. Jan Luyken, *t Lezen der Heilige Schrift in de Gemeente*, ets en gravure uit *Tafereelen der Eerste Christenen*, bestaande in 92 Konst-prenten van Jan Luyken, berymt door P. Langendyk en C. Bruin, Amsterdam, 1722 (foto UB Amsterdam). De prent verscheen eerder in: G. Arnold, *Waare Afbeelding der Eerste Christenen*, Amsterdam, 1700-1701. De collegianten waren overtuigd van het volstrekte verval der bestaande kerken, die zij vergeleken met de oorspronkelijke, zuivere staat van de eerste apostolische gemeente.

Sociale achtergrond

Geboren in 1630 te Amsterdam, groeide hij op in de Elandsstraat, waar zijn vader, de linnenwever Jan Teunisz Voogt, in 1641 een huis had gekocht.⁷ Dit zou één der vergaderplaatsen worden van de collegianten, wat een doorn in het oog was van de publieke kerk, die hen van socinianisme verdacht.⁸ Vanuit dit huis, voorbij de laatste dwarsstraat, werd de vader in 1653 ter aarde besteld.⁹ In 1649 was hij nog getuige geweest van de doop van zijn zoon in de kerk het Lam¹⁰ en diens daaropvolgende huwelijk.

'Jacob Jansen', zoals zijn ondertekening van de ondertrouwakte¹¹ luidt, is dan negentien jaar oud en van beroep servetweversgezel. Met zijn vrouw Rensje Agges bleef hij wonen in het ouderlijk huis, waar zij in 1652 overleed.¹² Bij zijn tweede ondertrouw in 1653 met Lysbeth Pieters woonde hij op hetzelfde adres, noemde zich nu schoolmeester en tekende voluit met 'Jacob Jansen Voocht'.¹³ Bij zijn derde ondertrouw in 1660 met Francyntje de Wael woonde hij in de Tuinstraat en was hij zijdegrofgreinwerker¹⁴, het beroep dat hij sindsdien trouw is gebleven. Het huis in de Elandsstraat was nog steeds zijn eigendom. Als hij hierover in 1674 de tweehonderdste penning betaalt, blijkt hij op de Herengracht het hoekhuis aan de westzijde van de Vijzelstraat in huur te hebben.¹⁵

Collegiant

Begin jaren zestig was hij evenals Spinoza's bekende vriend Pieter Balling¹⁶ nog een actief lidmaat van het Lam. Naar aanleiding van een diaconale kwestie, waar-

7 Kwijtscheldingsregister (voortaan: Kw.sch.reg.) R-2, d.d. 16-4-1641.

8 Arch. 376 (herv. kerkeraad), inv.nr. 9, fol. 26 verso, notulen van 17-7-1653. Vgl. Meinsma, p. 101.

9 DTB 1150, p. 161 d.d. 15-11-1653 begraven op het Karthuizerkerkhof.

10 Arch. 1120, inv. nr. 11, p. 33 d.d. 11-7-1649.

11 DTB 680, p. 165 d.d. 30-10-1649.

12 DTB 1150, p. 115 d.d. 8-12-1652 begraven op het Karthuizerkerkhof.

13 DTB 682, p. 38, d.d. 21-6-1653.

14 DTB 684, p. 327, d.d. 16-7-1660. Grofgrein is een weefsel van sterk gespannen zijden ketting met inslag van grove wol.

15 Arch. 5045 (Kohier 1674), wijk 57, fol. 538.

16 Sinds Meinsma (p. 223) wordt ten onrechte aangenomen dat Balling in de archieven niet voorkomt. Hij woonde in 1647/8 te Haarlem (zie ondertrouw dochter Annetje, Amsterdam 2-3-1668, DTB 687, p. 168). Op 31-5-1656 makelaar te Amsterdam geworden (arch. 5031, ambten en officiën, inv.nr. 52, p. 66), woonde hij eerst vooraan op de Bloemgracht (arch. 366, makelaarsgilde, inv.nr. 1088 onder nr. 365) en 31-10-1661 op de Lauriergracht (zie begrafenis kind,

in zich de tegenstellingen van de Lammerenkrijg¹⁷ zouden toespitsen, tekenden beiden bijvoorbeeld in 1663 de akte waarin elf medebroeders werden gemachtigd het financieel beheer nader te onderzoeken.¹⁸ Maar in 1671 en 1672 zien wij hem op vergaderingen van collegianten, waar hij in gezelschap van sociniaanse theologen als Johannes Becius en Martinus Ruarus disputeerde met de geruchtmakende Daniel Zwicker, die hiervan een verslag in druk gaf.¹⁹ Voogd werd toen beschouwd als één der leiders van de vergadering op het Rokin naast o.a. vader en zoon Michiel Komans en Abraham Lemmerman.²⁰

Later deed hij van zich spreken in het in 1675 gestichte Collegianten Weeshuis, waar zeker 'Collegie was opgerecht by Jacob Jansz Voogd en andere vrienden, in 't welke men eenmaal ter week by een quam, om elkanderen te stichten, met het lesen van de Heylige Schrift, opwekkelijke aanspraak, zingen van Mannen en Vrouwen te zamen, van Psalmen, Geestelijke liederen, storten van Gebeden, en Dankseggingen aan den Alderhoogsten, gelijk de oude Christenen en insonderheyd de Doopsgeinden in hunne opkomst plachten te doen [...]. Dese stichtinge wierd eerst geoeffent met weinige, wies met genaden aen, 't volk vermeerderde, [...]' de deur geraakte open voor allen.²¹ (afb. 1)

Onderdompeling in plaats van overstorting

Hoe het in 1679 tot een breuk dreigde te komen met het Lam (in 1668 verenigd met de Waterlanders die in 'de Toren' kerkten), bericht de kerkeraad in het verslag²² van haar vergadering, waarin

DTB 1153, p. 273). Hij overleed op 20-12-1664 (arch. 366, inv.nr. 1172, onder die datum; vgl. inv.nr. 1071, p. 139) en is de 23ste begraven van de Nieuwezijds Achterburgwal tegenover brouwerij 'de Swaen' (DTB 1155, p. 258; vgl. arch. 5004 nr. 47). In de jaren zeventig overleden zijn dochters Trijntje, Annetje en Rebecca.

17 Deze strijd, die 1655-1664 in de gemeente Bij het Lam woedde, ontstond na het voorstel van haar leraar Galenus Abrahamsz de kerk open te stellen voor collegiantenvergaderingen, maar ging in wezen om diens spiritualisme, waarin de zichtbare kerk met haar ambt, belijdenis, doop en avondmaal slechts een ondergeschikte betekenis had. Vgl. Meihuizen, pp. 54-58, 65-68 en 82-83.

18 Arch. 1120, inv.nr. 4, akte nr. 2. Vgl. Meihuizen, p. 90.

19 Fix, p. 146 en Hylkema, I, p. 150-153.

20 Arch. 376, inv.nr. 12, fol. 167 d.d. 12-3-1671. Vgl. Meinsma, p. 323. 'Isaac Jansen Voocht, wever in de Nieuwstraat', is stellig onze Jacob Jansen Voogd. Het Rokin (hoek Kalfsvesteege) was 1664-1675 de vergaderplaats der collegianten; in het rampjaar 1672 niet alleen op zondagnamiddagen maar praktisch elke dag (arch. 376, inv.nr. 12, p. 249: 'socioiniserende mennoniten')!

21 Jan Dionysz Verburg, *Brief aen A.S. of Kort en waarachtig Verhaal van de opkomst en voortgang van 't Weeshuys der Collegianten tot Amsterdam*, Rotterdam, 1686, p. 11 (UB Amsterdam: Pfl. LA 34).

22 Arch. 1120, inv.nr. 174, p. 167 d.d. 24-8-1679.

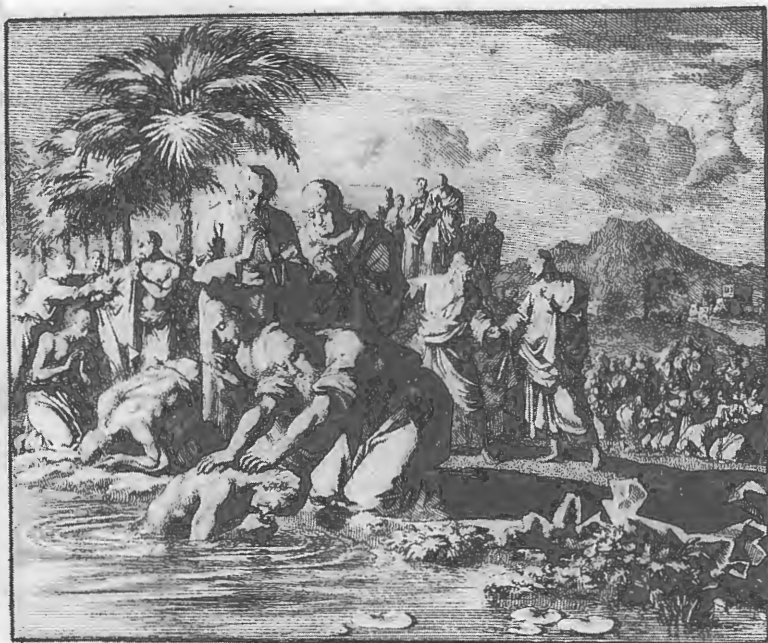
Jacob Jansz Voogt opt ontbieden van de dienaren alhier gekomen zijnde, is gevraagd en heeft geantwoord in substantie als volgt: Of hij eenige personen buiten Haerlem heeft gedoopt en onder die ook eenige die bij ons door overstorting gedoopt waren? Ja, vijf personen, en onder die vier die bij ons [= Lam en Toren] in haer bejaarthijt besprengt waren. [...] Of sijn meening is daerin te continueren. Ja, soo lang hij verstaat sulcx na de wille Godes te sijn. Wat hij houd van den doop met overstorting? Die wijze en manier van doen te sijn een uijtfinding van menschen, niet gepleegt van Christus of sijn apostelen. Of hem dan niet bekend is dat de dienaren, des versogt sijnde, ook wel doopen met onderdompeling? Ja. Waarom hij dan sulcx niet bij de dienaren verwijst? Omdat ijmant van de dienaren geweygert heeft te dompelen soo een persoon, die te voren bij ons besprengt sijnde, op sijn aenraden hadde gaen versoecken met dompeling gedoopt te worden, en dat hij 't derhalve hadde raetsaem gevonden dat te doen, omdat de conscientie van die persoon moest voldaan sijn. [...] Waerom hij diegeen die niet bij overstorting gedoopt waren, ook niet aen de dienaren heeft gewesen? Omdat hij meende dat het minder sou qualijk worden genomen als 't andre, en omdat het ook geen nootsake en hadde, als mede omdat de dienaren de regte waarheijt altijd niet en volgen int dopen, maer het andre bij oversprenging opentlijker doen, dat voortsetten, andren daertoe vermanen, sonder een publijke confessie te doen van de onderdompeling of die opentlijk te praktiseren, maer ter contrarie de waarheijt daarvan verduijstere. Of het doopsel soo ordentlijk kan geschieden van een ijgelyk particulier broeder als van een dienaar in de gemeente? Heeft andre bedenkinge, maer al had hij geen andre bedenkingen, soo meent hij dat de dienaren niet soudon konnen bewijzen dat het aen haer alleen gebonden is. Hij weet niet datter in de H. Schrift personen om *alleen* [= als enigen] te dopen sijn gestelt. Of hij meer regt om te dopen heeft als andre broederen? Hij laet dat de dienaren selfs oordelen. Of hij sig laet voorstaen als hij susteren en broederen van dese gemeente bestaet te dopen, dat die evenwel susteren en broederen van deselve blijven? Ja, soo 't haer belieft. Of hij sig ook als lidmaect van onse gemeente meent te houden en als broeder daerin om te gaen? Hij vind daer groote swarigheijd in, te weten in die graed en op die wijze als voorheen, maer is van meening een andre societeijt op te reghten, die nader met het Evangelium over een komt ten opsigt van de waarheijd van de leer, van de seden en discipline. Wijders [...] hebben de dienaren hem eijndeling aengesegt dat sij verstonden dat sijn manier van doen was strekkende tot confusie en separatie, en hem derhalve ernstelijc gewaerschouwt [...] goede sorge te willen dragen dat hij niet tot verder confusie en separatie soude arbeijden.' (afb. 2)

Hoewel enkele maanden later bleek dat Voogd voortging met dompeldopen, werd toch besloten de zaak voorlopig te laten rusten om te zien wat er verder van kwam.²³ Het debat over doop door overstorting of onderdompeling zette zich voort in pamfletten, waarvan er één – dat de collegiantse dompeldoop bepleit – is uitgegeven door Frederik Vorster²⁴, wiens schoonvader Bastiaan van Weenigem

²³ Arch. 1120, inv.nr. 174, p. 170 d.d. 12-10-1679.

²⁴ *Onderzoek Van De Redenen Der Doopsgezinden, Om welke zij de Besprenging boven de Indooeping stellen.* Amsterdam, Frederik Vorster, 1684 (UB Amsterdam: OK 65-1093).

EERSTE CHRISTENEN.
II.

Bedieninge des Doops in een rivier.

2

Na de uitgestaane proef van waar geloof en deugd,
Word de Belyder hier gedompelt in de stroomen,
Ten teken dat hem nu de zonde is afgenomen,
Door Jesus kruisbloed, doch om 's waerelds dert'le vreugd
Te haaten, en zyn' Heer voortaan getrouw te blijven.
Ach! mogt men 't laatste van elk doop'ling onderschryven!

A 2

Der-

2. Jan Luyken, *Bedieninge des Doops in een rivier*, ets en gravure uit *Tafereelen der eerste Christenen*, bestaande in 92 Konst-prenten van Jan Luyken, berymt door P. Langendyk en C. Bruin, Amsterdam, 1722 (foto UB Amsterdam). Zie ook het onderschrift bij afb. nr. 1.

twintig jaar eerder een fervent tegenstander was geweest.²⁵ In 1686 besloot de kerkeraad tenslotte de dompeldoop altijd toe te staan aan verzoekers die in hun verlangen bleven volharden, mits er geen ruchtbaarheid aan werd gegeven en het zonder ophef gebeurde in bijzijn van maximaal twee getuigen per dopeling.²⁶

Sociale positie

Zijn twee zonen Jan en Pieter werden in 1686 lidmaten van Lam en Toren door de gewone doop met overstorting in bijzijn van hun vader en van Jacob Brouwer.²⁷ Jan overleed al in 1689; de weduwe, Elsjé Klanes, hertrouwde nog tweemaal, de laatste keer met de kunstschilder Michiel van Musscher. Pieter, geboren in 1666, promoveerde in 1691 te Leiden in de medicijnen en ging sindsdien door het leven als Dr. Petrus Voogd. Jacob Jansen zelf werd bij de poorterinschrijvingen van zijn zoons beide malen fabrikant genoemd, wat betekent dat hij nu als greinwerker voor eigen rekening werkte.

Dat hij aanzien genoot, bewijst Tanneke Sette, de weduwe van zijdegrofgreinwerker Hendrik Huygen in de Rozenstraat, die hem benoemde tot uitvoerder van haar laatste wil²⁸ naast mannen als Samuel ter Hiel²⁹ en Gerrit van Maarloop.³⁰ Haar zoon Jan Huygen was één der regenten van het Collegianten Weeshuis, de jongere Pieter één der leiders van de collegiantenvergadering die van 1685 tot 1690 in de leegstaande kerk de Kleine Zon werd gehouden.³¹ Evenals Gerrit van Maarloop en de gebroeders Huygen was hij actief als armenbezorger voor het Zaterdagse Armencollege, dat 's winters eens in de maand bijeenkwam om uit de Collegiantenkas de verzorging te regelen der voorgestelde armen, die van elke of zelfs van geen enkele gezindte konden zijn.³²

25 Meihuizen, p. 70. Voor de familierelatie Vorster-Van Weenigem zie het gedicht van Frans van Hoogstraten op het huwelijk van Frederik Vorster met Katarina van Weenigem in diens *Mengeldichten*, in: *De Schoole der Wereld*, Dordrecht, 1682.

26 Arch. 1120, inv.nr. 175, p. 37 d.d. 7-11-1686.

27 Arch. 1120, inv.nr. 213, p. 100: september 1686.

28 Notarieel Archief (voortaan: NA) 4563 (not. J. Backer), p. 399, d.d. 9-11-1688.

29 Van 1686 tot en met 1690 diaken van Lam en Toren (arch. 1120, inv.nr. 173, dec. 1685). Anders dan Hylkema (II, 44) en Meihuizen (p. 215, noot 45) willen, komt Voogd in de lijst van diakenen beslist niet voor.

30 Zijdekoopman (1632-1714), collegiant van remonstrantse huize, en regent van het Venetiahofje in de Elandsstraat, dat door hem aanzienlijk werd vergroot. Vgl. E. Lievense-Pelser, 'Het Hofje van Venetia', in: *Ons Amsterdam* 29 (1977) 371.

31 Prinsengracht bij de Prinsenstraat, zie arch. 169 (Collegianten Weeshuis), inv.nr. 452. Vgl. Wijnman, 2, p. 440. De andere 'opsienders van de vergadering' in De Kleine Zon waren Daniel van Loenen, Cornelis van Eeke en Meeuwis Meyndertsz Bakker.

Vergaderplaatsen

In de Bredenburgse twisten – naar aanleiding van de beschuldiging van atheïsme door onder anderen Lemmerman aan het adres van de Rotterdamse collegiant Jan Bredenburg, die door Spinoza was beïnvloed – behoorde Voogd tot de partij die in 1681 de censuur over Lemmerman uitsprak.³³ Toen deze desondanks de colleges in het Collegianten Weeshuis bleef verstoren, sloot het weeshuis in 1685 haar deuren voor alle vergaderingen, zodat ook aan de maandagse colleges van Voogd een einde kwam.³⁴ De tweespalt, die ook de colleges te Rijnsburg en elders had getroffen, zou nog tot het sterfjaar van Lemmerman voortduren.³⁵

Het eerder genoemde verblijf van Voogd in Friesland, waarvoor hem overigens een simpele attestatie van zijn doopsgezinde broederschap door Lam en Toren was geweigerd³⁶, is maar van korte duur geweest. Waarschijnlijk is hij pas na de doop van zijn zoons naar Leeuwarden vertrokken en keerde hij eind 1687 in Amsterdam terug. In 1688 kocht hij daar twee huizen, elk voor f4800: één in de Muiderstraat voor zijn zoon Jan, die daar is overleden, een ander grenzend aan de achterzijde daarvan op de Nieuwe Herengracht.³⁷

Zijn college heeft Voogd waarschijnlijk voortgezet op de Schagermarkt, het stuk Herengracht tussen de Bergstraat en Blauwburgwal. Toen de publieke kerk namelijk eind 1687 lucht kreeg van een nieuw conventikel op dit adres ‘waar elk een sijn dwalingh magh voorstellen en verdedigen’, werden gecommiteerden op onderzoek uitgestuurd, die bevonden ‘daer een plaets tot conventicklen geprepareert te worden dogh dat het is deselffde vergaderingh die in het Kalfsvelsteegje plaght gehouden te worden en van daer verhuyst is in de Princenstraet;

32 Het reglement van 15-11-1682 is te vinden in arch. 506 (Rozenhofje/Collegiantenkas), inv.nr. 15. Tot de armenbezorgers behoorde ook Annetje van Vliet (arch. 506, inv.nr. 14, pp. 255, 295, 296, 513, en inv.nr. 15, pp. 71, 371). Zij was de huishoudster of, om met Gerrit van Maarloop te spreken, de ‘bijwoonster’ van Jan Luyken. Zie I.H. van Eeghen, ‘Drie vrouwen rondom Jan Luyken’, in: *Jaarboek Amstelodamum* 83 (1991) 146.

33 Arch. 169 (Collegianten Weeshuis), inv.nr. 451 d.d. 10-12-1681: tweede der ondertekenaars, waaronder oprichters van het Collegianten Weeshuis als Jan Huygen, Anthony Rooleeuw en Willem Sieuwertsz. Vgl. Van Slec, p. 246 en Fix, p. 228-229.

34 Van Slec, p. 167-168.

35 Hij overleed niet zoals wordt aangenomen in 1694 maar in 1700. Zie Jan van der Kodde: *De Woorden van Paulus, 1 Cor. XV:58 Toegepast op het Leven en Afsterven van Abraham Lemmerman, Gerust tot Rijnsburg den 6. en aldaar begraven den 11. October 1700* (UB Leiden, 1105 C 13).

36 Arch. 1120, inv.nr. 175, p. 28 d.d. 21-3-1686. Hoewel de formulering nogal cryptisch is, laat zij geen andere conclusie toe.

37 Kwijtscheldingsregister 3E, fol. 317: 15-11-1688 een huis in de Nieuwe Anthonies Breestraat voorbij de Portugese Synagoge. Kwijtscheldingsregister 3E, fol. 317 verso: 19-11-1688 een huis op de Nieuwe Herengracht achter de Portugese Synagoge.

dat de personen zijn enige menonisten die van de ouden zijn afgescheurt omdat [zij] niet conde toestaen dat onder de Christenen een persoon soude gequalificeert sijn om alleen [= als enige] in het openbaar te mogen tot de gemeijnte spreken.³⁸

Lemmerman en zijn medestanders konden dit niet zijn; zij hielden hun samenkomsten in de gewezen Glasblazerij op de Keizersgracht.³⁹ Komans senior was intussen kostschoolhouder geworden in Noordwijk, waar zijn zoon hem na zijn overlijden eind 1687 opvolgde. En woonde Voogd niet zelf, zoals nog zal blijken, op de Schagermarkt, op de hoek van de Bergstraat? Tot en met augustus 1688 continueerde deze sociniaanse vergadering in hare stoutigheden, om daarna uit het zicht te verdwijnen.⁴⁰ Zonder toedoen van de publieke kerk schijnt deze vergadering zichzelf voorgoed ontbonden te hebben. Als dit inderdaad het einde van het college van Voogd was, krijgen de volgende gebeurtenissen een logische verklaring.

Ongewone lidmaten

De eerste is, dat in februari 1689 plotseling in één keer 45 vrouwen en 25 mannen (waaronder acht echtparen) zonder attestatie of doop en met geen andere motivering dan 'na gedaan onderzoek' werden ingeschreven als lidmaten van Lam en Toren.⁴¹ Onder hen bevond zich de dichter Antoni Jansen van der Goes⁴², die sedert 1674, het jaar waarin zijn dochter Dina werd gedoopt, niet meer in de registers van Lam en Toren voorkomt.⁴³ Adam van Broekhuijzen is

38 Arch. 376, inv.nr. 15, fol. 206/207 d.d. 13/20-11-1687.

39 Van Slee, p. 169.

40 Arch. 376, inv.nr. 15, fol. 256 d.d. 19-8-1688 het laatst vermeld in de protocollen van de publieke kerk.

41 Arch. 1120, inv.nr. 213, p. 110-111.

42 Sinds 1672 makelaar van beroep (arch. 366, makelaarsgilde, inv.nr. 1071, p. 10). Op 24-7-1675 verklaarde hij, 'out omtrent 48 jaren', voor notaris D. Doornick 'bij ware woorden' (de eedsweigerings!), dat hij, als makelaar 'die dagelijcx is bedienende de coopluijden in zijde handelende', in de zijdereder Jan Nieuwenhoven een koper had gevonden voor een partij Legi-zijde die van zee-water te lijden had gehad (NA 1962, p. 18-19). In een bruiloftsgedicht van 1679 ter ere van Nieuwenhoven zinspeelt hij hierop: *Vrou Legi schier in zee verdronken / Nam hy tot zig in vrientschap aen* (Prov. Bibl. Zeeland, gelegenheidsgedichten 163). Vgl. ook zijn handtekening in de notariële acte met die in zijn brief van 25-3-1676 aan Joachim Oudaen (UB Leiden: Ms. Pap. 15).

43 Dina Antonis werd op 8-4-1674 gedoopt in bijzijn van haar vader en Jan Koppijn, de latere leraar der doopsgezinden te Middelburg (arch. 1120, inv.nr. 213, p. 49). Als Dina Antonides trouwde zij op 20-7-1687 te Middelburg met Jan Kornelisz Vijfhoek. Het niet ondertekende bruiloftsgedicht *Houwelijksles* is blijkens de inhoud duidelijk van Antoni Jansen (Prov. Bibl. Zeeland, gelegenheidsgedichten 103).

daarin slechts een paar maal te vinden als doopgetuige, voor het laatst in 1686 bij de doop van Albert Luyken, de eenentwintigjarige neef en voogdijpupil van de dichter Jan Luyken.⁴⁴ Evenals Jansen en Van Broekhuizen zijn veel van deze nieuwe lidmaten direct herkenbaar als collegiantsgezind; Dirk van Vianen bijvoorbeeld als regent van het Collegianten Weeshuis, anderen als armenbezorgers voor de Collegiantenkas.

Diverse namen wettigen het vermoeden dat zij Voogds vroegere dopelingen, althans leden van zijn ontbonden college zijn. Een eerste voorbeeld hiervan is Maria Verbeek, 'huisvrouw van Jacob Brouwer'. Brouwer werd lidmaat in 1674 met attestatie van Hoorn⁴⁵ en trouwde in 1676 te Utrecht met Maria Verbeek. Als collegiant tekende hij in 1681 voor de censuur van Lemmerman en stelde hij in 1690 het Zaterdagse Armencollege voor om aan de bekende sociniaan Jeremias Felbinger bijstand te geven uit de Collegiantenkas.⁴⁶ Zoals reeds is gebleken, was hij in 1686 samen met Voogd doopgetuige van diens zonen. Als goede kennis legde hij in 1693 en 1695 tegenover een notaris getuigenis af van Voogds uitzinnige gedrag. Een ander veelzeggend voorbeeld uit de lange rij namen is Jan Waterpas. In 1695 verscheen hij samen met Jacob Brouwer voor de notaris om eveneens een verklaring af te leggen over de toestand van Voogd, van wie ook hij een goede kennis blijkt te zijn. Dat hij bovendien een geestverwant was, blijkt uit zijn contacten met prominente socinianen.

Sociniaans netwerk

Met de publieke kerk, waartoe Jan Waterpas (1640/1-1719), passeerder op de Passeerdersgracht, eerst had behoord, was het in 1675 tot een breuk gekomen door zijn 'sociniaanse dwalinge en hartneckige voorstandt derselver'.⁴⁷ Dat hij sociniaan is gebleven, blijkt wel uit het feit dat in zijn woning in 1690 – hij was toen leerkoper op de Reguliersgracht – de sociniaanse theoloog Johannes Becius is overleden.⁴⁸ Toen Becius in 1678 door publicatie van zijn *Institutio Christiana* bij

⁴⁴ Arch.1120, inv.nr. 213, p. 101 d.d. 24-11-1686 met als tweede getuige Willem Sieuwertsz. Vgl. P. van Eeghen, p. XVI. Sieuwertsz en Van Broekhuizen tekenden als collegianten in 1681 voor censuur van Lemmerman (zie noot 33).

⁴⁵ Arch. 1120, inv.nr. 213, p. 52.

⁴⁶ Arch. 506 (Rozenhofje/Collegiantenkas), inv.nr. 14, fol. 167, d.d. 28-10-1690; Jeremias Felbinger in de St. Joris-steeg tegenover het Klooster in de Kalverstraat. Het begraafregister (DTB 1229, p. 152, d.d. 29-4-1692) noemt alleen de Kalverstraat als adres. Zie over Felbinger: Kühler, p. 217-218.

⁴⁷ Arch. 376, inv.nr. 13, p. 73, d.d. 21-2-1675. Zie verder pp. 78 (d.d. 21-3), 80 (d.d. 28-3), 83 (d.d.44).

⁴⁸ DTB 1229, p. 86, d.d. 12-7-1690 begraven op het Leidsekerkhof: Ds. Johannes Becius, ten

Burgemeester Hooft, aan wie staaltjes uit het boek werden voorgelegd, in ongenade viel, hield hij zich nog schuil ten huize van een andere leerkoper, Jan Laars, in de Kalverstraat tegenover de Keizerskroon, waar de Getrouwe Herder uithangt.⁴⁹ Tezamen waren Jan Laars (alias Leers) en Jan Waterpas de executeurs-testamentair van Adriaan Swartepaert, de in 1691 overleden medestander van Daniel Zwicker.⁵⁰

Jan Laars (1637-1720), sinds 1681 geen leerkoper meer maar koster van de Toren, benoemde Jan Waterpas en Adam van Lintz tot voogden over zijn eventueel achterblijvende minderjarige kinderen.⁵¹ Adam van Lintz (1635-1705) was een schrijf- en rekenmeester in de Nieuwstraat, wiens stichtelijke rijmen o.a. werden gepubliceerd als deel III van de *Waare Weg ter Zaaligheid* (Amsterdam, 1673¹ en 1678²), een bundel sociniaanse tractaten, en als bijvoegsel in de *Spooren der Deugden en Breidels der Zonden* (Amsterdam, 1703) van de sociniaanse theoloog Andreas Wissowatius. De executeurs-testamentair in de nalatenschap van Van Lintz waren Jan Laars en Jan Jansz Laan, regent van het Collegianten Weeshuis.⁵²

Krankzinnig

Er is nog een tweede gebeurtenis die verklaard wordt door de spontane ontbinding eind 1688 van Voogds college op de Schagermarkt. Zodra in 1690 de zaal in het Collegianten Weeshuis weer als vergaderplaats mocht worden gebruikt, was Voogd niet meer van de partij. Het waren de remonstrant Gerrit van Maarloop⁵³ en de voormalige Oude Friezen Lambert Joosten en Meeuwis Meyndertsz Bak-

huijsse van Jan Waterpas opt eijnd van de Reguliersgracht op de hoek van de Baangracht. Over zijn werk: Fix, p. 146.

49 Arch. 376, inv.nr. 14, p. 43, d.d. 20-10-1678: schuiladres; p. 47 d.d. 27-10-1678: Burg. Hooft geërgerd; p. 52 d.d. 17-11-1678: Becius weigert de Officier de naam van de drukker te noemen en vertrekt uit de stad vóór de eerste citatie.

50 NA 4577 (not. J. Backer), p. 82 e.v., d.d. 25-4-1692. Over zijn werk: Fix, p. 160-161. Swartepaert was compagnon in de distilleerderij in de Nieuwe Brugsteeg op de hoek van de Nieuwe Brug in De Wildeman, o.a. met de doopsgezinde toneeldichter Hendrik van Halmael (1654-1718), wiens zwager hij was.

51 NA 4606 A (not. J. Backer), p. 252, d.d. 12-8-1698. Zijn 32-jarige dochter Cornelia ging op 1-11-1700 (DTB 702, p. 111) in ondertrouw met de voornoemde Albert Luyken, die toen weduwnaar was. Vgl. P. van Eeghen, p. XVII.

52 Arch. 5046 (Collaterale Successie), inv.nr. 12, fol. 74 d.d. 28-4-1705.

53 Zie noot 30. Aan hem werd dl. III (1703) opgedragen van G. Brandts *Historie der Reformatie* (4 dln, Amsterdam, 1671-1704).

ker⁵⁴, die voor f150 voor de tijd van één jaar het recht kregen om daar op zondag, maandag en vrijdagmiddag hun college te houden.⁵⁵

Vermoedelijk hadden zich al eind 1688 bij Voogd de eerste symptomen geopenbaard van de krankzinnigheid waarvan voor het eerst openlijk werd gesproken in 1692, toen de kerkeraad van Lam en Toren besloot, dat hij 'sig sal hebben te onthouden om in onse publike oeffeningen te komen spreken, omdat de Dienaren oordelen dat zijn spreeken aldaar grotelijcx soude dienen tot ontstigting; [...] En ingevalle hij tegen dese waarschuwing egter soude gesind zijn daarin voort te gaan, dat men hem dan sal tragten te weren als een kranksinnige, gelijk hij is, en sulcx door Jan Leers.'⁵⁶

Hijzelf zou een maand later, in zijn verzoek aan het gerecht om onder curatele van zijn vrouw te worden gesteld, verklaren dat hij 'door hogen ouderdom als andere gebrekelijkheden een tijd eerwaarts het ongeluk gehad heeft van bij intervallen 't gebruik sijner verstant niet magtigh geweest te zijn en bij die occasie sigh soo verre gearresteert heeft gehadt in saken en onderhandelingen van negotie daer door hij sigh selven en zijn familie in gevaren gebraght heeft van de uijtterste becomingh.'⁵⁷

Dat hij zelfs een direct gevaar voor zijn omgeving was geworden, getuigden in 1693 voor notaris Nic. van Loosdregt (Singel, tegenover de Jan Rodenpoortstoren bijgenaamd De Spijker, bij de hoek van de Oude Leliestraat):⁵⁸

1) Dr. Galenus Abrahamsz (leraar van Lam en Toren en sinds 1-5-1687 wonend in het midden van de zuidzijde van de Bergstraat achter de kerk de Spijker of Toren),⁵⁹

54 Vgl. noot 31. Bakker was knecht van het loodsgilde (arch. 5031, inv.nr. 54, p. 79) en leefde van 1640 tot 1697. Door Cornelis van Yk (*Nederlandsche Scheepsbouwkonst Open Gestelt*, 1697, p. 360) wordt hij geroemd als uitvinder van de 'scheepskameel', een plat vaartuig waarin grote en veel geschut vervoerende schepen werden opgelicht, om over te ondiep water te worden gebracht. In *Copie Van Twee Brieven* (pamflet uit 1694, Knuttel nr. 14013), pp. 7 en 9, noemt hij zich sociniaan maar aanvaardt hij dat er verborgenheden in de religie zijn die niet met de menselijke rede zijn te accorderen.

55 Arch. 606 (Venetiahofje), inv.nr. 192, stuk X.e.1: verhuurakte van 19-1-1690, ondertekend door de regenten van het Collegianten Weeshuis: Anthony Rooleeuw, Pieter Reyndertsz, Jan Huygen, Dirk van Vianen en Cornelis van Eeke. Vgl. Van Slec, p. 170. Dit unieke stuk bevindt zich tussen de nagelaten papieren van Gerrit van Maarloop, terwijl de pendant ervan, de huurakte, in het archief van het Collegianten Weeshuis tijdens de Tweede Wereldoorlog verloren is gegaan.

56 Arch. 1120, inv.nr. 175, p. 90, d.d. 5-3-1692. De uit Emmerich afkomstige Jan Leers is de koster Jan Laars/Laers.

57 Arch. 5061 (Schepenen), inv.nr. 769, fol. 66v: curatele d.d. 4-4-1692.

58 Noch de adressen van notaris en getuigen noch de beroepen van deze laatsten worden in de akte vermeld; het adres van de getuigen sub 5 en 6 wordt wel genoemd in de tweede attestatie betreffende Voogd, die later aan de orde komt.

- 2) Gerrit van Maarloop (koopman, Herengracht tegenover de Bergstaat, collegiant),⁶⁰
- 3) Jacob Brouwer (kousenkoper in de Nieuwstraat bij de Nieuwendijk, collegiant en goede bekende van Voogd),
- 4) Jan Leers (of Laars, Herengracht voorbij de Bergstraat, in de kosterwoning van de kerk de Toren, collegiant),
- 5) Petronella Pieters [van Coppenol] (bewoonster van de kelder in het huis van Voogd),
- 6) Debora Vestenburg (idem),
- 7) Anthony Danielsz (een onbekende; hij is de enige die met een kruisje tekent), die ten behoeve van Francijntje de Wael (de echtgenote van Voogd, Herengracht op de hoek van de noordzijde van Bergstraat), verklaren

dat zij, alle deposanten [= getuigen], wel kennen [...] Jacob Jansz Voogd ende weten dat hij bij wijlen niet wel bij zijn verstand is en seer grote uijtsporigheeden bedrijft, gelijk zij twee eerste en hij laatste deposanten verclaarden nog dese morgen gesien te hebben dat naast het hujs van Jacob Jansz Voogd in de Bergstraat een tinne met een steene waterpot, zijnde de eene waterpot met drek, door een hoge bovenkamer van 't voorsz. hujs op straat was geworpen [...], 't welk zij deposanten hoorden dat Jacob Jansz Voogt hadde gedaan, gelijk hij Jacob Jansz Voogt ook tegens hen Jan Leers, Jacob Brouwer en Petronella Pieters hetselve heeft bekend, zijnde de glase roeden daar uijt geraakt door het gewelt; en zij Petronella Pieters en Anthony Danielsz nu cortelings gesien te hebben, dat hij Jacob Jansz Voogd des morgens vroeg door eenige door hem uijtgebrooken glasen veele boeken en prenten van des requirantes soon op de straat hadde gesmeten; en daar over door Jan Leers in presentie van Anthony Danielsz aangesproken zijnde, tot antwoord gaf 'had ik de kaars gehad, ik soude de brand daarin gestoken hebben'. Dat de voornoemde Jacob Jansz Voogd (so zij vier laatste getuijgen verclaaren) de requirante en haar soon schopt, slaat en stoot, met bedreijginge van hen of sig selven van cant te maken, seggende, 'iacta est alea, één van beijde moet van cant', ook ongekleet en haveloos met de pijp in de mont over straat loopt en wanneer men hem in hujs zoekt te brengen, vloekt en schreeut, gelijk niet alleen zij vier laatste getuijgen maar ook hij eerste getuijge sulks heeft gesien; buijten dat mede de gemelde Jacob Jansz Voogd [...] veel andere buijtenporigheden bedrijft, als 's avonts en t' ontijde uijtlopende of rijdende na Haarlem, Uijt-trecht en elders, aldaar gelaagen te maken, naghten uijtteblijven, onbequaam en beschonken 't hujs te comen, ensovoorts.⁶¹

59 In een huurwoning (f 300 per jaar) van Lam en Toren (arch. 1120, inv.nr. 637 fol. 10). De dichter Karel Verlove huurde aan het eind van zijn leven de woning van Lam en Toren in de Pottenbakkerssteeg (fol. 103), waar hij in 1710 overleed (DTB 1230, p. 562).

60 De echtgenotes van Voogd en van Van Maarloop, resp. Francijntje (Pieters) de Wale/de Wael en Francina (Gillis) de Wale/de Wael, eerder weduwe van Thomas Teyler, waren beiden afkomstig uit Haarlem maar geen familie van elkaar.

61 NA 5715 (not. Nic. van Loosdregt), d.d. 6-7-1693.

De oorzaak van zijn geestelijk verval is niet bekend. Heeft Galenus Abrahamsz soms aan Voogd gedacht, toen hij later waarschuwde dat een al te driftige, met zelfzucht vermengde begeerte naar de goddelijke genade tot krankzinnigheid kan leiden?⁶²

In het gesticht

Op grond van deze attestatie kreeg Francijntje de Wael de toestemming van het gerecht, om haar man voor de tijd van een jaar op een versekerde plaats onder goede opsigte te bestellen. Het verbeteringsgesticht schijnt hem geen kwaad te hebben gedaan, want daarna was hij weer in staat tot de praktische beoefening der naastenliefde als bezorger van armen op het Zaterdagse Armencollege.⁶³

Maar in 1695 verviel Voogd van kwaad tot erger, waarna hij drie jaar lang opgesloten is geweest in het verbeterhuis te Haarlem.⁶⁴ De getuigenverklaring waarmee Francijntje de Wael zijn tweede opname bewerkstelligde, zegt niet alleen het nodige over Voogd zelf, maar geeft ook uitsluitsel over Jacob Brouwer en Jan Waterpas, die als eerste getuigen worden genoemd en zich beiden voorstellen als diens goede bekenden.⁶⁵

Een in Voogds huis inwonende weduwe en de twee ons reeds bekende kelderbewoonsters beginnen eerst, daarna komen de twee bovengenoemden:

Dat zij ook present zijn geweest dat hij Voogt over een seker gelag van een waard, daar hij sijn bril te pand had gelaten, wel scherpelijk gemaant wierd, en dat hij Voogt daer op van sijn vrouw willende geld hebben en geweygert werdende, een groot buurergerucht maakte, roepende, rasende, uijt en inlopende, en als uijtgelaten de handen omhoog stak, sijn vrouw en soon leelijk uijtmakende, so dat veel volk voor 't huijs vergaderde, hetwelk wel ruijm een half uur geduurt heeft. Dat mede hij dikwijls sijn vrouw met de vuijst dreijght te slaan en dat sij hem Jacob Jansz Voogt self hebben horen seggen dat hij het nu slimmer maakt als te voren, dat hij het ook nog hoe langer hoe erger sal maken en dat hij niet rusten sal, voordat hij sijn vrouw en kinderen geheel geruïneert heeft. Verclaren voorts sij alle getuijgen te samen dat sij wel gehoort hebben, dat de voornoemde Jacob Jansz Voogt in seer erge kuffen⁶⁶ en croegen loopt, en specialijk verclaren sij twee eerste getuijgen, dat de voornoemde Jacob

62 *Korte Verhandeling van de Redelyk-bevindelyke godsdienst*, stelling XLVII, in: *Eenige nagelaten schriften*, Amsterdam, 1707.

63 Arch. 506 (Rozenhofje/Collegiantenkas), inv.nr. 14, p. 496: november 1694 tot januari 95.

64 Arch. 5061 (Schepenen), inv.nr. 1260, fol. 6 d.d. 2-9-1695; fol. 23 d.d. 4-9-1696: geprolongeed; fol. 51v en fol. 52 d.d. 12-11-1697: geprolongeed.

65 NA 5722 (not. Nic. van Loosdregt), akte nr. 305, d.d. 1-9-1695.

66 Bordelen (*Woordenboek der Nederlandsche Taal*, Achtste deel, 1ste stuk, 's-Gravenhage, enz., 1916).

Jansz Voogt buiten de Weesperpoort in een hujs dat voor oneerlijk berucht is, geslapen heeft en aldaar voor 't gelag sijn opperleed te pand latende, also door de stad liep en op een sondagmorgen van drank onbequaam zijnde, op straat braakte en so onbequaam was dat vreemde hem in hujs [...] namen [...]. [...] Verclaren eijndelijk nog sij alle getuijgen gesamentlijk dat deselve Jacob Jansz Voogt onbehoorlijk vloekt, raast en dreijght met alle quaad.

Scheiding en deling

Nadat Francijntje de Wael nog hetzelfde jaar was overleden, werd Jacob Brouwer, die van de zakelijke aangelegenheden van Voogd het best op de hoogte was, gemachtigd⁶⁷ om de opgesloten vader te vertegenwoordigen in de scheiding en deling van de boedel met de kinderen Petrus en Levina Voogd.⁶⁸ Levina was door haar moeder tot algeheel erfgenaam benoemd; Margrietje, het dochtertje van de reeds overleden Jan, en Petrus kregen hun legitieme porties.⁶⁹ De boedelinventaris⁷⁰ laat zien dat het voorhuis aan de Herengracht, hoek Bergstraat, een winkel met uithangbord had, waarin zich het weefgereedschap, een toonbank, de balans met schalen en gewichten en winkelwaren ter waarde van f1000 bevonden. Het huis op de Nieuwe Herengracht tegenover de Hortus Botanicus en het huisje in de Elandsstraat behoren ook tot de boedel, evenals een vordering op Johannes Crellius III, de boekdrukker in de Reestraat.⁷¹ Tot de schulden behoren onder meer een jaar huur voor dit huis à f115, een schuld van f350 aan Gerrit van Maarloop en één van f50 aan Jan Huygen.

Laatste levensjaren

Eind 1698 was Voogd weer in vrijheid, maar waar hij zijn eerste toevlucht vond, is niet bekend. Eind 1699 nam Petrus Voogd de zorg voor zijn vader op zich, omdat

67 Arch. 5061 (Schepenen), inv.nr. 774, fol. 39, d.d. 3-3-1696. Zij is op 25-11-1695 begraven (DTB 1230, p. 85).

68 Levina Voogd, geb. 1671/2 ging, geassisteerd door haar zwager Michiel van Musscher (= de huidige echtgenoot van haar vroegere schoonzus Elje Klanes) op 11-5-1696 in ondertrouw met de trekwerker David van Lillo (DTB 699, p. 299).

69 NA 5722 (not. Nic. van Loosdregt), d.d. 8-11-1695.

70 NA 5725 (not. Nic. van Loosdregt), d.d. 1-10-1696: inventaris; NA 5733 B d.d. 21-3-1699: akte van ampliatio.

71 Zoon van Margaretha Ruarus (NA 4577, not. J. Backer, p. 434, d.d. 10-5-1692) en de arts Dr. Johannes Crellius II, die in 1675 al in Amsterdam woonde en op 28-4-1684 van de Rozengracht is begraven (DTB 1228, p. 179). Niet in I.H. van Eeghen, III, p. 86.

Gerrit Adriaans, de bewoner van het huis in de Elandsstraat, zich bij de kerke- raad van Lam en Toren kwam beklagen, dat hij Jacob Jansen Voogd in huis heeft en van hem geen geld kan krijgen.⁷² Ook Margriet Voogd, de intussen zestienja- rige dochter uit het huwelijk van Elsje Klanes met Jan Voogd, die nu de kunst- schilder Michiel van Musscher tot vader had, vergat in haar testament haar groot- vader niet.⁷³

In 1702 hertrouwde Voogd, wonend in de Boomstraat, met een weduwe uit de Slootstraat.⁷⁴ Hij schijnt overigens onverbeterlijk te zijn geweest, want op de avondmaalsviering van Lam en Toren was hij niet meer welkom.⁷⁵ In 1710 maak- te de dood⁷⁶ tenslotte een eind aan wat werd genoemd 'sijn seer onchristelijke en ergerlijke wandel.'⁷⁷

Conclusie

Door archiefonderzoek kon de levensloop worden geschetst van de Amsterdam- mer Jacob Jansen Voogd, een lidmaat van Lam en Toren, die van omstreeks 1670 tot eind 1688 een leidende rol had onder de collegianten, totdat hij ten prooi viel aan een verregaande staat van geestelijk en zedelijk verval, die door zijn naaste omgeving, onder wie Galenus Abrahamsz, in geuren en kleuren is beschreven. En passant bracht het onderzoek onbekende gegevens aan het licht over onder anderen Pieter Balling, Abraham Lemmerman, Antoni Jansen van der Goes, Jo- hannes Becius, Adriaan Swartepaert en de boekdrukker Johannes Crellius.

Behalve persoonlijke lotgevallen worden ook opvattingen over kerk en doop zichtbaar. Lam en Toren nam een afwachtende houding aan toen bleek dat Voogd ook aan lidmaten onder zijn volgelingen eigenmachtig de collegiantse dompeldoop toediende. Hoewel in de ogen van Lam en Toren hun lidmaatschap daarmee dubieus was geworden, heeft zij niet met Voogd en de zijnen gebroken maar voor haar gemeente de dompeldoop uitdrukkelijk erkend als een tweede keus naast de gewone doop. En zodra zeventig collegianten, naar alle waarschijn- lijkheid dopelingen van de intussen verloederde Voogd, en masse om het lid- maatschap van Lam en Toren verzochten, werden zij met één pennestreek zon-

72 Arch. 1120, inv.nr. 175, p. 176 d.d. 22-10-1699.

73 NA 4626 A (not. J. Backer), p. 937, d.d. 27-8-1702.

74 DTB 534 (kerk), p. 179 en 703 (pui), p. 32, d.d. 22-4-1702.

75 Arch. 1120, inv.nr. 175, p. 225 d.d. 19-11-1705 en p. 229 d.d. 28-1-1706.

76 DTB 1230, p. 565: op 11-12-1710 van de Prinsengracht bij de Runstraat begraven op het Leidsekerkhof.

77 Arch. 1120, inv.nr. 176, motivering van de resolutie van de kerke raad d.d. 19-11-1705 om hem de deelname aan het heilig avondmaal te verbieden.

der formaliteiten bij de gemeente ingelijfd, of zij nu wel of niet eerder lidmaat waren geweest. In deze ontwikkeling lijkt de spiritualistische visie van Galenus Abrahamsz, waarin de zichtbare kerk en haar ceremoniën van minder belang zijn dan een levend geloof, haar praktische neerslag te hebben gekregen.

Geraadpleegde literatuur

- S. Blaupot ten Cate, *Geschiedenis der Doopsgezinden in Friesland* (Leeuwarden, 1839)
- I.H. van Eeghen, *De Amsterdamse Boekhandel 1680-1725* (5 dln, Amsterdam, 1960-78)
- P. van Eeghen, 'Jan Luyken en zijne bloedverwanten', in: P. van Eeghen en J.Ph. van der Kellen, *Het werk van Jan en Casper Luyken* (2 dln, Amsterdam, 1905)
- A.C. Fix, *Prophecy and Reason. The Dutch Collegiants in the early Enlightenment* (Princeton, 1991)
- C.B. Hylkema, *Reformateurs. Geschiedkundige studiën over de godsdienstige bewegingen uit de nadagen onzer Gouden Eeuw* (Haarlem, 1900; reprint Groningen 1978)
- W.P.C. Knuttel, *Catalogus van de pamfletten-verzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek* ('s-Gravenhage, 1889-1920)
- W.J. Kühler, *Het Socinianisme in Nederland* (Leiden, 1912; reprint Leeuwarden, 1980, met inleiding van A. de Groot)
- H.W. Meihuizen, *Galenus Abrahamsz 1622-1706. Strijder voor een onbeperkte verdraagzaamheid en verdediger van het Doperse Spiritualisme* (Haarlem, 1954)
- K.O. Meinsma, *Spinoza en zijn kring. Historisch-kritische studiën over Hollandsche vrijgeesten* ('s-Gravenhage, 1896; reprint Utrecht, 1980, met inleiding van S.B.J. Zilverberg)
- J.C. van Slee, *De Rijnsburger Collegianten. Geschiedkundig onderzoek* (Haarlem, 1895; reprint Utrecht, 1980, met inleiding van S.B.J. Zilverberg)
- H.F. Wijnman, *Historische Gids van Amsterdam* (2 dln, Amsterdam, 1971)

‘Indefessus Favente Deo’

Frederik Muller als onvermoeid begunstiger der doopsgezinde God geschetst¹

Inleiding

‘Onder den indruk v. h. oogenblik schrijf ik U, mijn lieve Vriend! om u hartelijk dank te zeggen voor Uwe even fraaye als uitstekend gelukte photographie. Zooveel aangenamer en helderder (serener) Uw gelaat is dan het mijne, zoo veel beter is ook Uw afbeeldsel. Het is mij hoogst aangenaam’. Zo bedankte Frederik Muller in 1875 de toen met een eredoctoraat gelauwerde kerkhistoricus, bibliograaf en boekverzamelaar Christiaan Sepp, doopsgezind predikant te Leiden en een getalenteerde telg uit een befaamd boekverkopersgeslacht. Op ieders vakgebied worden beide tijdgenoten tot op de dag van vandaag geroemd, maar beiden hebben ook gemeen dat hun directe betekenis voor de doopsgezinde achterban nauwelijks bekend is.² Beide mannen van meer dan nationale allure zijn waardige representanten van een tweede generatie van sedert 1795 ‘herboren’ doopsgezinden. Hun ontplooiing en activiteit zijn pas goed te begrijpen vanuit het door dit negentiende-eeuwse doperdom ontwikkelde zelfbesef, het hoog ontwikkelde gevoel voor verdraagzaamheid en het alom beleden ondogmatisch liberalisme.³

De inkleuring van dit facet van Mullers doen en laten dient primair om zijn portret als vader van de moderne boekhandel en het antiquariaat van een genuanceerde achtergrond te voorzien, waardoor zijn markante, zwaar bebaarde kop nog meer reliëf krijgt.

¹ Dit artikel verscheen eerder in: M. Keyser e.a. (red.), *Frederik Muller (1817-1881). Leven & Werken* (Zutphen, 1996). Letterlijk vertaald luidt de spreuk: ‘Onvermoeid door Gods gunst’.

² Zie *The Mennonite Encyclopedia* IV, p. 502 (hierna *ME*) waarin één kolom aan Sepp is gewijd. Frederik Muller is in de *ME* geen apart lemma waardig bevonden; slechts onder de beschrijving van het geslacht Müller, *ME* III, p. 768, wordt hij terloops – en dan ook nog deels onjuist – vermeld als ‘the founder of a well-known bookstore and print shop at Amsterdam’.

³ Anders dan in Mullers geval is voor Sepp nog steeds het wachten op een waardige studie over zijn leven en werk, dat ook voor de boekgeschiedenis niet zonder betekenis is geweest. Zie A. de Groot, ‘Honderd jaar geleden stierf Christiaan Sepp’, *Kerktijd. Contactblad voor de Vereniging voor Nederlandse Kerkgeschiedenis* 2/2 (1990) 12-18.

Frederik Muller.

Christiaan Sepp.

Het is natuurlijk bekend hoe Frederik als zorgenkindje werd grootgebracht in het gezin van de Amsterdamse predikant en hoogleraar van het Doopsgezind Seminarium, Samuel Muller. Als zijn 'tweede vader' beschouwde Frederik zijn leermeester van het Athenaeum, N.G. van Kampen. Deze was net als vader Muller afkomstig uit Krefeld en eveneens een 'self-made man' van doperse huize: hij bracht Frederik niet alleen de liefde voor de letteren en geschiedenis bij, maar vermoedelijk ook al die voor het boekenvak. Bij zijn oom Johannes Müller, stichter van het beroemde 'Bibliopolum' in de Kalverstraat en 'hofleverancier' van het Seminarium, leerde hij de kneepjes van het vak en raakte hij ingewijd in het doperse instinct voor zakendoen.⁴

4 ME III, p. 142: Van Kampen was grootgebracht in de bloemenhandel, maar was in 1795 vanuit Krefeld naar Leiden gekomen met het doel in de boekhandel te gaan. Daar belandde hij echter bij de *Leidse Courant* en wist zich daarnaast als privaat docent een schamel inkomen te

Dat een dergelijke in het doperse milieu ingebedde vorming sporen moet hebben nagelaten, niet alleen in boekenland, maar ook in de ondertussen ver van Menno Simons verwijderde doopsgezinde broederschap, is dus zo goed als onopgemerkt gebleven.⁵ Dat zijn 31-jarige loopbaan als bibliothecaris van de door hem in het leven geroepen Bibliotheek van de Vereniging – aan huis – welhaast samenviel met het officieuze ambt van onder-bibliothecaris van de Bibliotheek van het Doopsgezind Seminarium, weet vrijwel niemand meer. Toch is zijn werkzaamheid voor die thans niet minder vermaarde verzameling, eigendom van de Verenigde Doopsgezinde Gemeente Amsterdam en ook als bruikleen in de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam ondergebracht, van grote betekenis geweest. Het voor historici vervelende, maar tegelijkertijd bewonderenswaardige van tal van doopsgezinden is hun bescheidenheid. De ‘stillen in den lande’ schreeuwen hun verdiensten niet van de daken, zeker niet in eigen kring – zij *doen*. Geen wonder dan ook dat boek-, cultuur- en kerkhistorisch Nederland aan dit facet welhaast stilzwijgend voorbij is gegaan.

Het doopsgezinde milieu

‘De besliste keuze van Frits om boekverkooper te worden, verminderde den last der overleggingen over zijne toekomstige bestemming. Niets was meer natuurlijk dan dat hij zijne leerjaren bij mijn broeder doorbragt. Die jaren waren voor hem hard, maar veelzins nuttig. Het bezoeken der latijnsche school en der collegien bij prof. v. Lennep en v. Kampen; zijn vriendschappelijke en leerzaam verkeer met den laatste, aan wien hij als een “tweeden vader” zich hechtte, droegen niet weinig bij om hem tot een boekverkooper te vormen, zoo als er vroeger wel hier te lande geweest waren en er buitenslands nog zijn, die de kennis van oude talen, van geschiedenis, inzonderheid van historia literaria, met den boekhandel op eene gelukkige wijze wisten te vereenigen. ’t Is voor mij aan den avond mijns levens eene weldadige herinnering, hoe hij als knaap, schijnbaar achterlijk in zijne ligchamelijke en verstandelijke ontwikkeling, zich al spoedig door lust tot lezen en onderzoek onderscheidde; hoe hij in de zeer vroege zomer- en winter-morgenuren al lezende en schrijvende mij op mijne kamer gezelschap hield, toen ik in de eerste jaren van mijn professoraat genoodzaakt werd mijn tijd uit te koop-

verwerven. Zie over Frederiks leerjaren voorts M. Nijhoff, *Levensschets van Frederik Muller* (Overdruk uit het *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 1881, nr. 22) 1-2 en A.C. Kruseman, *Frederik Muller, geboren 22 Juli 1817; gestorven 4 Januari 1881. In Memoriam* (Haarlem, 1882; overdruk uit de *Levensberichten der Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde*) 7-22.

⁵ Kruseman, *Frederik Muller*, 12, rept er slechts in algemene, nogal psychologiserende termen over.

en en hoe hij daarna in eene harde dienstbaarheid de onbeschofte behandeling van een geroutineerden maar onkundigen en gemeenen meester te verduren had, maar hoe het geduld en de volharding hem niet begaven, tot dat hij in staat was met zeer geringe middelen eene eigen affaire te beginnen.'

Zo keek een trotse vader, Samuel Muller, op 23 september 1862 terug op het toen reeds alom geprezen succes van zijn 45-jarige zoon Frederik – Frits voor intimi.⁶ Dit oordeel is natuurlijk gekleurd door de emotionele band van het ouderschap; toch zullen slechts weinigen 's mans evaluatie van Frederiks grote betekenis voor het boekenvak willen betwisten. Muller sr. was namelijk een man met uitgesproken meningen: het oordeel over anderen – enkel zwart-wit, zonder nuance – had hij zich doorgaans snel gevormd.⁷ Vader Muller was een streng opvoeder: 'Wat lui – ik vrees ook: en zwak was – werd zonder genade getugtigd. In machteloze haat schimpten de verdoemden achter de steile rug van "Schmoel" ... Maar wat talent had en werken wou, was dankbaar – vooral later', zo typeert de al even uitgesproken achterkleinzoon Gerrit Kalff jr. hem. Kühler oordeelde: 'Hoog, autoritair, en zeker meer gevreesd dan geliefd'.⁸ Hoe hard ook voor zichzelf en voor anderen, toch was zijn gezin hem zeer dierbaar en was hij zeker niet gevoelloos. Hij en zijn

6 S[amuel]. M[uller]., *Herinneringen uit mijn leven* [omslagtitel]; titelblad: *Herinneringen uit het leven van onzen vader geboren 18 Januari 1785 te Crefeld – door den zelfden opgetekend*, 92-93. Doopsgezinde Bibliotheek UBA, HS 65-150. Muller schreef deze passage op de 41ste verjaardag van de jongste zoon Piet, die op 23 september 1821 geboren was. De memoires (243 blz.) zijn tussen ca. 1860 en december 1866 opgesteld. Onder naaste familieleden zijn van dit handschrift in 1932 een veertigtal gestencilde kopieën verspreid. Zie H. Muller, *Onze stamvader Professor Samuel Muller en zijn vrouw Femina Geertruide Mabé* (Amsterdam, 1944) 12. Voor een tekstkritische editie worden thans plannen gemaakt. Zie voorts over Muller: ME III, p. 772-73 en *Biografisch Lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands Protestantisme* I, 197-98. Een vrij volledige bibliografie van zijn gedrukte geschriften, 106 nummers, geeft H. Forma, 'Lijst van werken van Samuel Muller', in: *Theologie van de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam. Bijdragen over de collecties en verwante verzamelingen alsmede Doopsgezinde Adversaria verschenen bij het afscheid van Dr. Simon L. Verheus als conservator van de kerkelijke collecties* (Amsterdam, 1985) 157-92.

7 Zo bijvoorbeeld toen Frederik voor het eerst zijn collega A.C. Kruseman aan zijn vader voorstelde. Nauwelijks had de begroeting plaats gevonden, 'of Samuel Muller bleef van verre staan, waar hij stond, fronste de wenkbrauwen, hief de rechterhand op en slaakte, met de voorste vingers wijzende naar den van aangezicht hem onbekende, de verzuchting: "Ach, meneer Kruseman! U gebruikt ... te veel bijvoegelijke naamwoorden"'. G. Kalff Jr., *Samuel Muller en zijn acht kinderen. Uitwerking van een causerie gehouden op een Afstammelingen-bijeenkomst 15 juni 1941* (1941) 3.

8 *Idem*, 4. Kalffs oordeel over Samuel Muller is zelfs uiterst ongenueanceerd: 'Zijn beide doctoraten honoris causa bewijzen slechts, dat men met dat eresaluut toen ook wel eens de hand lichte ... Zijn preken ... laten de nakomelingen steenkoud ... De manier waarop hij ... zijn collega De Hoop Scheffer uitfoetert – het dwingt ons allemaal de verzuchting af: gelukkig dat hij niet Rooms was, laat staan het tot bisschop bracht ...! (2-3).

ietwat bazige, altijd bezige vrouw Femina Mabé waren uit degelijk dopers hout gesneden.⁹ Zij hielden er een strenge levensstijl op na, waarin het geloof in de praktijk van alle dag moest blijken door geduldig en godvruchtig, flink en volhardend, sober en zorgzaam te leven en te werken. De acht kinderen, drie meisjes en vijf jongens, waren welhaast van eenzelfde onwrikbare soort.¹⁰

Frederik werd, evenals zijn oudere broer en zussen, door zijn vader tot lidmaat aangenomen. Hoewel geen predikant meer, doopte de vader zijn 19-jarige Frits op 20 november 1836.¹¹ In diezelfde sobere, doch dankzij tal van gefortuneerde leden qua publiek nogal deftige schuilkerk aan het Singel¹², vond hij ook de boekverkopersdochter van de nurkse Jacob Wybrand Yntema, Gerardina Jacoba – Daatje voor de familie -, met wie hij pas in 1846 zou trouwen.¹³ Van Frederiks en

9 Zie hoe dochter Mientje hem typeerde: soms kwam hij de kamer binnen ‘met een brief, dien hij over een of ander punt had geschreven, om ons voor te lezen en als wij, vooral moeder, dan zwegen, zoodat hij wel begreep, dat wij het niet goedkeurden en zijn toon te scherp vonden, ging hij “schokschouderend”, zegt men zoo, weer naar de studeerkamer en kwam daarna met een anderen brief terug, den eersten in stukken scheurende en aan het vuur prijsgevende.’ Van haar moeder zegt ze: ‘Tot laat in den nacht was zij met haar nijvere handen bezig ... Als zij dan ook eindelijk zelf de rust in bed zocht, moest alles vrij netjes opgeruimd en weggeborgen worden en als wij zeiden: “Waarom dat nu ook nog?” zei ze lachend: “Ja, ja, we moeten ons ook voor de dieven schamen.”’ H. Muller (red.), *Herinneringen van Femina Geertruida Henriette Muller (geboren 17 October 1826, overleden 15 April 1909) door haar opgesteld in 1907. Vermenigvuldigd aan de hand van een in 1932 vervaardigd afschrift van een getikte copie in het bezit van Prof. Dr. J.W. Muller (1944)*, 77 resp. 70.

10 Zie voor een schets van hun karakters en lotgevallen Kalff Jr., *Samuel Muller*, 7-17. Genealogische gegevens biedt Muller van Voorst, “Müller-Muller”, in: *Nederland's Patriciaat* 19 (1930) 152-62, dat gebaseerd is op J.W. Muller, *Das Geschlecht Müller aus Gerolsheim am ersten Januar 1925* (Leiden, 1925).

11 Doopsgezind Archief, Gemeente-archief Amsterdam, PA 1120 (in het vervolg: PA 1120) nr. 846, Kerkeraadsnotulen 1822-1829, p. 218. Voor de in 1830 resp. 1836 benoemde predikanten Boeke en Van Gilse hadden prof. Cnoop Koopmans en Muller het waarnemerschap vervuld. Zij mochten derhalve de door hen voorbereide aankomelingen, waaronder Frederik, zelf dopen. Zie ook S.M., *Herinneringen*, 141.

12 S.M., *Herinneringen*, 142-43: ‘De vermogenden spreidden hun rijkdom voornamelijk ten toon in de pracht en deftigheid hunner equipagien; men zag hen des zaturdags met hun kostbare vierspanssen naar hun buitenverblijven in de omstreken van Haarlem rijden en des zondags was de straat vóór de Kerk met eenvoudig prachtige rijtuigen bezet ... nog bloeiden die [families] van Willink, de Neufville, van Lennep, Brants, Verhamme, van Eeghen en vele andere.’

13 PA 1120, nr. 847, Kerkeraadsnotulen 1839-1847, p. 5 d.d. 28-02-1839: aankondiging van haar doop door ds. Boeke; idem, p. 9 d.d. 28-03-1839: hoewel ze haar belijdenis reeds voor de kerkeraad had gedaan, werd wegens haar ziekte de eigenlijke doopplechtigheid uitgesteld tot de volgende sessie, op 17-11-1839. Zie ook PA 1120, nr. 1142, Ledenregister, p. 84. Femina Muller, *Herinneringen*, 63 over de schoonvader van ‘onze goede, argelooze’ Frits: ‘een ongemakkelijk Heer ... zeer prikkelbaar en kwalijknemend, die zijn gevoeligheden in scherpe bewoordingen lucht gaf ... Geen wonder dat ... Frits ... nogal eens in conflict kwam.’

Daatjes kerkelijk leven weten we hoegenaamd niets, maar een geregelde zondagse gang naar het Singel mag verondersteld worden, terwijl eens per jaar, in februari, een der predikanten op huisbezoek kwam.¹⁴ Afgezien van de oudste broer Chris, die predikant werd, hebben de andere broers, en zeker Frederik, nauwelijks enig kerkelijk ambt vervuld.¹⁵ Ook zijn tweede echtgenote, Johanna Doyer met wie hij in 1866 huwde, kwam uit een degelijk doopsgezind nest.¹⁶ De kinderen uit beide huwelijken werden, op één na, eveneens in de Singelkerk gedoopt.¹⁷

Frederiks 'Sitz im Leben'

De broers en zussen werden in een doperse denk- en leefwereld van het door de vader gedomineerde gezin grootgebracht: niet bekrompen en enghartig, maar fundamenteel liberaal en vervuld van verdraagzaamheid. Frederik groeide op in een milieu dat beseftte eindelijk het historische gelijk aan zijn zijde te hebben verkregen. In de achttiende eeuw was het ledental der doopsgezinden in Nederland drastisch teruggelopen als gevolg van zowel rationalisme als maatschappelijke ambitie. Voor velen werd de minderheidspositie van hun geloof als een belemmering voor optimale sociale en politieke ontplooiing ervaren. Dit had deels tot indifferentisme, deels tot ontkerkelijkheid, maar vooral ook tot overgang naar de toen nog alleenheersende kerk geleid. Dankzij de in 1795 bij Napoleontische wet geregelde kerkelijke gelijkstelling braken er voor de doopsgezinden nieuwe tijden aan. Vader Samuel zou in het daarmee gepaard gaande proces van vernieu-

14 PA 1120, nrs. 1145-1147, Ledenregisters met verwijzing naar de wijkboekjes voor huisbezoek, chronologisch geordend naar doopjaar op naam.

15 Voorzover nagegaan is, blijkt alleen de jongste, Pieter, diaken geweest te zijn van 1851 tot 1855. PA 1120, nr. 1571, Lijsten van diakenen met hun ambtstermijn 1612-1881.

16 S.M., *Herinneringen*, 233: 'Te Zwolle eene voorlezing houdende, ontmoette hij [Frederik] bij onze Cato [Catharina, gehuwd met kassier Gerrit Kalff], zekere juffrouw Doyer, dochter van wijlen den wijnkoper Thomas D. ... De kennis was spoedig gemaakt, het verbond gesloten en wij hadden weldra het genoegen haar eenigen tijd bij ons aan huis te ontvangen ... de kennis met onze aanstaande nieuwe dochter en de genegenheid van de drie kinderen bij Frits die zij zich nu reeds heeft weten te verwerven, zijn voor ons de zekere waarborgen, dat hij eene goede keuze gedaan heeft, en dat zijn tweede huwelijk met Jansje Doyer eene voortzetting zijn zal van zijne eerste verbindtenis met Daatje Yntema, die een onvergetelijk tijdperk van geluk voor hem geweest is.'

17 PA 1120, nr. 1201, Kinderboek 1805-1903, p. 158. Kinderen uit het eerste huwelijk: Samuel (22-01-1848), gedoopt in 1866, Sara (26-07-1849), gedoopt in 1869 en Jacob Wybrand (14-06-1858) van wie geen doop vermeld wordt; uit het tweede huwelijk: Henriëtta Sophia (27-05-1868), gedoopt in 1886.

Vader Samuel Muller.

wing en kerkelijke opleving een sleutelrol vervullen.¹⁸ Zo was hij een der oprichters van de Algemene Doopsgezinde Sociëteit in 1811. Als predikant van de grootste doopsgezinde gemeente in Nederland, Amsterdam (vanaf 1814), en vooral door het professoraat aan het Doopsgezind Seminarium (1827-1856) drukte hij een stempel op de ontwikkeling van deze deels besloten geloofsgemeenschap van werelbmijders tot een open kerk van wereldburgers. Muller en de zijnen maakten de eeuwenlang gekoesterde, maar vaak fel bestreden waarden van vrijheid van geloof, verdraagzaamheid en scheiding van Kerk en Staat tot hun voornaamste kenmerken. Hij was het ook die de studie van de doperse geschie-

18 S. Voolstra, "The hymn to freedom": The redefinition of Dutch Mennonite identity in the Restoration and Romantic period (ca 1810-1850)", in: A. Hamilton e.a. (red.), *From Martyr to Muppy: A historical introduction to cultural assimilation processes of a religious minority in the Netherlands: the Mennonites* (Amsterdam, 1994) 187-202. Telde Nederland rond 1700 niet minder dan 160.000 doopsgezinden, in 1808 was dat aantal drastisch geslonken tot ca. 28.000, wat echter in 1859 weer aangegroeid zou zijn tot meer dan 42.000.

denis als nieuw onderdeel op het curriculum van het Seminarium plaatste.¹⁹ De zin van en voor historie is Frederik ook thuis reeds met de paplepel ingegeven.

In religiosis kenmerkten de Mullers zich door een grote mate van nuchterheid, die gepaard ging met gehechtheid aan de doperse traditie. De vader, aanhanger van het supranaturalisme en sympathiserend met de zogenaamde Groninger richting, was voorstander van een gematigde theologie die een eigen weg moest vinden tussen de extremiteiten van rationalisme en neo-orthodoxie. Daarin werd de nadruk gelegd op zedelijkheid en vrome deugd.²⁰ Kern van zijn zienswijze was het begrip 'geloof des hartens', geïnspireerd op Schleiermacher, dat van een andere, hogere orde was dan kille wetenschap. Muller zou zich op zijn oude dag dan ook een fel tegenstander tonen van de opkomst der Moderne Theologie, die geïnitieerd was door de geschriften van David Friedrich Strauss en met name Ernest Renan. Dezen haalden door hun historische kritiek op de evangelische heilsfeiten de autoriteit van de bijbel onderuit. Die houvast, het gezag van de bijbel, met name het Nieuwe Testament, was en bleef voor Muller sr. een van de grote verworvenheden uit het doperse verleden.²¹

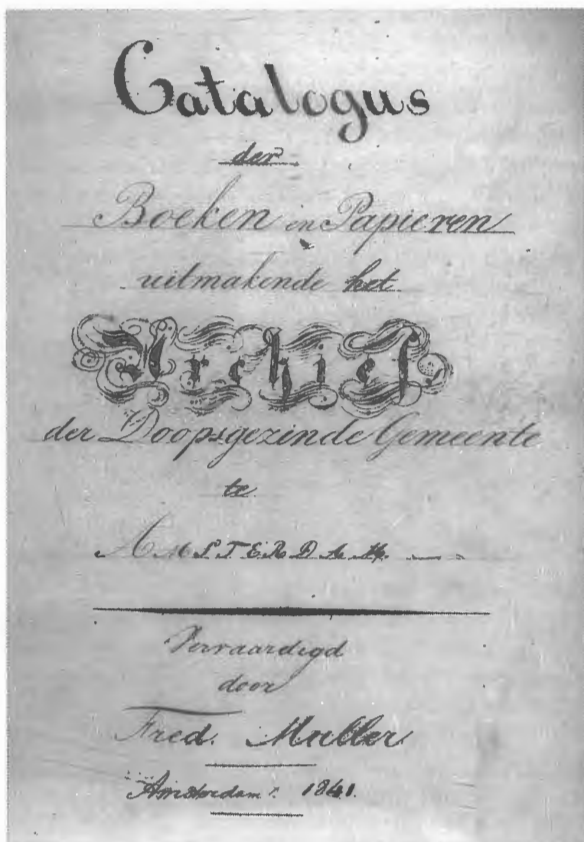
Hoewel we nauwelijks uitlatingen van Frederik zelf over zijn religieuze inzichten hebben, lijdt het geen twijfel of ook hem stond een dergelijk boven de partijen staand christendom voor ogen. Niet alleen enkele terloopse opmerkingen in tientallen briefwisselingen wijzen daarop – een enkele komt nog aan de orde –, maar veel beter leert een tractaat over de doperse leer ons dat. Het is *Ons geloof* geheten en geschreven door de Oostfriese predikant Johannes Pol; Frederik had dat om wat voor reden dan ook in zijn geheel afgeschreven.²² Hij moet zich met

19 In de jaren 1837, 1840 en 1850 publiceerde hij in z'n eentje het *Jaarboekje voor de Doopsgezinde Gemeenten in de Nederlanden*. Zie voor de inhoud: Forma, 'Lijst van werken', p. 173-74, nrs. 36-38.

20 Voolstra, "The hymn to freedom", p. 199. Van linkerzijde zowel als van rechterzijde werd hij daarin bestreden door o.a. Joost Hiddes Halbertsma en Jan de Liefde. Tevens verzette Muller zich hevig tegen het fundamentalisme van Réveil-mensen als Da Costa en zijn aanvankelijke geloofsbroeder Willem de Clercq.

21 S.M., *Herinneringen*, 217-18: 'Tot de lectuur die mij dezen zomer [waarschijnlijk 1864] het meest interesseerde, behoorde in de eerste plaats het boek van Renan over het leven van Jezus [*La vie de Jésus* (1863)]. Ik las het met belangstelling maar zonder vrucht voor mijne kennis en met nog minder, ja zonder eenig gevaar voor mijn christelijke geloof. De sierlijke inkleeding ... maakte mij niet blind voor het gemis van eene grondige wetenschappelijke behandeling der zaak, die erin zichtbaar was en het willekeurige stoute en gewaagde der stellingen en verklaringen waarvan het als overvloed, vermogt mijn geloof in Jezus den Christus ... niet te schokken noch te verzwakken.' Zie voorts: E.H. Cossee, 'De doopsgezinden en de opkomst van het modernisme in Nederland', *Doopsgezinde Bijdragen* 20 (1994) 219-39 (hierna: DB).

22 Johannes Pol (1815-1888) was predikant in de doopsgezinde gemeente te Norden. ME IV, p. 199. De titel van het handschrift luidt: *Ons geloof. Korte inhoud der Christelijke geloofsleer naar de*

Catalogus van het Archief, samengesteld door Frederik Muller in 1841.

de inhoud van Pols stuk in zeer grote lijnen hebben kunnen verenigen – slechts op vier plaatsen voorzag hij het stuk van kort commentaar. Het loont daarom de moeite in kort bestek enkele hoofdzaken daaruit aan te stippen.

De doopsgezinden, zo schrijft Pol, houden zich niet meer streng van de wereld af: we dragen wapens als het ter verdediging van het vaderland nodig is; we zoeken wel geen overheidsambten, maar verwerpen die ook niet; huwelijken buiten

opvatting der Mennoniten of Doopsgezinden (1873). Doopsgezinde Bibliotheek, HS 65-116¹ (4 losse katernen met in totaal 41 beschreven bladzijden). Hoewel zijn naam hierop niet voorkomt, is de (kopiïsten-)hand evident: deze is dezelfde als van een ander hiertoe behorend handschrift, getiteld: Twee brieven van Sam. W. Pennijpcker, Philadelphia, aan Prof. J.G. de Hoop Scheffer. 1879. Kopieën genomen door Frd. Muller.

onze gemeenschap, de zgn. buitentrouw, zijn niet langer taboe. De doopsgezinde gemeente is 'een zuiver redelijke stichting', evenals de staat, zij het dat die zich richt op het nastreven van uiterlijke, wereldse en tijdelijke oogmerken. Beide zijn 'in wezen en roeping' echter zo van elkaar onderscheiden, dat er noch van een staatskerk, noch van een kerkelijke staat sprake mag zijn. De staat dient ons te beschermen tegen oproer en geweld, opdat een ieder God naar de inspraak van zijn geweten kan dienen. Wij zijn dus niet voor een staatskerk, noch voor een volkskerk, maar voor 'eene zoogenaamde vrijkerk'.²³ De gemeenten zijn autonoom en onafhankelijk, net zoals er ook geen onderscheid is tussen leken en geleerden: voor God is ieder gelijk. Dit zullen we nooit prijs geven: 'daartoe zit het gevoel van vrijheid en onafhankelijkheid ons Doopsgezinden te diep in vleesch en bloed.' Wij respecteren het geloof van anderen volledig. 'Of iemand op lutherse, gereformeerde, katholieke wijze enz. zalig worden wil, – dat laten we gaarne aan ieders eigene keuze ... gelijk wij zelve met ons geloof gaarne door anderen in rust gelaten worden ... Wij zijn tegenover allen tolerant, geduldig, verdraagzaam. Onze leus is: leven, en leven laten.'²⁴

Zoals gezegd kon Frederik niet in alles met Pol instemmen. Zo bijvoorbeeld waar gememoreerd wordt dat behalve in geschrifte het geloof vooral ook door mondelinge overdracht is overgeleverd. Muller bestreed dit door Pols zienswijze nog meer in anti-dogmatische zin aan te scherpen: 'de schriften der *vaderen* zijn toch nooit, van verre, met het N.T. gelijk gesteld!' Even veelzeggend is ook de correctie van Pols bewering dat er thans weer vraag is naar de geschriften uit de vorige eeuw: 'Eigenlijk toch wel alleen *historisch*: voor ons geloof volstrekt niet. *Onbewust* volgde de voor. eeuw nog wel meer de vaderen. Maar 't was toen een slappe tijd!'²⁵ Hoezeer klinkt hierin het zelfbewuste en modern-negentiende-eeuwse gevoel door. In het verlengde daarvan becommentarieerde hij ook Pols ietwat kleinburgerlijke mening over het onderscheid van doopsgezinden met anderen: niet zozeer ten aanzien van de weigering eden te zweren of de volwassendoop, maar vooral de observatie 'heelemaal in betr. tot alles, wat tot het gebied des levens behoort.' Voor Muller was dat 'heelemaal' veel te sterk uitgedrukt: 'Velen verenigen zich daarin met ons (Herderschee's opstel, tutti quanti!)'²⁶ Frederik Muller en

²³ Vgl. Voolstra, "Hymn to Freedom", p. 198.

²⁴ Pol, *Ons Geloof*, 33-39.

²⁵ Pol, *Ons geloof*, 10v°.

²⁶ Pol, *Ons geloof*, p. 11v°. Muller doelde op Johannes Hooykaas Herderschee, hervormd predikant te Nijmegen en een der eerste woordvoerders van de ethisch-Moderne Richting die leerde dat natuur en geschiedenis niets leren omtrent God. Hij hechte minder aan kerkelijke reglementen dan aan eigen beginselen. Zo liet hij lidmaten dopen op naar eigen overtuiging geformuleerde vragen. Hij werd daarvoor in 1874 berispt en in 1876 zelfs geschorst. Dit proces bracht vele pennen in beweging en de dag- en weekbladen stonden er vol mee. Zie *Biographisch*

zijn generatiegenoten waren te liberaal dopers, om zich al te zeer te bekommeren om scheidsmuren tussen kerken. Zijn 'geloof des harten' was van een andere, hogere orde dan het dagelijkse wetenschapsbedrijf.²⁷ Wel kwam de ethische noodzaak, de motivatie, om daarin onvermoeid te werken uit die beginselen vandaan. 'Ver van dienst van Staat en Kerk // IJverig in uw eigen werk', noteerde Frederik dan ook als veelzeggend rijmpje aan het slot van Pols geschrift! In die zin zou het motto, dat zijn briefhoofd sierde en zijn boekenmolen draaiende hield, alvast uitgelegd mogen worden.

Archivaris en onder-bibliothecaris met hindernissen

Na nauwelijks twee jaar ervaring opgedaan te hebben in het bedrijf van oom Johannes Müller, werd Frederik door de Amsterdamse kerkeraad gevraagd het archief te ordenen.²⁸ Op 31 oktober 1839 was geconstateerd dat de oude papieren in grote wanorde verkeerden. IJlings werd er een Commissie tot het Archief ingesteld, die anderhalve maand later het advies uitbracht om een bekwaam iemand te zoeken die de zaak zou moeten sorteren en herordenen tegen een schadeloosstelling van 'tijd en opoffering'. Het belang was groot wegens de 'ontwaakte hoogst verblijdende belangstelling in de geschiedenis van ons kerkgenootschap', wat dus vader Mullers verdienste was.²⁹ De man die met 'genoegzame kennis van zaken is toegerust, tevens de lust' bezat om deze klus te klaren, was Frederik. Hem werd een beloning van f250 voor de ordening in het vooruitzicht gesteld en nog eens dat bedrag voor een inventaris, alsmede een historisch verslag over de bouw van het kerkgebouw. Op 2 september 1841 reeds le-

Woordenboek voor Protestantse Godgeleerden in Nederland III, p. 719-25 (hierna: *BWPGN*). Hoewel het hier te ver voert, zou men Frederiks religieuze inzichten bevestigd kunnen zien in de opvattingen van zijn neef Samuel Cramer: 'Verdraagzaam of Bekrompen?', *DB* (1867) 1-50. Zie tevens J. Vree, 'Doopsgezinde theologen en Groninger godgeleerden in de jaren 1834-1872', *DB* 20 (1994) 195-217.

²⁷ Nauwelijks anders dacht Christiaan Sepp. Deze was vanaf 1855 redacteur van de *Godgeleerde Bijdragen*, waarin hij alle theologische visies aan bod liet komen. Toen het tijdschrift na 1860 te pro-modern dreigde te worden, trad hij terug als redacteur. Hem ging het uitsluitend om 'de waarheid'. Wat de mensen verdeelde, was niet hun eigen hartsbehoefte, maar uitsluitend de door theologen opgeworpen kwesties. Hij streefde naar een ondogmatisch, evangelisch christendom; hoewel overtuigd protestant veroordeelde hij elke, toen zeer vigerende, onverdraagzaamheid jegens de rooms-katholieken. Zie *NNBW* V, l. 720-722. Ook voor Samuel Cramer waren geloof en wetenschap volstrekt ongelijke grootheden – sterker nog, wat hem betrof mocht het vak theologie zelfs van de universiteiten verdwijnen. Vree, 'Doopsgezinde theologen', 214.

²⁸ Dus niet op last van Johannes Müller, zoals Nijhoff meedeelt, *Levensschets*, 2.

²⁹ PA 1120, nr. 1318, stukken betreffende de ordening van het archief, 1840; zie tevens nr. 847, Kerkeraadsnotulen 1839-1847, p. 29, d.d. 05-12-1839.

verde hij zowel de catalogus als 'eene geschiedenis van de kerk' bij de kerkeraad in. Het archief had hij op onderwerp geordend en in 18 portefeuilles ondergebracht. Tekenend voor zijn inzet was dat hij bovendien, 'tot gemakkelijker gebruik', van de meeste stukken de inhoud had samengevat op de achterzijde, 'daar men dien soms niet dan na een paar folio pag. bijna onleesbaar schrift doorgeworsteld te zijn, ontdekken kan.' Nadat de Commissie de zaak drie weken later naar alle tevredenheid had gecontroleerd, werd hem de tweede f250 uitbetaald. Toen ook werd een reglement voor het gebruik van het archief opgesteld.³⁰ De 29 bladzijden tellende studie, eveneens in handschrift, over de geschiedenis van het kerkgebouw zou in 1863 gepubliceerd worden in de toen door hem uitgegeven *Doopsgezinde Bijdragen*. Weliswaar had de immer waakzame oude heer Muller het niet kunnen laten daarover nog een kritisch oog te laten gaan. Zo verdween bijvoorbeeld Frederiks vrome wens aan het slot van het origineel: 'De Hemel geve dat dezelfde gunst en zegen, welke in vroegere jaren zoo zichtbaar op deze Gemeente gerust heeft, niet vermindere, maar de Gemeente voortga te bloeyen en alzoo niet alleen het heil van hare leden, maar ook dat van het gansche kerkgenootschap der Doopsgezinden in ons Vaderland moge blijven bevorderen'.³¹

Sindsdien moet Frederik nog regelmatig op de archief- en bibliotheekkamers te vinden zijn geweest. Zo verwees de Archiefcommissie verzoeken om uitlening van stukken door naar hem, 'als verzamelaar van het archief best met deszelfs inhoud op de hoogte'.³²

Dit kennelijk op den duur niet bevredigende los-vaste verband, dat hem bij tijd en wijle uit het 'Bibliopolum' van Müller op de zolders van de Singelkerk deed belanden, moet mede de achtergrond hebben gevormd van een kwestie die ontstond tussen hem en prof. Wopko Cnoop Koopmans, de jongere collega van zijn

30 PA 1120, nr. 1315, d.d. 02-09-1841: aanbiedingsbrief met daarbij de in perkament gebonden inventaris, getiteld *Catalogus der Boeken en Papieren uitmakende het Archief der Doopsgezinde Gemeente te Amsterdam*. Vervaardigd door Fred. Muller, Amsterdam 1841; idem nr. 1316: *Omstandig verhaal van de stichting van het Kerkgebouw der Doopsgezinden, genoemd bij het Lam van deszelfs volbouwing, enz. benevens bijzonderheden omtrent den Stichter, en de Gemeente in voormeld Kerkgebouw vergaderende. Grootendeels opgemaakt uit de papieren van het proces door voormelde Gemeente tegen de Erven van H.H. van Warendorp gevoerd*, eveneens in perkament gebonden. Zie ook de Kerkeraadsnotulen, nr. 847, p. 72, resp. 73, d.d. 23-09-1841.

31 *Omstandig verhaal*, p. 29. Vgl. DB (1863) 1-42. Vader Samuel had het opstel ingeleid en van tal van voetnoten voorzien, die hij ondertekende met 'S.M.' Niet uitgesloten is dat Muller sr. de hele tekst nog eens heeft doorgenomen.

32 PA 1120, nr. 847, Kerkeraadsnotulen 1839-1847, p. 82-83, d.d. 09-12-1841: een verzoek van de Zaanse predikant en historicus Blaupot ten Cate om stukken ten behoeve van zijn onderzoek naar de doopsgezinden in Holland – hij komt verderop nog ter sprake.

vader.³³ Beide hoogleraren waren uit hoofde van hun functie verantwoordelijk voor de Seminariumbibliotheek. De collectie bevatte toen reeds belangrijke segmenten Mennonitica, maar ook veel nog uit de Verlichting stammende natuurwetenschappelijke, filosofische en filologische werken, die toen als zeer verouderd golden.³⁴ Net als het archief destijds stond ook de bibliotheek er beroerd voor – beide hoogleraren hadden te weinig tijd om er zich serieus om te bekommeren. Het laat zich dan ook raden dat vader Muller andermaal een beroep op de inmiddels als zelfstandig antiquaar opererende Frederik deed om hand- en spandiensten te verrichten en de boel op orde te brengen. Wanneer en hoe precies is niet bekend, maar het ziet er naar uit dat Frederik na de klus in het archief zich stiltejesaan met de bibliotheek is gaan bezighouden. Dat is af te leiden uit een brief van september 1844 van Koopmans aan Frederik, waarin hij instemming betuigde met diens plan om een nieuwe alfabetische en een standcatalogus te maken.³⁵ Daarmee zou echter ook het gesoebat beginnen om een-en-ander formeel te regelen. Koopmans was nogal een formalist en een man van precisie.³⁶ Hij stond erop dat er een contract kwam, met een duidelijke functieomschrijving voor de tweede bibliothecaris Frederik Muller, de zgn. instructie. Voor vader en zoon kon er kennelijk, net als destijds bij het archief, beter iets mondeling worden geregeld. Toch nam Frederik maar het voortouw en stuurde Koopmans, te Baarn woonachtig, op 15 januari 1845 een eerste concept-instructie. Daarin werd gemeld dat de Bibliotheek door hem helemaal herordend was en dat hij reeds een aanvang had gemaakt met het samenstellen van een tweede catalogus. Voorts bepaalde zijn voorstel dat de tweede of ‘Onder Bibliothecaris’ zich niet alleen

33 ME III, p. 225. Muller sr. en Cnoop Koopmans (1800-1849) waren tegelijk in 1827 benoemd als opvolgers van Wopko's vader Rinse Koopmans. Cnoop Koopmans was nogal gefrustreerd door de nabijheid van Muller, in wie hij in alle opzichten zijn meerdere zag.

34 De eerste handgeschreven catalogus was in 1793 samengesteld door hoogleraar Gerrit Hesselink. De collectie was in 1801 aanzienlijk verrijkt met zgn. Vlaams-Zonnistische Mennonitica (pamfletten, strijdschriften, belijdenissen), dankzij de hereniging tussen ‘Zonnisten’ en ‘Lammisten’ in dat jaar. Bovendien had de Bibliotheek in 1834 de privéverzameling van de reeds in 1770 overleden Utrechtse predikant Marten Schagen verworven, die nog eens honderden stuks zeldzame Mennonitica bevatte. De achttiende-eeuwse collectie uit de tijd der Verlichting werd voor een blangrijk deel gevormd door de bij legaat geschonken bibliotheek van de in 1789 overleden medicus/predikant Pieter Fontein. Deze collectie – thans van grote cultuurhistorische waarde – is nog steeds vrijwel geheel intact; ze werd reeds in 1919 in bruikleen gegeven aan de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam.

35 PA 1120, nr.1331a, d.d. 11-09-1844. Koopmans deed voorts allerlei suggesties voor verplaatsingen binnen de op onderwerp ingerichte verzameling.

36 S.M., *Herinneringen*, 130, over Koopmans, die Mullers oratie met een jaar had vertraagd, wat geen andere oorzaak had ‘dan het uitwissel van de hoge, ja overdreven eischen die hij bij al wat uit zijne handen moest komen, meende te moeten doen; hij had een niet te bereiken ideaal voor zijnen geest.’

diende te bekommeren om alle administratieve en catalografische handelingen, maar zich ook verplichtte tot 'het vaceeren van een uur op de Bibliotheekskamer', ten einde de uitleningen te regelen.³⁷ In het begeleidend schrijven meldde Frederik dat zijn tractement wellicht een moeilijk punt kon worden: hij verlangde minimaal *f*100, ten einde een 'medehulp' te kunnen vergoeden die zou moeten collationeren, etiketteren en nummeren. Welke rol vader Samuel in deze kwestie speelde, is niet gedocumenteerd, maar beiden koesterden geheel andere plannen, zoals later zou blijken. Van Koopmans kwam een jaar later pas, op 31 december 1845, een volgende reactie. Een uitvoerig epistel begeleidde een door hem nieuw ontworpen concept-instructie, die veel meer werkzaamheden behelsde dan het ontwerp van Frederik; bovendien bepaalde hij de honorering op *f*60.³⁸ Deze mocht niet ten laste komen van het door de Amsterdamse kerkeraad verstrekte boekenkrediet van *f*150 per jaar. Van omstreeks maart 1847 dateert een volgende brief van Koopmans over de inmiddels slepende kwestie, in reactie op een onbekend schrijven van Frederik. Opnieuw achtte Koopmans het vaststellen van de instructie van het hoogste belang en betreunde hij de 'provisieonele toestand'. Vraag uw vader eens wat hij nou precies wil, verzuchtte hij, ik verneem hierover niets en het schijnt zelfs dat ik nu met hem een geschil heb.³⁹ Een van de laatste brieven van Koopmans in deze affaire aan Frederik dateert van 10 januari 1848. Het is een schrijven vol uit frustratie geboren bekentenissen aan de Mullers: ik heb in jaren niets aan de bibliotheek gedaan, uw vader evenmin – 'alles rustte op u!'. Frederik had zelfs gedreigd zich terug te trekken, maar was op dat besluit weer teruggekomen. Waarom reageert uw vader niet; wat zit jullie toch dwars? Heeft het met de aanschaffingen te maken en ben ik u of uw oom Johannes daarin niet welgezind geweest? Moet ik ophouden met schrijven, zo vroeg de gekwelde Koopmans zich af? Doe maar zoals u, of uw vader, goeddunkt. De bibliotheek ligt mij als 'lood op het hart', temeer daar ik weet 'dat ik altijd in afwachting van de schikkingen met u, in al die jaren er *niets* aan gedaan heb'.⁴⁰

37 PA 1120, nr. 1137.

38 PA 1120, nr. 1138. Koopmans wenste vooral dat er aanwinstenlijsten werden bijgehouden en jaarlijks op te stellen lijsten van vermissingen, aan de hand van de 'boeken der quitantien', de uitleenadministratie.

39 PA 1120, nr. 1331b. Frederik had hem voorgesteld nu eerst maar eens de onderbibliothecaris te benoemen en daarna pas de instructie te regelen.

40 PA 1120, nr. 1331c. Wat zou de kerkeraad ervan denken als zij eens onverwacht de bibliotheekkamer zou binnenkomen? Hoe lang heb ik professor Van Voorst al niet beloofd hem de bibliotheek eens te tonen, terwijl er al jaren niets aangetekend is, boeken niet op hun plaats stonden, noch de catalogus voltooid was – aantijgingen die Frederik geërgerd moeten hebben. Blijkens de verdere inhoud is de brief abusievelijk gedateerd op 10 januari 1847. In het laatste schrijven van Koopmans aan Frederik Muller, d.d. 10 juni 1848 (PA 1120, nr. 1331d), werd over de instructie met geen woord meer gerept.

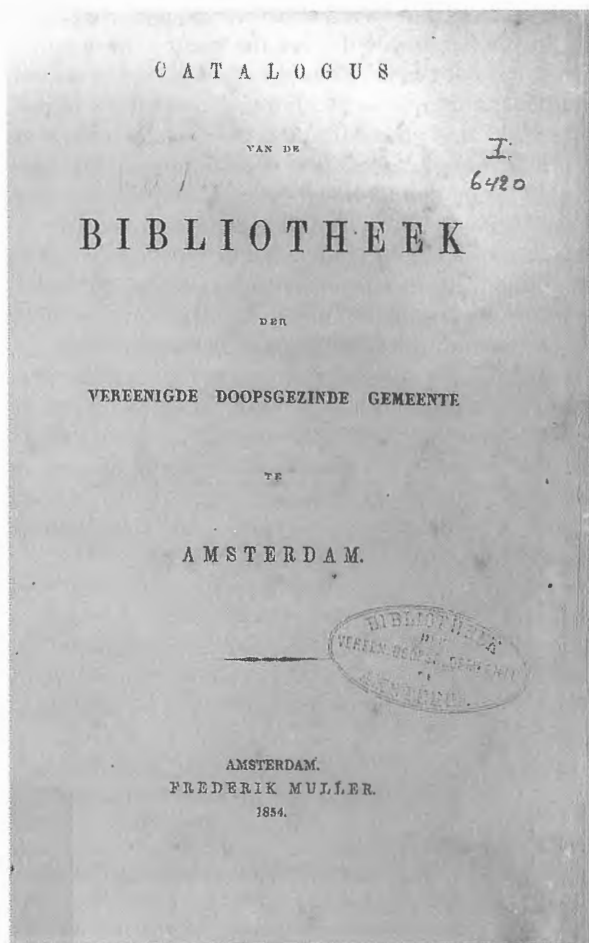
Het volgende jaar, op 4 maart 1849, zou Koopmans overlijden. Nog geen maand later lag er een schrijven van Samuel Muller bij de Amsterdamse kerkeraad met het verzoek een gedrukte catalogus van de bibliotheek samen te stellen. Onmiddellijk werd een Bibliotheekcommissie in het leven geroepen die in juni vrijwel conform Mullers voorstel zou besluiten. Het plan behelsde een door en onder verantwoordelijkheid van de hoogleraar samen te stellen catalogus ‘met behulp en medewerking van zijnen zoon den Boekverkooper F. Muller, voor wien als zoodanig verlangd wordt, dat hij mede door ons Collegie gecommitteerd worde’. De totale kosten werden begroot op f500; Muller diende voorts 50 present-exemplaren bij zijn zoon te bedingen, terwijl het restant der oplage, 200 stuks, door Frederik verkocht mocht worden voor f1,50 per stuk.⁴¹ Dít waren de Mullers van plan geweest, toen Koopmans zo over de instructie bleef dooremmeren. Een gedrukte catalogus was namelijk een prestigieuze en ‘trendy’ aangelegenheid. Zo had P. Scheltema in 1846 reeds de concurrerende Bibliotheek van de Amsterdamse Remonstrantse Gemeente beschreven; diens catalogus zou datzelfde jaar 1849 op aandrang van Mullers collega A. des Amorie van der Hoeven in druk verschijnen.⁴² Tussen de dagelijkse besognes door hebben de Mullers dit karwei in ruim vier jaar geklaard. Telkenjare kreeg de kerkeraad verslag van de vorderingen; ondertussen was nog besloten de oplage te verhogen tot 500 stuks. In Mullers aanbiedingsbrief der present-exemplaren van 21 september 1854 werd nog voorgesteld de verkoopprijs op f1,80 à f1,90 bij te stellen.⁴³ De catalogus is de geschiedenis ingegaan als die van Samuel Muller; toch lijdt het geen twijfel dat Frederik er een aanzienlijk aandeel in heeft gehad, al wordt daarover in het voorwoord met geen woord gerept!⁴⁴ Niet alleen had hij al vanaf 1843-1844 de biblio-

41 PA 1120, nr. 848, Kerkeraadsnotulen 1848-1856, p. 50, d.d. 05-04-1849 waar Mullers brief van 31-03-1849 besproken werd; idem, p. 62, d.d. 21-06-1849 waar het Commissierapport van voorzitter ds. Abraham Doyer (nr. 1059) aanvaard werd. De dekking werd gevonden door het boekenbudget van f150 eenmalig te verhogen met f350. Muller moest de zaak zelf verder maar met zijn zoon regelen, ‘om de Catalogus te redigeren en met Bibliographische aantekeningen te verrijken.’

42 S.B.J. Zilverberg, ‘De bibliotheek van de Remonstrantse Gemeente Amsterdam’, in: *Theologie in de UBA*, 49. De Rotterdamse Remonstranten waren de Amsterdammers net voor geweest met een gedrukte catalogus in 1848.

43 PA 1120, nr. 848, Kerkeraadsnotulen 1848-1856, o.a. p. 163 (11-12-1851), 201 (17-02-1853), 229 (18-08-1853: Mullers verzoek tot verhoging der oplage), 250 (29-12-1854: presentatie der eerste drukproeven) en 286 (21-09-1854: aanbieding der zes exemplaren voor de kerkeraad). In Mullers aanbiedingsbrief (in nr. 1331) werd tevens meegedeeld dat Frederik een aparte oplage van 100 exemplaren had laten maken van alleen het tweede deel, de Mennonitica betreffend.

44 De voorrede verraaft zelfs enige tweestrijd tussen vader en zoon, tussen de catalogograaf/manager die enkel ontsluiting beoogt en de bibliograaf/antiquaar die behoefte heeft aan meer details – een conflict dat ook het moderne academische bibliotheekwezen niet

De eerste gedrukte catalogus van de bibliotheek waar vader en zoon gezamenlijk aan hebben gewerkt (1854).

vreemd is: 'De schikking der boeken ging met bezwaren gepaard ... Aan eene streng wetenschappelijke indeeling viel daarom niet te denken; mij bleef niets anders over dan eene rangschikking, die het gebruik makkelijk maakt, zonder tegen alle regelen van bibliographie aan te druischen. Het zou weinig moeite gekost hebben, door velerlei aanmerkingen de waarde der Verzameling in 't licht te stellen, doch dit scheen mij toe weinig overeen te komen met de bepaalde bestemming van den Catalogus, terwijl ik mij verzekerd hield, dat de kostbaarheid en zeldzaamheid van vele exemplaren den deskundige van zelf in't oog zouden vallen ... In een Catalogus, die alleen het nuttig gebruik eener bibliotheek zal helpen bevorderen, mag het overtoellig geacht worden, de conditie der boeken te beschrijven.' *Catalogus van de Bibliotheek der Vereenigde Doopsgezinde Gemeente te Amsterdam* (Amsterdam, 1854) [vi-vii].

theek op onderwerp geordend en deels opnieuw gecatalogiseerd, ook zou hem jaren later, in 1859, alsnog een bedrag van f150 uitgekeerd worden ter compensatie van de geringe winst op het boek en alle moeite die hij zich in de totstandkoming ervan had getroost.⁴⁵ Dit was het initiatief van de toenmalige predikant Jacob Gijsbert de Hoop Scheffer, een man die zeer tegen de zin van Muller sr. in 1860 tot hoogleraar zou worden benoemd. Hoe dat ook zij, hij was wel degene die voor de historiografie van het Nederlandse doperdom en vooral ook de uitbreiding van de collectie Mennonitica van grote betekenis zou worden.⁴⁶ De catalogus, totaal zo’n 5000 short-title beschrijvingen bevattend,⁴⁷ zou daartoe een belangrijk instrument worden, wat ook door Muller sr. als zodanig bedoeld was: ‘De [tweede] Afdeeling maakt op niets anders aanspraak, dan dat zij de eerste bibliographische beginselen der Oud Doopsgezinde Letterkunde behelst, die, bij eene gewenschte vergrooting der Collectie, in ’t vervolg van tijd eenig wetenschappelijk belang verkrijgen kan.’⁴⁸

45 PA 1120, 849, Kerkeraadsnutulen 1857-1864, p. 62, als reactie op een verantwoording van Frederik van de verkoopcijfers: 242 exemplaren waren toen nog in voorraad en 86 van de paraat gebonden afdeling Mennonitica. Idem, p. 74, werd voorgesteld om Mullers ‘te schrale en onbepaalde beloning’ te compenseren.

46 MEII, p. 806-07; S.M., *Herinneringen*, 175-81, over de in Mullers ogen verwerpelijke keuze voor De Hoop Scheffer ‘als verderfelijk voor onze Kweekschool’. Wel erkende Muller (171) zijn inzet voor de geschiedbeoefening en de Bibliotheek: ‘Alleen heb ik goede verwachting van zijn onderwijs in de geschiedenis onzer doopsgezinde Broederschap waarin hij eene meer dan gewone kennis bezit. Van daar, dat hij zich voornamelijk bezig houdt met de zorg om onze bibliotheek, en meer bepaald onze Verzameling van Mennonitica, te verrijken met allerlei curiosa en een aanmerkelijk gedeelte van zijn tijd daaraan besteedt, een op zich zelf allezins verdienstelijk werk.’

47 De catalogus is opgebouwd uit drie hoofddelen: I Godgeleerdheid (p. 1-151; 3296 titels), II Doopsgezinde Letterkunde (p. 1-74; ca. 1200 titels) en III Oude en Nieuwe Letteren (p. 1-76; 1271 titels). Elk deel is ingedeeld in subcategorieën, waarbinnen de boeken op formaat zijn onderverdeeld. De beschrijvingen van deel II zijn doorgaans uitgebreider dan de overige; enkele honderden titels daarvan (convoluten; pamfletreksen e.d.) zijn echter samengevat onder één titel. Ter vergelijking: Scheltema’s catalogus van de Remonstrantse Bibliotheek onderscheidt de handschriften (320 beschrijvingen) van de boeken (1285 titels, waarvan eveneens tientallen pamfletten zijn samengevoegd), die primair – dus traditioneler – zijn ingedeeld op formaat.

48 *Catalogus*, [vii]. Muller was daarvan waarschijnlijk nog niet erg overtuigd, gelet op de verontschuldigen voor en gêne over zijn pogingen om deze categorie ‘ongeregeld’ enigszins systematisch te ordenen. Het niet-wetenschappelijke karakter en ‘de doorgaans gebrekkige, omslagtige en min duidelijke stijl en schrijfrant die ze ontsieren ... maakten eene juiste opgave van den inhoud en eene behoorlijke rangschikking dikwijls moeilijk.’ Overigens was het niet de eerste bibliografie op dit terrein: reeds in 1745 had boekverkoper/predikant Marten Schagen zijn nog steeds onmisbare *Naamblyst der Doopsgezinde Schryveren en Schriften* gepubliceerd. Thans bevat de collectie Mennonitica ca. 25.000 titels, waaronder zo’n 7000 vóór 1800 gedrukte werken. De bibliotheek bedient jaarlijks zo’n 600 bezoekers uit binnen- en buitenland – zo’n uitkomst kon Muller sr. niet bevreeden.

Leverancier van Mennonitica

Vanaf het moment dat Scheffer zich intensief met de boekerij zou bemoeien, eindigden Frederiks officieus ambtelijke connecties met de Doopsgezinde Bibliotheek. Op Scheffers voorstel werd ds. David Lodeesen, tevens bibliothecaris van de Athenaeum- en Stadsbibliotheek en ook nog als corrector in dienst bij Frederik, in 1859 tot de eerste officiële custos benoemd.⁴⁹ Desalniettemin zou Frederik als boekverkoper en dus vooral ook als antiquaar van grote waarde blijven. Niemand kende deze collectie beter dan hij. Uit eerste hand kende hij dan ook de behoeften van en lacunes in de bibliotheek, die zich onder het nieuwe bewind van Scheffer en Lodeesen intensiever dan ooit te voren toe ging leggen op uitbreiding met zeldzaam dopers drukwerk. Direct al werden de doopsgezinde gemeenten benaderd met een circulaire waarin verzocht werd om oude drukken en handschriften aan te bieden. Hierbij werd een exemplaar van de catalogus ten geschenke gegeven.⁵⁰ Daarnaast werd door aankoop en ruiling een zeer actief beleid ontwikkeld om ook toen al schaarse Mennonitica te verwerven. Zo reeds in 1860, toen besloten werd om de eerste tien delen van de monumentale reeks van G.H. Pertz, *Monumenta Historia Germaniae* (Hannover 1826-1848), af te stoten, omdat voortzetting te duur zou worden en er bovendien reeds in de Stadsbibliotheek een exemplaar beschikbaar was – of het dubbele bibliothecariaat van Lodeesen ook nuttig was! Eerst was hiervoor vergeefs de belangstelling gewekt van de Haarlemse boekhandelaar en geloofsbroeder Petrus Loosjes. Bij Frederik Muller had men meer succes: hij kocht het werk tegen de nieuwprijs van f297 onder voorwaarde dat het bedrag in boeken mocht worden uitgekeerd.⁵¹ Datzelfde jaar zou Muller terstond 17 oude drukken leveren voor in totaal f113,60 ‘in Change voor Pertz’.⁵² Daaronder bevonden zich twee exemplaren van het *Offer des Heeren* uit 1570 en 1578 – de bibliotheek had tot dan toe slechts één editie uit

49 De Hoop Scheffer was ca. 1851 reeds lid van de Bibliotheekcommissie geworden; in 1860 volgde hij de jonggestorven Van Gilse op als hoogleraar. Op het moment dat Scheffer voorstelde om Frederik Muller voor zijn diensten te bedanken, lanceerde hij ook het plan tot benoeming van een custos. Verondersteld mag worden dat beide heren in de wandelgangen een en ander beraamd zullen hebben. Zie PA 1120, nr. 849, Kerkeraadsnotulen 1857-1864, p. 62 en 64, d.d. 28-07-1859. Beide bibliothecariaten van Lodeesen zouden slechts van korte duur zijn, tot 1862, toen hij deze ambten verruilde voor dat van baksteenfabrikant! Met dank aan drs. N.P. van den Berg, die een fragment-genealogie van Lodeesen ter inzage heeft gegeven.

50 PA 1120, nr. 1322, juli 1860.

51 PA 1120, nr. 1329, Notulen Bibliotheekcommissie 1860, p. 20. De assistent van Loosjes had verzuimd de aanbieding aan zijn baas te melden. Door de bibliotheek werd nog bij Muller bedongen dat de uitbetaling in boeken ook recente studies zou mogen betreffen, met handhaving van de gewone ‘debietsprijs’, van 15%.

52 PA 1120, nr. 1372, Kwitantie van rekeningen voor de bibliotheek, d.d. december 1860, opgesteld door Lodeesen en geparafeerd door Scheffer:

1576 –, het zeldzame *Successio Anabaptistica, Dat is Babel der Wederdoopers* (1613), de unieke instructieprenten van Hendrick Niclaes,⁵³ een convoluut met handschriften en drukwerk van zestiende-eeuwse spiritualisten als Herman Herberts, Jorijen Ketel en David Joris⁵⁴, tractaten van Coornhert uit 1575⁵⁵ en de *Verborgenh der H. Schrift*, waarmee hoogst waarschijnlijk Rothmann's *Van verborgenheit der schrift des Rykes Christi* bedoeld is, uit de doperse drukkerij te Münster, 1535.⁵⁶ Ook uit de daaropvolgende jaren is dankzij een apart 'kasboek wegens aankopen bij Frederik Muller 1863-1874' zijn grote aandeel in de antiquarische acquisitie goed na te gaan.⁵⁷ Naast enkele lopende abonnementen op o.a. Herzog's *Real-encyklopæ-*

1 N Testament Biestkens 1697	f –,70
1 Psalmen van Voet 1764	1,-
1 Coornhert Tractaten 1575	14,-
1 Petri Schilt tegen Wederdoopers	5,-
1 Vermeulen Kerkenhistorie 1614	1,50
1 IOD Hist verhaal	1,75
1 Faulkelius, Babel der Wederdoopers	4,-
1 Offer des Heeren 1570	6,50
1 Idem – 1578	4,00
1 Bont Merg 1699	1,-
1 Uitgang Menno Simons	2,-
1 vdM Christel. onderw	3,50
1 Scevenhuysen tegen Doorengeest	–,70
1 Mayer Schilt	2,50
1 Successio Anabaptistica	3,-
1 Prenten van Hendrik Niklaas	10,-
1 Herberts Diverse stukken MSs	12,-
1 Verborgenh der H. Schrift	35,-
1 Sentbrieven uit Jjverige harten	7,50
1 Arnold Kirchen und Ketzerhistori 3 banden folio Schaffh. 1740	18,-
	<u>f133,65</u>
Af 15%	20,05
	<u>f113,60</u>

In Change voor Pertz

53 Zie H. de la Fontaine Verwey, *Uit de Wereld van het Boek I: Humanisten, Dweepers en Rebellen in de Zestiende eeuw* (Amsterdam, 1976) 106; idem, *De geschriften van Hendrik Niclaes* ('s-Gravenhage, 1942; overdruk uit *Het Boek* 26), nrs. 96-102.

54 Het 12°-bandje bevat nog een inhoudsbeschrijving van Muller, Doopsgezinde Bibliotheek, OK 65-628.

55 De *Schyndeucht. Der secten en Vande bejaerden doope*; zie A.C. Schuytvlot, *Coornhert 1522-1590. Catalogus van een tentoonstelling van Brieven, documenten en vroege uitgaven uit eigen bezit* (Amsterdam, 1990), nrs. 24 en 25.

56 Zie R. Stupperich (ed.), *Die Schriften Bernhard Rothmanns* (Münster, 1970) 298-99.

57 PA 1120, nr. 1370; het wordt gevolgd door een soortgelijk overzicht van de aankopen bij Johannes Müller over de jaren 1863-1876.

die en de *Doopsgezinde Bijdragen* leverde hij in die jaren ook een *Chronica* van Sebastian Franck uit 1563⁵⁸, de *Catechesis* van David Joris⁵⁹ en de gevouwen plano *Oratio-vespertina* van Hendrik Niclaes⁶⁰; voorts tractaten uit het vroegste doperdom, zoals Luthers *Wider die Mördischen vnd Reubischen Rotten der Bawren* (1525), J. Landspergers *Ein kurtze erinnerung ettlicher Geschrift* (1528) en meer andere⁶¹; en natuurlijk werk van de Nederlandse doperse voormannen, waaronder Dirk Philips' *Corte bekentenisse ende belydingen*⁶² en Menno Simons' *Schoone, ende grontlijcke leringe* (1556), *Grontelijce antwoort ... op Zylis ende Lemmekes* (1587) en *Een Lieffelijcke Vermaninghe* (1604)⁶³. Veel aankopen, met name uit veilingen, bleven helaas ongespecificeerd, maar ook daaronder zullen zich bijzondere titels hebben bevonden.⁶⁴

Het is evident dat onder De Hoop Scheffer het aankoopbudget drastisch werd verhoogd. De bedragen die bij Frederik Muller besteed werden, vormden evenwel slechts het achtste deel van de som die jaarlijks bij de zaak van zijn oom Johannes Müller gesprendeerd werd aan moderne vakliteratuur.⁶⁵

Waren de beide Mullers de voornaamste leveranciers van het Seminarium, ook de Doopsgezinde Gemeente zelf moet niet minder belangrijk zijn geweest voor de omzet der plaatselijke boekhandelaren en drukkers – bij de laatste vooral de firma Spin. Niet alleen kantoorwaren, administratief en propagandistisch drukwerk (convocaties, brochures, circulaires e.d.), maar ook tal van boeken, zoals kerkgoed en catechisatiegeschenken, werden jaarlijks in aanzienlijke hoeveelheden

58 K. Kaczerowsky, *Sebastian Franck Bibliographie* (Wiesbaden, 1976), nr. A 57.

59 A. v.d. Linde, *David Joris Bibliografie* ('s-Gravenhage, 1867), nr. 205.

60 De la Fontaine Verwey, 'De geschriften van Hendrik Niclaes', nr. 103.

61 Zie J. Benzing, *Lutherbibliographie* (Baden-Baden, 1966), nr. 2148, en H.J. Hillerbrand, *Anabaptist Bibliography 1520-1630* (St. Louis, 1991), nrs. 3000, 4709 en 3860.

62 M. Keyser, *Dirk Philips 1504-1568. A catalogue of his printed works in the University Library of Amsterdam* (Amsterdam, 1975), nr. 17.

63 I.B. Horst, *A Bibliography of Menno Simons* (Nieuwkoop, 1962), resp. nrs. 39, 82 en 77.

64 Zie nr. 1370 sub 1863: 'Diverse portretten in auctie f22,635'; 1864: 'Auctie Schinkel f9,835'; 1871: 'div. stukken Auctie Delprat f48,35'.

65 Het verschil in bestedingspatroon bij Frederik en zijn oom Johannes blijkt uit het overzicht der jaartotalen:

	1864	1865	1866	1867	1868	1869	1870	1871	1872	1873	1874
FM	67,73	38,50	43,55	107,00	45,85	11,10	27,30	63,38	43,90	24,90	40,90
JM	238,60	394,15	350,70	440,21	576,15	390,00	246,75	177,80	247,05	311,50	478,45

Dat leverde over elf jaren een gemiddelde besteding bij Frederik van f46,74 en bij het 'Bibliopolum' van f350,12.

J.G. de Hoop Scheffer.

afgenomen. Amsterdam telde in de negentiende eeuw nogal wat boekhandelaars van doperse huize.⁶⁶ De kerkeraad deed er alles aan om iedere broeder te vriend te houden. Dat bleek toen boekverkoper Meijer Warnars in 1844 uit Amsterdam vertrok. De kerkeraad stelde dientengevolge voor de boekhandelaars een nieuwe aanschafregeling op. Deze bepaalde dat het reguliere kantoor- en kerkgoed het ene jaar bij de Wed. L. van Hulst & Zn besteld moest worden, en het andere jaar om beurten bij J.C. Sepp & Zn., I.D. Sijbrandi en P.N. van Kampen. Beide laatsten mochten om beurten ook de prijsboekjes leveren, evenals J. de Ruijter.⁶⁷

⁶⁶ Zie ook M. Keyser & M. Versteeg, ‘De Bibliotheek van de Vereeniging (Zaal Boekh.)’, in: *Theologie in de UBA*, 115: ‘Bij het samenstellen van deze tekst drong zich de indruk op dat de doopsgezinden in de negentiende eeuw een relatief groot aandeel hadden in de boekhandel en uitgeverij.’

⁶⁷ PA 1120, nr. 847, Kerkeraadsnotulen 1839-1847, p. 147, d.d. 29-03-1844. Opmerkelijk is dat de wed. van Hulst nog werd aangehouden zolang ‘het hoofd der firma in doen is’ - de man was vermoedelijk een trouw lidmaat. Het zou de moeite lonen het aspect van de kerken als boekaf-

Uitgever van Mennonitica

Een blik in het fonds van Muller leert dat hij zijn doopsgezinde achterban ook met enkele uitgaven bediend heeft.⁶⁸ Naast de hierboven behandelde catalogus van de Doopsgezinde Bibliotheek betrof dat onder meer twee titels van de Zaanse predikant Steven Blaupot ten Cate: *Gedachten over de getalsvermindering bij Doopsgezinden in Nederland* en *Geschiedkundig onderzoek naar den Waldenzischen oorsprong van de Nederlandsche Doopsgezinden*, beide van 1844. Deze titels waren een reactie op het werk van Joost Hiddes Halbertsma, de miskende geleerde, beroemde Friese literator en nurkse predikant van de gemeente Deventer: *De Doopsgezinden en hunne herkomst* (Deventer 1843), dat een rechtstreekse aanval op het 'Sanhedrin' van Samuel Muller en zijn Seminarium was.⁶⁹ Ten Cates boekjes moeten Frederiks vader zeer welkom zijn geweest; Muller sr. zou zich zeer fel over Halbertsma's vrijzinnigheid uitlaten in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* van 1843 en 1844, die door Frederiks aanstaande schoonvader Yntema werd uitgegeven. Dit had ondermeer weer een boze repliek van de Leeuwarder archivaris en bibliothecaris Wopke Eekhoff tot gevolg.⁷⁰ Deze affaire moet de relatie tussen Ten Cate en Eekhoff er niet beter op hebben gemaakt. Want voordien had Eekhoff diens *Geschiedenis der Doopsgezinden in Friesland* (1839) uitgegeven, gevolgd door Ten Cates twee delen *Geschiedenis der Doopsgezinden in Groningen, Overijssel en Oost-Friesland* (1842). Eekhoff had dit samen met zijn Groningse vak- en geloofsbroeder J.B. Wolters op de markt gebracht. Toen Ten Cate zijn historische trits trachtte te voltooien met twee delen over Holland, Zeeland, Utrecht en Gelderland, noopte een 'manoeuvre van Eekhoff' hem tot het omzien naar een andere uitgever. Het bleek namelijk dat Wolters en Eekhoff een tekort van 500 gulden op het Groninger deel hadden geleden.⁷¹ Ten Cate hoopte nu Frederik Muller voor het derde

nemer te bestuderen; zelf onderzoek ik in het kader van leescultuur de catechisatiegeschenken bij de doopsgezinden van de zeventiende tot de negentiende eeuw.

68 Met dank aan Jos van Waterschoot, die mij inzage verschafte in zijn fondsreconstructie.

69 ME II, p. 631-632 en C.P. Hoekema e.a. (red.), *Eekhoff en zijn werk. Leven en werken van Wopke Eekhoff (1809-1880) stadsarchivaris van en boekhandelaar te Leeuwarden* (Leeuwarden, 1980) 18-19 over deze polemieken; zie voorts: Bruorren Halbertsma, *Rimen & Teltsjes*, bezorgd door Ph.H. Breuker (Ljouwert, 1993) 587-614.

70 S.M., *Herinneringen*, 155-156, betreurde achteraf de felle toon van zijn polemieken tegen het overigens 'krenkende van den inhoud en het monsterachtige slechte van den vorm' van Halbertsma's werk. 'De lamistisch gezinden onder ons gaven dan ook hunne afkeuring te kennen over mijne veroordeeling van hun woordvoerder'. Dit bracht Eekhoff ertoe, 'lid onzer gemeente aldaar', in de *Leeuwarder Courant* anoniem een repliek te plaatsen 'ter verdediging van Ds. H., die hij de beleefdheid (!) had mij per post toe te zenden.' Zie voor Eekhoffs nauwe relatie met Halbertsma: Hoekema, *Eekhoff*, 18, 20 en passim.

71 Hoekema, *Eekhoff*, p. 26-27: in een brief van mei 1845, waarin Eekhoff zijn vriend Halbertsma inlichtte over Ten Cate's flop, wat de uitgevers tot prijsverlaging noopte, vertrouwde

deel te interesseren, doch deze zag er geen brood in. Er moest meer geld op tafel komen om de zaak te bekostigen, wat Ten Cate niet kon ophoesten. Ook een doperse mecenas was niet meer voorhanden: 'Als de heer J. Hartsen nog leefde⁷², dan zou er nog eenig uitzigt voor ons wezen', zo schreef Ten Cate op 2 juli 1846 aan Muller, 'want die heeft mij zelf gezegd, bij gelegenheid van die manoeuvre van Eekhoff, dat zulks mij niet af moest schrikken en dat hij er des needs wel eene belangrijke geldelijke opoffering voor wilde doen, maar dat is nu te laat.'⁷³ Gelukkig vond Ten Cate snel een andere Amsterdamse broeder bereid, P.N. van Kampen, om het werk in 1847 te publiceren.⁷⁴

Meer succes beloofde Frederiks uitgave van alweer een Zaanse dominee, Jan Hartog: *Geschiedenis van de predikkunde en de evangelieprediking in de Protestantsche kerk van Nederland* (1861); dat richtte zich op een breder publiek.⁷⁵ Met vermoedelijk meer persoonlijk enthousiasme, maar met enige commerciële schroom moet Frederik Muller in 1861 tevens begonnen zijn met de publicatie van de *Doopsgezinde Bijdragen*. Initiatiefnemers waren Dirk Harting, predikant te Enkhuizen en een oogappel van Muller sr.⁷⁶, en zijn Harlinger collega Pieter Cool.⁷⁷ Het jaarboek begon als een experiment, maar diende ook als hommage aan Samuel Muller, die hiermee zijn tot 1850 met gedegen historische artikelen, de zgn. menge-

de uitgever hem toe: 'Uwe opmerking, dat de nieuwe school [het Seminarium van Samuel Muller] de Geschiedenis schuwt en vreest, vind ik origineel en waar.' Wolters was overigens zeer gekant tegen de prijsverlaging. Beiden zonnen op andere mogelijkheden: hetzij intekening op het volgende deel, gekoppeld aan het Groninger deel tegen gereduceerde prijs, dan wel Frederik Muller, als mogelijke uitgever, verzoeken om tegelijk ook het Groningse restant over te nemen.

⁷² Jacob Hartsen was directeur geweest van de Hollandsche Sociëteit van Levensverzekering. Zie ME II, p. 669 en NNBWX, k. 334.

⁷³ Bibliotheek van de Vereeniging, BMu 3-8.

⁷⁴ Niet eerder echter dan nadat Van Kampen zich verzekerd wist van voldoende intekenaars: 309 kopers. Van Kampen zal niet onkundig gebleven zijn van de debietproblemen van zijn Groninger en Leeuwarder collega's. Desalniettemin vinden we alle betrokken boekverkopers, Eekhoff, Wolters en Muller terug op de intekenlijst – handel blijft handel!

⁷⁵ ME II, p. 669. In het jaar van verschijnen zou Hartog de gemeente Zaandam-Oostzijde veruilen voor Utrecht. Hij heeft tal van historische artikelen geschreven, maar naast dit werk, dat in 1887 een tweede herziene druk beleefde, verwierf hij vooral bekendheid met zijn studie over het achttiende-eeuwse genootschapsleven, *De spectatoriale geschriften uit de tweede helft der achttiende eeuw* (1872 en 1890).

⁷⁶ ME II, p. 667. Harting was een zeer bekwaam Nieuwtestamenticus; in 1870 zou hij medeoprichter zijn van de *Enkhuizer Courant*. S.M., *Herinneringen*, 175, had hem graag als opvolger van Van Gilse gezien in plaats van De Hoop Scheffer.

⁷⁷ ME I, p. 707; Cool was een vaardig arabist en toonde blijkens tal van artikelen, onder andere in *De Gids*, een brede maatschappelijke belangstelling.

lingen, volgeschreven jaarboekjes thans meer structureel gecontinueerd zag.⁷⁸ Tot en met de vijfde jaargang van 1865 zou Mullers naam op het impressum prijken, maar na een jaar absentie verschenen de *Bijdragen* in 1867 met de toevoeging 'Nieuwe serie' bij de Leeuwarder uitgever Hendrikus Kuipers.⁷⁹ Waarom Muller zich aan het tijdschrift onttrok, is niet bekend, maar voor de hand ligt dat deze onderneming te weinig lonend was.⁸⁰

Niet alleen 'godfather' Samuel, maar vermoedelijk ook Frederiks vriend Gerbrand Vissering, de vrijgezelle predikant van Wormer en Jisp, zou de uitgever bewerkt kunnen hebben om met de redacteurs der *Doopsgezinde Bijdragen* in zee te gaan. Deze nogal solitair levende en saai prekende man genoot Frederiks grote sympathie.⁸¹ Dat vond ondermeer zijn oorzaak in de uitgave van Visserings geannoteerde vertaling van het Nieuwe Testament, uit het Grieks van Tischendorf. Frederik had goede kritieken op het manuscript ontvangen – natuurlijk ook van zijn vader –, zodat hij zijn aanvankelijke aarzeling als uitgever opzij zette en het risico van f1000 op zich nam, met voorts gelijke winstdeling.⁸² Aan het eind van 1854 kon Muller melden dat het boek direct na verschijnen al een succes leek te worden: 'ik verwacht het beste.' Dat werd zelfs een maand later al bevestigd: in 16 dagen tijd waren er 90 bestellingen binnengekomen, terwijl er nog geen enkele recensie was verschenen. Frederik maakte toen al plannen voor een herdruk.⁸³

78 Het optimisme van een beginnende redactie typerend, dachten de heren misschien wel twee nummers per jaar uit te brengen. Overigens, had 'onzen vriend de uitgever' hen tijdens het drukken van de laatste bladzijden niet gemaand iets ter introductie te schrijven, dan zou de *Doopsgezinde Bijdragen* zonder programma haar respectabele leven zijn ingegaan.

79 Hoekema, *Eekhoff*, p. 84, 204 en 207.

80 DB (1867), Voorbericht, iv: 'twee redenen ... hebben zamengewerkt om eene tijdelijke stagnatie in de uitgave van ons tijdschrift te weeg te brengen. De eerste was, dat onze vriend, de Heer Frederik Muller, op gronden wier billijkheid wij moesten erkennen, ons, zoo al niet zijn vast besluit, dan toch den wensch te kennen gaf, om zich aan onze onderneming te onttrekken.' De tweede reden was simpelweg het gebrek aan voldoende kopij – een aanwijzing dat het verwachte enthousiasme, en dus ook het debiet, bij de achterban verre van optimaal was geweest.

81 ME IV, p. 836; Harting zou in 1870 een biografie van Vissering schrijven voor de *Levensberichten* van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde.

82 Zie PA 1120, nr. 1446, d.d. 10-09-1853. De uitvoerige correspondentie tussen Vissering en Muller is vrij volledig bewaard gebleven: die van Muller aan Vissering ('Mijn Vriend') bevindt zich in het Doopsgezind Archief, PA 1120, in nr. 1446 (negen stuks), en de brieven van Vissering aan Muller ('Waarde Vriend') bevinden zich in de Doopsgezinde Bibliotheek, HS 65-188 (elf stuks).

83 Nr. 1443. d.d. 19-12-1854 en 16-01-1855. Muller had zelfs briefjes laten drukken om van boekhandelaren in het land hun eventueel onverkochte exemplaren terug te vragen. Over de recensiestrategie wisselden de heren tal van opties uit. Zo had Muller had geregeld dat zijn vaders collega, Van Gilse, het werk voor *De Gids* zou bespreken.

Nu stond het onderwerp ook volop in de belangstelling van bijbelminnend Nederland: alom bruiste het van initiatieven om tot een nieuwe vertaling te komen, die de oude Statenvertaling zou dienen te vervangen. Niet alleen aan protestantse zijde bij het Bijbelgenootschap, waarin Muller sr. ook zeer actief was, of de Synode der Hervormde Kerk, maar evenzeer in de ontwakende Katholieke Kerk, waar in 1859 de rechtsgeleerde S.Ph. Lipman met instemming zijn vertaling onthaald zag. Een zware domper op de aanvankelijke vreugde werd gezet door de ongezouten kritiek van de hervormde predikant Van Bell, een Nieuwtestamenticus uit de school van Van Hengel.⁸⁴ Vanaf dat moment zou Van Bell in meer of mindere mate de verdere koers van de herdruk bepalen, alhoewel veel later ook nog het rechtse orakel Isaac Da Costa een duit in het zakje zou doen: met hem was Frederik over Visserings vertaling meer dan twee uur in dispuut geraakt.⁸⁵ Het resultaat daarvan werd zichtbaar in de drastisch herziene druk die Vissering voor publicatie gereed maakte, zodra Frederik hem in november 1858 gemeld had, dat het laatste der 800 exemplaren verkocht was. ‘Waarlijk ik schat Uw geluk bij het ontvangen van deze tijding niet gering, en verheug mij maar dat ik die U brengen mag, dat ik (in lageren kring) met U aan dit werk heb mogen deelnemen.’ Muller stelde zelfs voor de tweede druk in een oplage van 2000 exemplaren te verspreiden, geheel voor eigen risico.⁸⁶ Na een offerte van drukker Spin, die ‘schroomelijk duur’ was, werd zelfs besloten, na advies van A.C. Kruseman te hebben ingewonnen, de oplage te verhogen tot 3000 stuks. Tot op het laatste moment van verschijnen bleef Muller zich nog met de inhoud bemoeien. Zo vond hij de aantekeningen op de Openbaringen te geringschattend en niet ‘warm’ ge-

84 NNBWIII, k. 89. Zie BWPGNIII, p. 681-92 voor Van Hengel, hoogleraar in Amsterdam en te Leiden, welhaast berucht om zijn acribie en zijn school-makende grammaticale interpretatie van de bijbel; hij was tevens hoofdadviser van de Synodale Bijbelvertaling van het Nieuwe Testament. S.M., *Herinneringen*, 129, daarentegen vond zijn colleges dodend.

85 Nr. 1446, d.d. 13-05-1855, waarin Muller verontwaardigd reageert op Van Bells kritiek: iemand vroeg mij ‘dat het mij wel zou spijten om het debiet; ik antwoordde, en meen nog: Liever zou ik nog 1000 zonder een cent winst, ja met verlies verkoopen, dan zien dat er nog een dergel. recensie voort kwam. Voor het debiet kan het mij alleen daarom schelen dewijl ik wenschte dat Uw werk *meer* ging.’ Vissering overwoog nog een antikritiek te schrijven, doch Muller weerhield hem daarvan: HS 65-188¹ d.d. 15-05-1855. Over Da Costa’s bezwaren, met name Visserings slavernij aan het Grieks, vooral wat de tempi betrof, berichtte Muller op 9 maart 1859, nr. 1446.

86 Nr. 1446, d.d. 06-11-1858. Hoezeer Muller bij het werk betrokken was, blijkt uit het vervolg. Hij deed hem allerlei suggesties voor de inleiding en voor de wijze van annoteren, waarbij Vissering ook rekening diende te houden met een lekenpubliek – Muller rekende zich daar zelf nadrukkelijk toe: sterker nog, hij las dagelijks bij de maaltijd zijn gezin uit Visserings vertaling voor. Bovendien beval hij zijn vader nog aan, die zeer goed was in het corrigeren van drukproeven. Muller sr., Duitser van geboorte, had een grote reputatie als taalpurist: hij kritiseerde een ieder die de stijl of grammatica van het Nederlands geweld aan deed.

noeg. Vissering ontpopte zich toen in zijn zeer uitvoerige antwoord als een Modern theoloog: alle visionaire wonderen die in de Openbaringen beschreven worden en alle profetische voorspellingen, kunnen de toets der historische kritiek nauwelijks doorstaan. Met andere woorden: het boek der Openbaringen is niet 'smaakvol' en in verre ondergeschikt aan de andere boeken van het Nieuwe Testament.⁸⁷ Een maand voor verschijnen baarde de voorrede nog enige zorgen: niet alleen moest daarin Van Bell alle wind uit de zeilen worden genomen, maar diende naast een dankwoord aan Muller sr. en de overleden Van Gilse, tevens de hervormde predikant Holwerda met ere te worden vermeld. Vissering wenste dat, 'omdat het anders den schijn zou hebben, alsof mijn vertaling een exclusief Doopsgezind karakter had'.⁸⁸ Op zondag 18 december 1859 kon Frederik met trots berichten dat het werk gedrukt was: ik 'kan u verzekeren dat ook mij dit boek aan het hart gegroeid is. God zegene Uwen arbeid, en doe Uw werk vele vruchten dragen. Dit is mijn vurige en biddende wensch. Zoo zult Gij een krachtig middel zijn ter vervulling van de bede: Uw Koninkrijk kome!'⁸⁹ Zó ver was het weliswaar nog niet, doch het boek lag nog geen maand in de winkel, of het droeg reeds onverwacht vrucht. Vissering werd door de Universiteit van Groningen vereerd met een eredoctoraat in de theologie. Muller sr. raakte van dit nieuws geheel ontdaan van vreugde,⁹⁰ terwijl Frederik het direct doorgaf aan de media. Voor de promotie van het boek was dit natuurlijk alleen maar gunstig.⁹¹

87 HS 65-188⁴, d.d. 25-11-1859: zelfs de geliefde Paulus was niet een onfeilbaar auteur gebleken. Ondertussen had vader Muller drukproefvel na vel van commentaar voorzien, terwijl de jonge custos Lodeesen als vaste corrector werd aangenomen. Zie nr. 1443, d.d. 09-03-1859 en HS 65-188², d.d. 09-03-59: Lodeesens acribie is uitstekend, liet Vissering weten, maar laat hem alsjeblijft ophouden met commentaar op mijn vertaling te geven, die is 'van luttel waarde'.

88 HS 65-188³, d.d. 19-11-1859. Zie voor Jan Hendrik Holwerda, diens scherpe maar invloedrijke pen en zijn relatie met Vissering: *BWPNG* IV, 194-96.

89 Nr. 1446, d.d. 18-12-1859.

90 Voor hem betekende het vooral ook een bevestiging van de erkenning der doopsgezinden door de hoogste academische echelons. Als representant van een ooit eeuwenlang als dissenter beschouwde groepering was Muller in 1827 die titel door de Universiteit van Leiden nog geweigerd: hij kreeg toen een doctoraat in de Letteren. Pas in 1836 zou hij daar tot doctor honoris causa in de Theologie benoemd worden.

91 HS 65-188⁵, d.d. 19-01-1860, bericht over het eredoctoraat. Nr. 1446 d.d. 21-01-1860 bevat het antwoord van Muller: 'Ik zond uw brief direct aan mijn vader en schreef mij weerom: "de tranen sprongen mij uit de oogen" ' [Samuel's kladje aan Frederik bevindt zich in de Doopsgezinde Bibliotheek, HS 65-65⁵³.] U hebt die eer uiteraard niet gezocht, vervolgde Frederik, maar ze is toch zeer aangenaam 'voor ons Genootschap, voor Uwe familie, voor uw dorp, voor uw werk inzonderheid.' De rest van de correspondentie, die tot 6 mei 1864 doorloopt, bevat in dit kader weinig relevants meer: ze getuigt van een nauwe vriendschap, met bezoeken over en weer.

Uitleiding

Over Mullers connecties met zijn doopsgezinde wereld zou nog veel meer te verhalen zijn. Hoe hij bijvoorbeeld jarenlang in correspondentie zou staan met Engelse en Amerikaanse baptistische geleerden als Henry M. Dexter, George E. Day of Howard Osgood. Of met de Amerikaanse historicus en boekverzamelaar Samuel W. Pennypacker, die hem tal van details verschaftte over het simpele boerenleven der Mennonieten in de V.S. en hun onverschilligheid jegens eeuwenoud drukwerk. Naast De Hoop Scheffer zou zijn vader daarin opnieuw een belangrijke rol toebedeeld moeten krijgen.⁹²

Het lijkt geen twijfel dat de vader in het hier behandelde aspect van Frederiks rijke, door boeken bepaalde leven een grote rol heeft gespeeld. Anderzijds is het even onmiskenbaar dat de boekverkoper/uitgever daarin desalniettemin een geheel eigen weg is gegaan. Hoe sympathiek hem de band met de doopsgezinde achterban vaak ook was, toch hebben de zakelijke overwegingen bij hem vrijwel steeds geprevaleerd – daar is ook niets ondopers aan. Met terechte trots kon de vader dan ook constateren: 'God heeft zijne ijverige werkzaamheid boven bidden en wenschen gezegend, en deskundigen in het binnen- en buitenland erkennen dat hij het is die den ouden boekhandel alhier heeft opgeheven uit de laagte waartoe hij gezonken was en die aan de geschiedenis en de bevordering van den boek- en kunsthandel onder ons groote diensten bewezen heeft.'⁹³

Vader Samuel Muller zat als een spin in verschillende van Frederiks doperse netwerken. Doch ook anderzins waren tal van connecties met collega's en klanten nauw met het doopsgezinde milieu verweven. Het contact met de uitgevers in het noorden van het land, met Blaupot ten Cate als schakel, vormt daar een goed voorbeeld van. Zo ook vermoedelijk dat met de bekende Amsterdamse drukker C.A. Spin, bij wie Frederik tal van boeken liet drukken. Ook die relatie zal hechter zijn geweest dan het strikt zakelijke of de zondagse begroeting in de kerkbank. In diens schoonzoon Christiaan Sepp⁹⁴, de zeer geleerde dominee uit Leiden waarmee deze schets begon, zou Frederik niet alleen een goede klant maar ook een innige en door hem geadoreerde vriend hebben, van eendere liberaal-doperse snit. 'Hoe komt overal (hoe kan het anders) Uw irenische en onze Doopsgezinde antidogmatische (voor de Gereformeerden v.d. echten stempel

⁹² De correspondentie hierover, gericht aan Frederik Muller, is in ruime mate voorhanden in de Doopsgezinde Bibliotheek.

⁹³ S.M., *Herinneringen*, 93.

⁹⁴ Sepp was in 1848 getrouwd met Christina Elisabeth Alida Spin: *NNBWV*, k. 721.

laauwe) geest uit!' riep Frederik hem eens toe.⁹⁵ Bij Sepp, niet onbemiddeld en genoeg en scheppend in het geven van partijtjes, beleefde Muller tijdens de festiviteiten rond diens eredoctoraat op 9 februari 1875 de dag van zijn leven. 'Wat heb ik mij *koninklijk* verheugd op dien Dinsdag, bij U aan tafel inzonderheid. In jaren, mijn vriend heb ik niet zoo genoten als op dien dag, en dat verblijf bij U zette er de kroon op. Onder het naar huis rijden met den ouden Kappeyne, Joresen en Bok zeiden zij ook dat zij weinigen *zóó regt* verheugd in den goeden zin des woords hadden gezien, als mij, en ook mijne vrouw werd aangestoken door mij! En waarom? Omdat ik oude, lieve, dierbare vrienden bij U, in de kerk op de receptie op straat, overal zag, omdat Oud Holland weer leefde en de spes patriae zoo uitmuntende vruchten beloofde.'⁹⁶

En zo lijkt het plaatje van de doopsgezinde Frederik Muller bijna rond te zijn. Zijn portret heeft niet alleen de inkleuring verkregen van de gelovige, noch enkel van de archivaris, de bibliothecaris, de antiquaar of de uitgever in doperse context, maar zeker ook van de vriend, de mens Muller. Deze Muller was en bleef echter vooral ook de zoon van een machtig Mennist. Precies veertien dagen na zijn jubelbrief aan Sepp, moest hij hem het trieste nieuws berichten dat de oude heer op 25 februari was overleden.⁹⁷ 'Buiten de familie zijt Gij de eenige aan wie ik dit berigt schrijf. Wij schrijven geene brieven uit vreeze veele te vergeten. Maar voor u, van wien mijn Vader zoo zeer veel hield maak ik eene uitzondering. En dit te meer daar ik weet dat het zijne hartelijke wensch was dat Gij over hem in de Leidsche Maatschappij of waar het pas gaf, het woordt zoudt voeren. Gij zoudt er ons zijne kinderen eveneens een' deugd mee doen!'⁹⁸ Aldus is Frederiks doperse portret goeddeels voltooid. Er lijkt dan ook niets op tegen te zijn om zijn motto 'Indefessus Favente Deo' mede van toepassing te verklaren op het niet aflatend begunstigen van die andere god, zijn vader.

95 Doopsgezinde Bibliotheek, HS 65-64², d.d. 16 januari 1875, waarin Muller getuigt met 'hoeveel genoeg en *stichting*' hij Sepps tweede deel van het *Godsdienstig Onderwijs* had gelezen. Twee vragen brandden Muller op de lippen: 'waar haalt Ge al Uwe litterarische kennis – waar haalt Ge al den tijd vandaan – voor het schrijven dezer boeken?'. Doch de niet minder belezen antiquaar kon het toch ook niet laten enige 'Schadenfreude' te beleven aan enkele omissies van zeldzame drukken van Gisbert Voetius in dat werk. In een post scriptum slaakte Muller ook nog de verzuchting dat Amerika voor het oude boek onmisbaar was: 'Daar gaan al onze goede boeken heen. Hier koopt *niemand ze meest!*'

96 Idem, HS 65-64¹, d.d. 12 februari 1875.

97 Idem, HS 65-64³, d.d. 26-02-1875. Nog in januari had de hele familie – alle kinderen waren thuis geweest – zijn negentigste verjaardag gevierd.

98 Aldus geschiedde: Sepp stelde de 59 bladzijden tellende *Levensschets van Dr. Samuel Muller* (Leiden, 1876) samen.

Herman Bakels (1871-1952) en het godsbewijs vanuit de theepot

Ds. Herman Bakels, voorganger van de doopsgezinde gemeente te Sint Annaparchie, was nog maar 45 jaar toen hij in 1916 definitief het ambt neerlegde. Waarom deze stap? Uit de vele boekjes die hij schreef, blijkt dat bij Bakels weliswaar niet het geloof, maar wel de kerk uit het zicht verdween.

Vorming

Herman Bakels werd op 25 juli 1871 te Den Hoorn op Texel geboren als de zoon van de doopsgezinde predikant Pieter Simon Bakels en Fokeltje Breugeman. Hij doorliep daar de lagere school en verhuisde op dertienjarige leeftijd naar Haarlem, waar hij het gymnasium bezocht. In 1890 begon hij aan de studie theologie aan het Doopsgezind Seminarie. Het was een zeer vrijzinnige sfeer waarin Bakels opgeleid werd. Over zijn leermeester prof. I.J. le Cosquino de Bussy verhaalt hij dat deze ronduit erkende dat, hoewel hij weliswaar aankomende predikanten opleidde, hijzelf agnost was. 'De zedewet komt voort uit de cultuur', aldus De Bussy, die het vuur aan de schenen gelegd, daarop niet 'dorst [te] belijden dat de cultuur (evenals alles) uit de Godheid voortkomt'. En over zijn andere leermeester, prof. S. Cramer, vertelt Bakels dat hijzelf aan het einde van zijn studietijd bekende 'dat 'k me niet vast genoeg gevoelde in mijn onsterfelijkheidsgeloof', waarop de professor hem drie bladzijden uit een dun boekje aanreikte en die passage 'overtuigde me direct'. Deze anekdote sluit Bakels op een hem kenmerkende wijze als volgt af: 'Ziedaar het éénige wat men mij aan de universiteit en aan het kerkelijk seminarium waaraan 'k tegelijk studeerde, over onsterfelijkheid verteld heeft. Mijn studietijd viel in 1890-95. Het vraagstuk der onsterfelijkheid behandle deden de professoren in mijn tijd nòòit. Noch in ontkennenden, noch in geloovigen, noch in twijfelenden zin. Noch op college, noch op intiemere samenkomsten. Het was of dit vraagstuk niet bestond. Vindt u dit geen leuke mop?'¹

Kenmerkend in dit citaat is Bakels lichtzinnige stijl, vol ironie. Maar wie meent dat hij dergelijke thema's toen onvoldoende behandeld vond, in de zin dat bij de opleiding van toekomstige dienaars van het Woord deze thema's een gedegener

1 Bakels, *Leekeboek*, 205-207 – N.B. Zie voor de volledige titelbeschrijving van de geschriften van Bakels de bibliografie in de bijlage van dit artikel, p. 131-132.

Ds. H. Bakels.

behandeling overeenkomstig de christelijke leer gewenst zou zijn, komt bedrogen uit. Want even kenmerkend voor Bakels is de keuze van de aangesneden onderwerpen in de bovenaangehaalde dubbele anekdote. Hij zou later steeds fel van leer trekken tegen de opvattingen van een agnost als De Bussy en de loochening van de onsterfelijkheid, echter niet in christelijke zin, vrijzinnig noch rechtzinnig. Wat Bakels steeds weer bepleitte was een onbestemd religieus gevoel, met ontzag voor de 'Godheid' die de architect van alles is en in welk macrokosmisch geheel de mens als microkosmos een onsterfelijke eenheid is. Het is een vorm

van theïsme, los van een schriftuurlijke openbaring, dat Bakels onvermoeibaar verkondigde en dat hem waarschijnlijk uiteindelijk buiten de kerk dreef.

Bakels als predikant

De eerste gemeente die Bakels na afronding van zijn studie bediende was Warns, vanaf 1896.² Hij ging er voortvarend te werk. Hij begon met het regelen van allerlei zaken. Al na een maand werd een nieuw reglement van zijn hand met algemene stemmen aangenomen, een emancipatoir stuk, want ook de zusters verkregen actief kiesrecht. Hij liet de pastorie opknappen, voor de helft voor eigen rekening; bewerkte dat er een orgel kwam, begon een zondagsschool en zette bij zijn eerste kerstfeest een kerstboom in de kerk. Men wond zich op over dit heidense attribuut, maar er kwamen wel 400 mensen op het feest af. Ter gelegenheid van zijn huwelijk³ schonk dominee de gemeente een gezangbundel. In 1901 vertrok Bakels naar Enkhuizen, waar zijn schrijversloopbaan begon. In 1906 verscheen zijn *Bouquetje dogmatiek*: in luchtige en humoristische stijl schrijvend, probeerde hij met name de buitenkerkelijken te bereiken. Het was geen evangelieverkondiging, maar een bestrijding van agnosticisme en materialisme. Bakels probeerde aan te tonen dat materialistische verklaringen van de wonderwerken der natuur op basis van louter stof en beweging, en vaak met een beroep op de natuurwetenschappen, te kort schoten. Het boek biedt dus in feite een godsbevijs: een rationele verklaring dat er wel degelijk een godheid bestaat. Het boek was een bestseller: na twee jaar en drie drukken waren er 21.000 exemplaren van verkocht.

In Bakels volgende standplaats, Sint Annaparochie, verliep de start uiterst moeizaam.⁴ In de brief waarin hij het beroep aannam schreef hij dat de pastorie opgeknapt moest worden. Extravagant waren de wensen niet. De familie zou de 'Westelijke voorkamer' betrekken: 'Mijn vrouw zou die gaarne behangen zien, en daartoe behangstalen ontvangen om er een uit te zoeken, liefst groen'. Tevens moest er op zolder een schut voor een kamertje getimmerd worden, met een dak-

2 Over de periode te Warns: J.S. Postma, *Minnist, us? Vierhonderd jaar Doopsgezind lief en leed op het Friese platteland* (Leeuwarden, 1977) 55-61, 103.

3 Bakels is tweemaal gehuwd. Op 4 mei 1897 trad hij te Zandijk in het huwelijk met Cornelia Maria Crock (1875-1924); zij kregen twee kinderen, Pieter Simon en Susanna Elisabeth, later gehuwd met M.C. Sigal. Het tweede huwelijk met Adriana Maria Arssina Geijtenbeek (1875-1949) werd voltrokken op 23 mei 1935 te Hoorn.

4 De gegevens over de periode in Sint Annaparochie zijn ontleend aan het archief van de Doopsgezinde Gemeente aldaar, aanwezig in het Ryksargyf yn Fryslân te Leeuwarden, toegangsnummer 272-04, inventarisnummers 2 (*Notulen van de kerkeraad 1870-1931*) en 9 (*Ingekommen stukken 1896-1937*).

Ds. Bakels met een groep doopleden van de doopsgezinde kerk in Sint Annaparochie.

venster, 'zoo dat er een ledikant staan kan'. De gemeente doet daarvoor een beroep op de Commissie ter Uitdeeling van de Algemene Doopsgezinde Sociëteit, maar die laat bij monde van prof. Cramer geërgerd weten dat in de voorafgaande jaren de gedeclareerde 'kosten voor pastorie en kerk te St Anna zooveel hooger zijn dan bijna overal elders' en dat men nu zelve maar over de brug moet komen. Het is Bakels die over de brug komt: hij ziet af van het zolderkamertje en biedt aan (heel ongebruikelijk) om de verhuiskosten zelf te betalen. En de gemeente van Haarlem biedt f300 aan, 'onder uitdrukkelijke bepaling dat dit bedrag uitsluitend voor de pastorie moest worden besteed'. Een opknopbeurt enkele jaren later, in 1911, betaalt Bakels zelf.

Aldus doet Bakels op zondag 5 juli 1908 intrede te Sint Annaparochie, op een jaartraktement van f1200. Over zijn werkzaamheden daar vertellen de notulen weinig, maar voldoende om duidelijk te maken dat hij er zeer vrijmoedig te werk ging. Op de kerkeraadsvergadering van 28 januari 1909 stelt Bakels voor 'om afgezette leden van de Herv[ormde] Kerk of anderen die geen lid van eenig Kerkgenootschap zijn enkel op hun verzoek als lid van onze Gemeente aan te nemen'. Maar alle aanwezigen waren tegen en 'verlangden dat dergelijke personen zouden worden gedoopt even goed als de Kinderen van de doopsgezinden'; de kerkeraad wenste tenminste nog vast te houden aan dit kenmerkende doopsgezinde beginsel. Wijs geworden door eerdere financiële perikelen schenkt Bakels in 1911 de gemeente honderd exemplaren van de nieuwe gezangenbundel van de Nederlandse Protestanten Bond: 'Deze bundel is wel in 25 Doopsgezinde gemeenten in gebruik. De oude bundel is van ongeveer 1795 en vooral op de feest-

Doopsgezinde kerk met pastorie, Sint Annaparochie.

dagen niet te gebruiken wegens orthodoxe voorstellingen'. Hierin kon de gemeente meegaan: 'welke onder dankzegging aan genoemden heer wordt aanvaard en besloten wordt deze bij de godsdienstoefeningen in te voeren'.

In het najaar van 1909 legt Bakels zijn betrekking neer, 'door bijzondere omstandigheden genoodzaakt'. Meer vermeldt het notulenboek helaas niet, maar een andere bron⁵ meldt dat het is omdat hij overspannen was, net zoals hij eerder tussen de standplaatsen Enkhuizen en Sint Annaparochie een jaar rust had genomen. Maar tot genoegen van de kerkeraad kan gemeld worden dat Bakels in het voorjaar van 1911 weer zal terugkeren: 'Zijn huiselijke omstandigheden zouden dan van dien aard zijn, dat hij met zijn gezin wel weer in S Anna zou kunnen wonen'. En ditmaal dus zonder kosten. Waarom Bakels in 1916 definitief het ambt neerlegt meldt het kerkeradsboek niet, maar zelf schrijft Bakels er jaren later over: 'Twintig jaar ben ik Doopsgezind predikant geweest, doch ik ben er na die 20 jaar mee opgehouden, niet uit gebrek aan godsdienstige overtuiging, doch alleen om gezondheidsredenen.'⁶ Hij vestigt zich weer in Haarlem, vermoedelijk

5 'Karakterschets H. Bakels', geschreven door een anonieme bewonderaar en gepubliceerd in: *De Hollandsche revue* 27 (1922) 436-445, m.n. 441.

6 Bakels, *Godslastering?*, 8.

als ambteloos burger, en met onverminderde ijver achter de schrijftafel gezeten. Eén van zijn boeken trekt nog de volle aandacht, omdat het hem in februari 1940 een aanklacht wegens godslastering oplevert. Deze was ingediend door enkele hervormde predikanten uit Amsterdam, nadat Bakels hun een exemplaar van zijn *De balans van Christus* (waarover hieronder meer) had toegezonden. Hangende het proces legt de Haarlemse officier van justitie beslag op de verdere oplage, wat Bakels uiteraard aanleiding geeft om een nieuwe brochure te schrijven 'in zachtere woordenkeus teneinde inbeslagneming te voorkomen'.⁷ In juni wordt het proces geseponeerd, met handhaving van de inbeslagneming.⁸ Dat is het laatste wat ik over deze zaak heb kunnen achterhalen; mogelijk dat men zich door de Duitse bezetting had laten ontuchteren. Herman Bakels is op 28 juli 1952 te Loosduinen overleden.⁸

Theologische opvattingen

Bij mijn weten heeft Bakels zich in zijn talloze geschriften niet uitgelaten over de redenen van ontslag. Misschien was het inderdaad een zwakke gezondheid, in combinatie met de wens om via zijn boekjes de buitenkerkelijken te bereiken. Maar mogelijk was het mede omdat hij zich te ver had verwijderd van een geïnstitutionaliseerde vorm van christendom, zelfs in de vorm van de vrijzinnige doopsgezinde variant en zelfs in een notoir rode streek als Het Bildt. Of was het heimwee naar Haarlem?

Hoe het ook zij, feit is dat Bakels de kerk ontgroeide. Hij was een evangelist, maar dan zonder het Evangelie van Jezus Christus. Reeds in zijn studententijd had hij in de Zaanstreek kennis gemaakt met de massa's die zich teleurgesteld van de godsdienst hadden afgewend. De buitenkerkelijken vormden zijn doelgroep. Hen wilde hij bereiken, maar dan niet met een christelijke leer van schuld en verzoening, maar om bij hen een godsdienstig besef op te wekken. Dat besef hield in feite niet meer in dan de notie dat een liefdevolle Godheid het brein is achter het wereldgebouw. In een veelbesproken passage uit *Bouquetje dogmatiek* wordt dit besef geïllustreerd met behulp van een conversatie van een echtpaar over een theepot. Vader vraagt moeder waarom ze zo zeker is dat er thee in de pot zit: 'Hoe weet jij, dat er thee is in dezen trekpot? Hij is toch van steen! Je kunt er toch niet doorheen en er

⁷ Aldus het bericht in *De zondagsbode, doopsgezind weekblad* 53 (23 juni 1940), nr. 32, 126. Voor een bespreking van *De balans van Christus* en ingezonden brieven over dit boek, zie de pagina's 57-58, 155 en 166-167 van dezelfde jaargang.

⁸ Herdenkingsartikelen verschenen in het *Algemeen doopsgezind weekblad* 6 (9 augustus 1952), nr. 45 (anoniem) en door J.G. Frerichs in het *Doopsgezind jaarboekje* 47 (1953) 15-16. De soms in de literatuur genoemde overlijdensdatum 22 juli is onjuist.

in kijken!’ Pa’s conclusie luidt: ‘Er is thee geschonken *uit* den pot; dus is er thee *in* den pot’, om er een analoog godsbewijs uit het menselijk bewustzijn aan toe te voegen: ‘Er is bewustzijn voortgekomen *uit* x [= de Onbekende godheid]; dus is er bewustzijn *in* God’. Met dergelijke aansprekende beelden wilde Bakels weer het religieuze besef oproepen, dat de predikanten (‘mummies’) in hun dorre preken hadden weten te doven. ‘Ons doelwit is of worde: het daartoe te brengen, dat eenmaal alle Nederlanders God zullen erkennen, en prijzen, en openlijk belijden.’⁹ Niets meer en niets minder: dogmatisch bleef alles vaag en luchtig.

Bakels nam flink afstand van het christelijk geloof. In *Wij ketters* pleitte hij voor wat hij noemde een makrokosmisch denken, met een Godheid als ‘Wereldvernunft’, want: ‘een ordenend iets impregneert alles’. In deze grote ordening is de mens opgenomen: ‘een Ordenend Iets, waarvan letterlijk alles en ook je menselichaam doortrokken is’, en waarin men rust en vrede kan vinden. Als een mikrokosmos is de mens in dit levensbeginsel eeuwig opgenomen. Het theepot-argument is herkenbaar in de volgende passage: ‘Het Denken dat zich in de Ordening-des-heelals openbaart, het heeft als het ware een vonk uit zichzelf afgezet, gepoot, geplant, als kolonist neergezet *in* den mensch. En nu kan die mensch op *zijn* beurt denken, ordenen, volbrengen, scheppen. De mensch: een kosmos in het klein.’ Dit Ordenend Iets op makrokosmisch niveau noemt Bakels ‘de Godheid’, en het moet ontdaan worden van ‘allerlei anthropomorphische Gode-onwaardige voorstellingen’.¹⁰ Vanuit deze visie bekritiseert Bakels in *Wij ketters* de ruwheid en de absurditeit van vele bijbelse verhalen, als Gode onwaardig. Naar deze maatstaf maakt Bakels aan de hand van het Nieuwe Testament een *Balans van Christus* op, die tegenover 139 sympathieke punten aan creditzijde meer dan 400 ‘puisten’ aan debetzijde oplevert. In feite is de bijbel een boek met een hardvochtige leer, al maken de dominees er een blijde boodschap van:

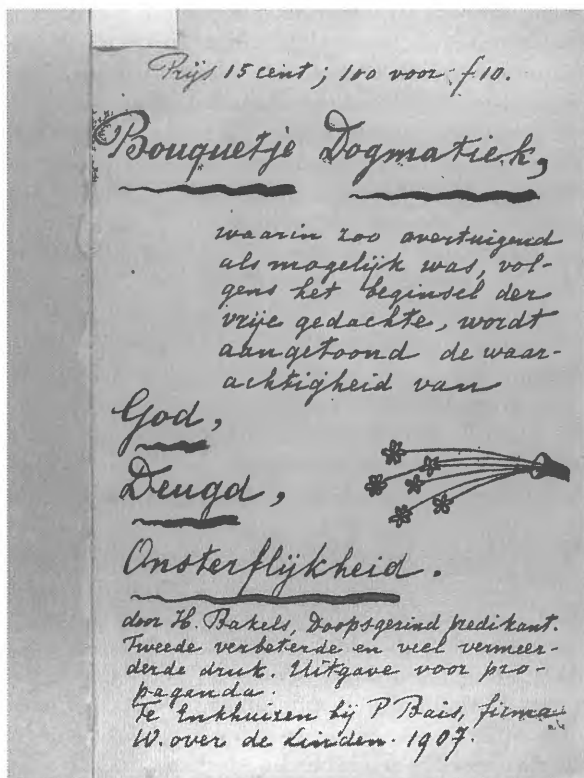
Want zie: dát is steeds de venijnige angel in het Nieuwe Testament: al het lieve en mooie slaat daar alleen op de uitverkórenen. [...] Op de rest van het menschdom is dat mooie, die ‘blijde’ boodschap, niet van toepassing. Integendeel.

En al die slechte suggesties en voorbeelden en teksten van den bijbel kunnen in de preeken slechts worden goedgepraat door het slechte ervan eenvoudigweg te verzwijgen of door er een valschen draai aan te geven. Zoo doen dan ook bijna alle predikers. Alleen de echte zwarte-orthodoxen doen eerlijk. Die stellen, om één voorbeeld te geven, Jezus wél als een toornig rechter voor. Zeer juist. Dat is ook de bedoeling van den bijbel. Maar de rest van de dominees maakt van Jezus een lieve blijdeboodschapverkondiger.¹¹

⁹ Bakels, *Bouquetje dogmatiek* (Enkhuizen, 1906) 24.

¹⁰ Bakels, *Wij ketters*, 166-173.

¹¹ Bakels, *Wij ketters*, 64-65.

*Bouquetje dogmatiek; afge-
beeld is de derde druk uit
1907, met een afwijkende
ondertitel (Leeuwarden,
Provinciale Bibliotheek).*

De geschiedenis van het christendom wordt op een soortgelijke wijze gewogen. Het christelijk geloof heeft een positieve invloed gehad en cultuurvormend gewerkt (denk aan de bovengenoemde kritiek op zijn leermeester Le Cosquino de Bussy), maar is in positieve zin zo langzamerhand uitgewerkt. Wanneer er vanuit het Vaticaan via dogmatische leerboeken verkondigd wordt dat er fel moet worden opgetreden tegen ketters, schrijft Bakels een brochure waarvan de titel herinnert aan de martelmethodes uit de zestiende eeuw: *Roomsch bakken en braden*.

Van alle toenmalige kerkelijke stromingen neemt Bakels afstand: van de modernen en vrijzinnigen evenzeer als van de orthodoxen. Links en rechts neemt hij in zijn boeken op de hak, de eersten vanwege hun halfslachtige angst om met de traditie te breken en de laatsten vanwege hun halsstarrig vasthouden eraan. Zelf wordt hij bewogen 'volgens het beginsel der vrije gedachte', zoals het in de ondertitel van de derde druk van zijn *Bouquetje dogmatiek* heet, en in zijn kerkelijke praktijk voerde dat tot verregaande vrijzinnigheid. De kerk stond wat Bakels

betreft open voor werkelijk iedereen, zoals zelfs de vrijzinnige kerkeraad in Sint Annaparochie tot zijn schrik vernam.

Vanuit zijn kosmisch geloof formuleert Bakels een 'tweévoudige geloofsbelijdenis'. Tweevoudig omdat de eerste helft in positieve bewoordingen, zij het uiterst mager, een geloof in een God van liefde formuleert, en met de tweede helft wijst hij de bijbel als het unieke boek van Gods wijsheid af:

Ik gelóóf
in God.
Ik gelóóf
in de opperwijsheid van God.
Ik gelóóf
dat God dus niet voor de gràp alles doet ontstaan en gebeuren en zijn, zooals het
ontstaat en gebeurt en is.
Ik gelóóf
dat alles uit hooge wijze liefderijke Bedoeling voortvloeit.
Alles moet een eeuwig liefdedoel dienen, en dus ook ik.
Alles is het product van ééuwige liefde.
Ook ik ben eeuwig
in God.
En alles wat hiermede samenhangt, gelóóf ik.
Maar ik geloof niet
dat God Zijnen ganschen raad in één menschenboek liet opschrijven.
Ik geloof niet
dat al het onware en onschone en ongoede in den Bijbel waar en schoon en goed is.
En alles wat hiermede verband houdt geloof ik niet.¹²

In het kosmische geheel acht hij de ziel onsterfelijk, al had hij er gedurende zijn studie niets over vernomen. Maar had hij iets gedoceerd gekregen, zoals dat bij een traditionele predikantenopleiding verwacht kon worden, dan had hij het zeker afgewezen. Inzake de onsterfelijkheid van de ziel vatte Bakels zijn opvattingen aldus samen:

Onze slotsom ligt voor de hand. 't Is een axioma, dat niets reëls in de wereld verloren kan gaan. Indien er iets verloren gaat, dan ligt daarin reeds het bewijs dat dit iets niet tot het gebied van het reële behoort. Aangezien nu de individueele mensch bij gevorderde ontwikkeling iets reëls, iets geheel eigenaardigs blijkt te zijn, en wel in dezen zin, dat nooit eenige menschengeest de volkomen getrouwe kopie van eenigen anderen is; aangezien verder deze zijne realiteit zich niet van zijne individualiteit afscheiden laat; zoo volgt daaruit, dat de mensch voor een onvergankelijk leven bestemd moet zijn; want zoo de dood de menschelijke individuen vernietigde, dan zou er met iederen menschengeest eene eigenaardige gestalte van de menschelijkheid zelve onherstelbaar verloren gaan, wat ondenkbaar is.

12 Bakels, *Spaansche pepertjes*, [5].

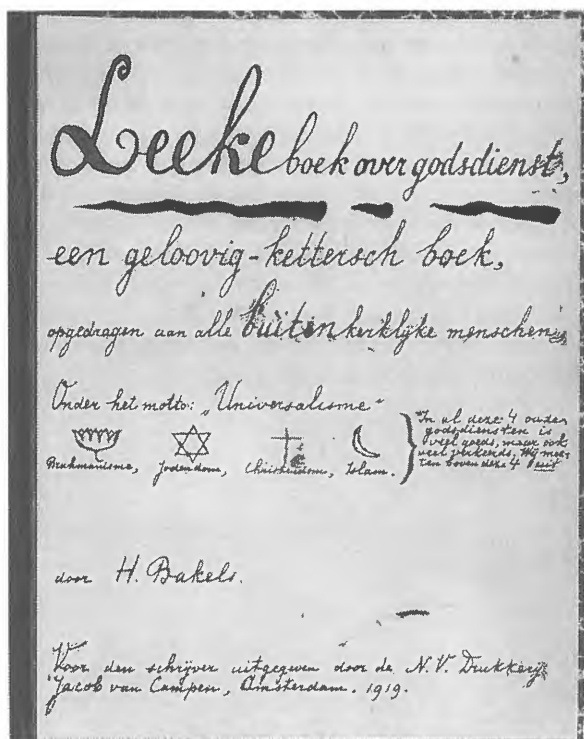

Spaansche pepertjes (Leeuwarden, Provinciale Bibliotheek).

Bij deze passage uit *Het instinct der onsterfelijkheid* verwijst Bakels naar het boek van S. Hoekstra, *De hoop der onsterfelijkheid* (Amsterdam, 1867), aan welk boek 'ik mijn geloof in een leven na dit leven grootendeels te danken heb', aldus Bakels in de opdracht van zijn eigen boek.¹³ Kennis van de onsterfelijkheid schrijft Bakels toe aan een instinct: een in de menselijke geest ingegrift besef, dat halfbewust en 'sub-limineel' weet heeft dat er een hiernamaals is zonder het precies te kunnen duiden.¹⁴ Onduidelijk is of het gaat om een persoonlijk voortbestaan na de dood: het bovenstaande citaat lijkt dat wel te suggereren omdat in de menselijke individualiteit het eigen-aardige 'reële' ligt. Omdat Bakels gelooft in een geleidelijke

¹³ Bakels, *Het instinct der onsterfelijkheid*, 343, met een verwijzing naar pagina 385 van het genoemde boek van Hoekstra.

¹⁴ Bakels, *Het instinct der onsterfelijkheid*, 31.

Leekeboek over godsdienst. Bakels ontwierp zelf de omslagen van zijn boeken (Leeuwarden, Provinciale Bibliotheek).

evolutie van de mens uit het dier meent hij dat ook voor de dieren een zielsonsterfelijkheid geldt en daarom acht hij de oude Indische mentaliteit juist dan de christelijke opvatting.¹⁵ Geen wonder dat Bakels zich aangesproken voelde door Rudolf Steiner, van wie hij met instemming een uitspraak citeerde: 'Jedes Seelische entsteht aus Seelischem, alles wat geest is ontstaat uit Geest.'¹⁶

Besluit

In zijn verkondigingsijver had Bakels zeker succes. Enkele van zijn geschriften, waaronder *Bouquetje dogmatiek*, werden vele malen herdrukt in grote oplagen. Om

¹⁵ Bakels, *Het instinct der onsterfelijkheid*, 36-37.

¹⁶ Bakels, *Spaansche pepertjes*, 198.

het juiste publiek te bereiken, de armlastige buitenkerkelijken, waren de prijzen van zijn boekwerkjes zeer laag, 10 of 15 cent voor *Bouquetje dogmatiek*, mede omdat Bakels afzag van een honorarium. Maar of zijn verkondiging werkelijk effect had, is zeer de vraag. De onbestemdheid van wat Bakels propageerde bood weinig houvast. Het was allemaal erg vrijblijvend. Veel aansprekender was de humor waarmee Bakels het overgeleverde geloof te lijf ging. Zijn boekjes konden als godslasterlijk en spottend worden ervaren, zo ondervond Bakels. Spottender dan hem lief was, want de vormende waarde van het overgeleverde geloof wilde hij beslist niet ontkennen. Maar datgene wat hij zelf wenste, was te onbestemd om de indruk van spotterij weg te nemen. Wat resteert is het beeld van een onconventioneel predikant, gulhartig, vol humor en ironie, die om niet geheel duidelijke redenen zijn ambt neerlegde. Waarschijnlijk beseftte hij dat zijn religiositeit niets met de traditionele kerken, hoe vrijmoedig ook, te maken had.

Bijlage – Bibliografie van Herman Bakels

- *Voor mijne vrienden die de waarheid liefhebben* (Gouda, 1895).
- *Voor de menschen die zich orthodox noemen, in Warns en omstreken* (Gouda, 1898).
- 'De laatste der oude garde. Geschiedkundige, zielkundige schets uit eene Menniste boe-rengemeente [Warns] in 't begin dezer eeuw', *Doopsgezinde bijdragen* 40 (1900) 38-70.
- 'Langs lijnen van geleidelijkheid. De wording van het predikantstraktement in de Doopsgezinde gemeente te Warns', *Doopsgezinde bijdragen* 41 (1901) 57-126.
- 'Moederlijke diakenzorg bij de vroegere Doopsgezinden te Warns', *Doopsgezinde bijdragen* 42 (1902) 29-86.
- 'Authentieke bescheiden betreffende de oefening van de tucht in eene Menniste land-gemeente [Warns] tusschen 1650-1750', *Doopsgezinde bijdragen* 44 (1904) 30-65.
- *Bouquetje dogmatiek, gepresenteerd aan de materialisten, de fatalisten, de atheïsten, de pantheïsten, de oud-modernen* (Enkhuizen, 1906); uitgebreid en met wisselende ondertitels vele malen herdrukt.
- *Het Nieuwe Testament voor leken leesbaar gemaakt; te weten eene verbeterde Nederlandsche vertaling waarin de meest treffende woorden en gedeelten sprekend gedrukt zijn; benevens korte inleidingen en 'n weinig verklarende noten (...)* (Amsterdam, 1908; 2e druk [Amsterdam], 1914; 3e druk Amsterdam 1920); met een inleiding van prof. H.U. Meyboom.
- *Het volk van Menno: de volgelingen van Menno Simons, de schippers en boeren van Friesland, be-spieid in hunne Menniste-Gemeente-zaken* (Leiden, 1908); gebaseerd op vier artikelen ver-schenen in *Doopsgezinde bijdragen*, 1901-1904.
- *Bouquetje polemieek, te weten: godsdienstige, theologische en kerkelijke opstellen en opstelletjes, gefa-briceerd, vergaderd en aangeboden* (Amsterdam, 1909).
- *Mensch of dier?* (Baarn, [1909]) (*Voor denkende menschen*; I/1).
- *Het bestaan eener bewuste Godheid overtuigend aangetoond* (Temsche (B.) 1909).
- Een kinderboek: *De Zwitschersche Robinson Crusoe* (Amsterdam, 1910) (*Bibliotheek voor hooger leven*; I/1).
- Vertaling van: Richard Armstrong, *Makers van de negentiende eeuw* (Den Haag, 1910).
- 'In den ring preken op Ameland', *Doopsgezind jaarboekje* 11 (1912) 98-131.
- Vertaling van: Gaston Boissier, *Het stervend heidendom: een cultuurbeeld van de vierde eeuw on-zer jaartelling (...)* ('s-Gravenhage, 1912).
- *Door Jatho's kijkglas: een polemieek tegen pantheïstische neigingen-van-mijzelven* ('s-Gravenhage, 1911).
- Met L. de Baan: *Troost bij sterven* (Buitenpost, [1913]).
- *Parroewajjim of de reis om de wereld in vijfduizend jaar: feiten en 'fantasie' saamgevlochten* (Baarn, 1916).
- *Beknopt bijbelsch woordenboek* (Amsterdam, 1917; herziene herdrukken Amsterdam 1938 en Amsterdam 1946).
- 'De cephalofoor. Een merkwaardig en voor de cultuurgeschiedenis van Nederland be-langrijk kunstvoorwerp', *Buiten. Geïllustreerd weekblad aan het buitenleven gewijd* 11 (1917) 117.
- *Luther's leven voor leeken verteld* (Amsterdam, 1917) (*Wereldbibliotheek*; 350).
- *Leekeboek over godsdienst: een geloovig-kettersch boek opgedragen aan alle buitenkerkelijke menschen (...)* (Amsterdam, 1919; 2e druk Amsterdam [1919]; 3e druk Amsterdam, 1920).
- *Wij ketters: ja, 'om de eere Gods'!* (Haarlem, 1920).
- *Het instinct der onsterfelijkheid: eene verzameling van ook nog tot óns sprekende getuigenissen in*

- proza en poëzie omtrent de onsterfelijkheid der ziel, van af de praehistorische menschen, de Chineez-zen, Babyloniërs, Parzen, Egyptenaren, Grieken, Romeinen, Kelten, Peruanen, enz. tot op onzen tijd toe* (Amsterdam, 1920) (*Nederlandsche bibliotheek*; 405).
- Met L. de Baan e.a.: *Troostboekje voor bedroefde ouders* (Hillegom, 1921).
 - *Spaansche pepertjes* (Amsterdam, [1922]).
 - *Nieuwtestamentische apocriefen, of het nadere over Jezus, zijne ouders en apostelen en andere (voornamelijk nieuwtestamentische) personen, volgens schrijvers vooral uit de eerste twee eeuwen onzer jaartelling* (2 dln; Amsterdam, 1922/23) (*Wereldbibliotheek*; 439 en 442).
 - *De oorsprongen van het Christendom* (Amsterdam, 1923) (*Elsevier's algemeene bibliotheek*; 13).
 - *Roomsch bakken en braden: een gemoedelijk woord, ook voor de menschelijken onder mijne Roomsche landgenooten* (z.p., 1924; 2e druk z.p., 1925).
 - *Anneke's vuurdood* (Alkmaar, 1925).
 - Vertaling en bewerking van: Friedrich Delitzsch, *De groote begoocheling* (Amsterdam, 1924).
 - *Prikkeldraad* (Huis ter Heide, 1927).
 - *De bloeiende vlierstruik* (Huis ter Heide, 1928).
 - Met anderen: *Ds. L. de Baan herdacht* (Huis ter Heide, 1929).
 - *Menschenplagerij (waarmee dan de kerkgang bedoeld is)* (Amersfoort, 1935).
 - *De balans van Christus* (z.p., 1940).
 - *Godslastering? Een boek waarin verteld wordt de geschiedenis en de beteekenis van de brochure 'Balans van Christus', welke op 10 Januari 1940 verscheen, door de 28 Amsterdamsche Hervormde predikanten godslasterlijk werd geacht en op 2 Februari 1940 op hun aanklacht door den officier van justitie te Haarlem werd in beslag genomen. Tevens wordt in dit boek de geheele vóórgeschiedenis en de geheele substantieele inhoud van de 'Balans van Christus' volledig medegedeeld, alleen in zachtere woordenkeus teneinde inbeslagneming te voorkomen maar toch zóó dat de lezer volkomen wordt ingelicht over hetgeen de genoemde brochure wilde bereiken* (Den Haag, 1940).
 - *Het godsdienstschip, hoe het reilt en zeilt* (Amsterdam, 1948); met een 'Woord vooraf' door dr. L.A. Rademaker.
- Tevens artikelen in *Doopsgezinde zondagsbode*.

Een collectie van ruim 80 door Bakels aangelegde schoolschriften met knipsels en correspondentie bevindt zich in de Bibliotheek van de Verenigde Doopsgezinde Gemeente Amsterdam.

De brief van David Joris aan het Hof van Holland, 1539

Inleiding

Een van de produktiefste doperse auteurs uit de zestiende eeuw was David Joris van Delft.¹ Hij heeft meer dan 200 boeken geschreven² en talloze brieven verstuurd. Een aantal van deze brieven was gericht aan vorsten en overheidsinstanties, zoals het Hof van Holland, landgraaf Filips van Hessen, de gravin van Oostfriesland en de Duitse keurvorsten. Tot het Hof van Holland wendde Joris zich zelfs tweemaal, eenmaal in 1535³ en nog eens in 1539. De laatste brief publiceren we hier. Tot op heden was deze brief slechts bekend door een uittreksel dat Nicolaas Meyndertsz. van Blesdijk geeft in zijn beschrijving van het leven en de leer van David Joris.⁴ In de Provinciale Bibliotheek van Friesland te Leeuwarden bevindt zich een afschrift van de Nederlandse versie.⁵ De brief heeft als titel 'Prophecie oder weyssaging',⁶ is gericht aan de 'heeren van den Haeghe'⁷ en in 1539 geschreven, toen velen van Joris' aanhangers hun leven op het schavot verloren. In Delft, Haarlem, Utrecht en Munsterland zouden bij elkaar bijna honderd volgelingen zijn omgebracht.⁸

David Joris had zich na de val van Munster in juni 1535 tot de belangrijkste lei-

1 Over hem: S. Zijlstra, *Nicolaas Meyndertsz. van Blesdijk. Een bijdrage tot de geschiedenis van het Davidjorisme* (Assen, 1983) en G.K. Waite, *David Joris and Dutch Anabaptism* (Waterloo, 1990).

2 Zie A. van der Linde, *David Joris. Bibliografie* (Den Haag, 1867) en P. Valkema Blouw, "Printers tot the 'arch-heretic' David Joris. Prolegomena to a bibliography of his works", *Quaerendo* 21 (1991) 163-209.

3 Deze brief is in Engelse vertaling gepubliceerd: G.K. Waite, S. Zijlstra, "Antiochus Revisited: an Anonymous Anabaptist Letter to the Court at The Hague", *The Mennonite Quarterly Review* 66 (1992) 26-42. De versie in het Nederlands: S. Zijlstra, "Twee brieven van David Joris", *Doopsgezinde Bijdragen* 19 (1993) 194-201.

4 N.M. Blesdikius, *Historia vitae, doctrinae ac rerum gestarum Davidis Georgii haeresiarchae* (Deventer, 1642) 81-86.

5 Pb Hs 1816: David Joris, *D'Onschuldige D.I.* 17-40.

6 De titel doet denken aan die van een boek van Melchior Hoffman, *Prophezei oder weissagung uss warer heiliger göttlicher schrift* (Straatsburg, 1530), cf. K. Deppermann, *Melchior Hoffman. Soziale Unruhen und apokalytische Visionen im Zeitalter der Reformation* (Göttingen, 1979) 347.

7 Pb Hs 1816, 39. Met die heren zijn de leden van het Hof van Holland bedoeld.

8 Blesdikius, *Historia vitae*, 81. Een troostbrief aan zijn aanhangers is gepubliceerd door K. Vos, "Brief van David Joris, 1539", *Doopsgezinde Bijdragen* 1917, 163-167.

der van de doperse beweging in de Nederlanden opgeworpen. Hij zag zichzelf als een profeet van God, een knecht des allerhoogsten, zoals hij in de brief schrijft,⁹ aan wie de ware betekenis van de Bijbel geopenbaard was. Na de val van Münster had hij zich bezig gehouden met de herinterpretatie van het gedachtengoed van de doperse voorlieden Melchior Hoffman en Berndt Rothmann, waaruit zijn sterk spiritualistische opvattingen resulteerden. Geloof was naar zijn opvattingen een kwestie van het innerlijke: in zijn geest moest de mens opnieuw Christus' kruisdood ondergaan om zo uiteindelijk de perfectie te bereiken. Deze opvattingen, gecombineerd met de overtuiging dat alleen met behulp van de Geest de Bijbel op een juiste manier geïnterpreteerd kon worden, leidden ertoe dat Joris opvallende denkbeelden ontwikkelde over het tolereren van andersdenken.

Joris geeft in de brief een zestal argumenten weer, die pleitten tegen het entameren van vervolgingen. In de eerste plaats was het naar zijn mening de taak van de overheid om de armen en de verdrukten, onder wie hij ook zijn vervolgte geloofsgenoten rekende, te beschermen, welke op hun beurt weer verplicht waren de overheden te gehoorzamen.¹⁰ Vervolgens waarschuwde hij voor de toorn van God, die zich over de vervolgers zou ontladen en welke eens Nebudkanezar en Antiochus Epiphanes ondergaan hadden. De ware schuldigen achter het vervolgen waren in Joris' visie overigens niet in de eerste plaats de overheden, maar de valse leraren, de priesters van Bel en Belial, die hen ertoe verleidden vervolgingen in gang te zetten.¹¹

In de derde plaats, vervolgte Joris, heeft Christus uitdrukkelijk verboden om andersdenkenden te vervolgen. Immers, in de gelijkenis van de tarwe en het onkruid had Christus verboden het onkruid uit te rukken, voordat de tijd van de oogst gekomen was en Zijn engelen het zouden verzamelen en verbranden. Zeer ten onrechte hebben de overheden zich nu als die engelen opgeworpen.

Maar Joris brengt ook enkele praktische argumenten in stelling: zo wijst hij op het voorbeeld van de christenen, die ongestoord in het gebied van de Turken leven en omgekeerd en benadrukt hij het voordeel, dat de staat ervan zou hebben, wanneer zij zijn volgelingen, die gehoorzame burgers waren, met rust lieten.¹² Meerdere religies in een land hoefde derhalve niet tot chaos te leiden. Ten slotte gaf hij nog een persoonlijk argument: hijzelf had zich altijd tegen geweld verzet en zijn aanhangers en andere dopers opgeroepen af te zien van verzet en alles lijdzaam te ondergaan, hetgeen hem vaak niet in dank was afgenomen.¹³

9 Pb Hs 1816, 17.

10 Pb Hs 1816, 19, 29, 30.

11 Pb Hs 1816, 27, 28.

12 Pb Hs 1816, 37, 38.

13 Pb Hs 1816, 34-35, 39. Toen begin 1536 een oploep van een aantal militante dopers in Poeldijk ontstond, schreef Joris hen een brief, waarin hij hen maande op te houden met hun activiteiten.

Joris verzocht de ontvanger om de brief door te geven aan de keizer en andere vorsten, voor wie hij zich gaarne persoonlijk wilde verantwoorden. Veel succes had hij echter niet: de bode die de brief overbracht, werd onthoofd en Joris en zijn aanhangers moesten de vervolgingen blijven verdragen.¹⁴

David Joris bleef zich bezighouden met het probleem van tolerantie en vervaardigde rond 1554, naar aanleiding van de executie van de antritrinitariër Michael Servet in Genève, een aantal brieven en boeken, waarin hij zijn denkbeelden, die grotendeels gelijk zijn aan die welke hij in de brief aan het Hof van Holland ontvouwde, nogmaals uiteenzette.¹⁵

Tekst van de brief

[17] Prophecie oder weyssaging

God heeft in die gemeynte der gheenen gestaen, die boven die andere gewelt over die luyden hebben, jae int middel der rechteren unde hy heeft die selvigen vermaent het gheene dat haerder officien toebehoorde, seggende: hoe langhe wilt ghy doch een onrechtvaerdich vonnisse wysen unde die oprechte om der goddeloozer wille (die ghy ansiet) verdrucken, want alzoet doet ghy. Diesniettemin doet noch alzoet, te weeten: bescermt den ellendigen oft becommerden unde den weesen unde den gheenen die sonder uwe hulpen aen syn wederpartyen all ongelyck moet hebben unde verloest den armen van een valsche betyen daer toe u die macht gegeven is.

Daerom syt voersproken in die oprechticheyt der selfder unde scickt uwen mont te openen voert gerechte, voerende dat woort voer die stommen unde weesen,¹⁶ bescermt, seg ick, met dynen mont tgheene dat billick unde recht is, tot dienste des armen unde der saecken der ellendigen, opdat u wel sy.

Siet die verholentheyte des coninx te verbergen oft te helen is goet,¹⁷ mer die wercken Gs te openbaeren dat is eerlick unde pryselyck.

David, een knecht des alderhoochsten, een dienaar unde een getuychge des Heeren Zebaoth, God de coninck unde heilige der heyligen in Israel.¹⁸

Siet hiertoe werde ick D. gedreven in craft (geloofftet) te schryven na die ordinantie des goetbehagens Godes tot desen periculosen, vreeselicken tyden om voirsichtelick myn ampt unde die saecke myns Godes officie met aller wysheyt cloeckelick unde voirsichtelick in syn werck wt te rechten na synen wille, wel allen diet hooren, ontfangen unde doen.

14 Blesdikius, *Historia vitae*, 86-87.

15 Zijlstra, *Nicolaas Meyndertsz. van Blesdijk*, 105-120.

16 In margine: voer die stommen, dat is voor diegheene die niet tot verantwoordinge comen oft niet sprecken en moeten. Weesen, dat syn sy die gheene hulpe oft toesicht en hebben, mer gansch verlaten sijn.

17 In margine: alias groot.

18 Met dezelfde woorden begint Hoffman een van zijn tractaten, afgedrukt bij: S. Voolstra, *Het Woord is vlees geworden* (Kampen, 1982) 229f.

[18] Hoort o du verdorven werlt, du stoute verbannen boose aerde, waect op unde siet na dat compas, hoe na uwen bestelden tyt wt sy. Hoort unde siet. Die hemelen sullen van dauwe druypen unde die wolcken gerechticheyt reegenen unde sullen dat lieffelicke drooge lant, dat eenlick unde verwoest leyt bevochtigen, groyende unde vruchtbaer maken, soe dattet bloeyende sal werden, gelyck een lelye, lustich unde blyde in synen roecke syn als Lybanon, alle die bergen sullen van soeten wyn druypen unde die hoevelen van melck vloeyen.

Want alzoe sal die segeninge over all wtgestort werden unde die gnade Gs van boven her aff wtvloeyen unde werden als stroomen in den velde, dat wout sal vroelick unde lustich verscyenen, die eenlicheyt van blyscap opspringen, alle boomen sullen met handen clappen unde die planten in der hoochten neychen, om der hooger kennisse des Heeren, die over tganssche lant sal wtgegoten werden unde haren vloet wtgeven in veele rieveren in der aerden, dat sy dat selve over all van den oosten totten westen toe bedecken unde die hoochten innemen sullen, gelyck dat water des zees daerde overdeect heeft. Dat sal doen die ernstige zeloersche liefde onses Heeren ons Gods, opdat synen naem in den rechte geheylight, gevreesed unde syne heerlicheyt ontsien werde, van der sonnen opganck totten nederganck toe ontsien werde, die mont der oneyntelicker waerheyt heeftet gesproken, hebter acht op.

Soe hoort nu die bode, die stemme die voir dat aensicht des firmaments, voer des Heeren dach, seg ick, wtgaet. O ghy heeren, keyser, coningen, vorsten unde princen, ghy machtigen unde rechteren in den lande, alle ghy wysen, ouden raetsheeren, konstenaers unde welspreckende, tesamen met alle die dat aert ryck met gewelt besit unde die zee in haerder diepheyt bewoont.

Siet unde merckt ghy die dat lant regiert. Sydy constich, soe verstaet mynen zin, hebby tverstant lieff, soe aenmerct mynen geest, myn mont is nu tot u ontloken unde sal u die wysheyt in haerder schoonheyt vertellen unde myn tonge haren sin vervullen. Hoort unde verneemt hare maren, kent haerder tongen beduydinge.

Hoe langhe wildy, o ghy heeren, ghy edele vrome vorsten dwaelen unde uwen voet laten den wech missen? Hoe langhe wildy blint zynde dolen unde in Gs saecken onweetende zyn, Gs ware [19] kennisse, dat ewyge licht unde leven haten unde synen vrede in der quaden weygeren? Hoe langhe sulyd u als eenen beyre tegen den alderhoochsten oprechten unde teghen den gheenien dien ghy u Heere unde G belyt als vianden vechten unde synen gesalfden soe grofflick unde onbermhertichlick antasten? Hoe langhe wildy den leeu unde den luypaerd, dat beest met synen vlekken dat schaepken soe laten verwurgen, verwoesten unde verslinden, tot stoff vermaken, dat heylige volck unde die armen in den lande soe laten verdrucken, dat arme cleyne hoopken (seg ick) dat u niet gedeert en heeft. Och hoe langhe wildy den cleynen laten vernielen, die huysen der weduywen unde der weeskens laten opeeten, unde verdrucken den ellendigen, die godvreesenden in den lande, hare wooningen bederven, haren tempel scenden, die u, seg ick, niet en bescadigen oft gedeert en hebben. En isser niemant wt alle den uwen, die medelyden heb over die verstroyde ballingen, over die verdructe, hongerige gerechte zielen? Spreect niemant voor die weduwen, weesen unde vreemdelingen, die over alle wtgestooten unde van alle menschelicke hulpe verlaten zyn? Siet hier niemant op, secht die Heere? Isser gheen gemerck op die verswegelingen over den armen gevangenen Joseph? Wildy hem noch langer (die waerheyt) in den kercker gevangen houden om een hoerachtich, oncuys wyffs willen, die hem tonrechte besculdicht? Wildy niet eens u eygen profyt insien? Weet ghy wel van die overvloedige iaren, hoe u die selve voirby loopende die magere dorre opcomen sullen? Wildy dan niet eens die gebundene vry unde loslaten, die ghy met onrecht an u verbonden wilt houden unde die

rustende ongequetst, die vreedtsamige ongequelt laten, die verstootenen unde die veriaechden niet ophouden boven die redelicheyte na te loopen?

Sydy alzoe verwoedt unde verhit over den onsculdigen. Wat quaets is in mynen handen? Wat onrecht hebben u die godvresenden, die oprechte kinderen Gs gedaen? Ghy hebt hem dat syne benomen, goet unde eere berooft, syn bloet als water wtgestort, syn gebeen-te verstroyt, syn vleesch den vogelen onder den hemel te eeten gegeven unde den dieren in den lande; dat hebt ghy den lichamen der heyligen gedaen, haer leven van der aerden wtgewist unde soc wat noch overgebleven is van synen ledemens, dat vertreet ghy met voeten.

Ghy verhongert unde verdoet haer hatelicker dan die scadelicke beesten, ghy vilt haer die huyl unde stroopet haer dat vleesch aff [20] unde ghy en wilt sy niet sien voer uwen oogen unde en cont oock noch niet gelyden dat sy daer wt syn, verre genoegh van u, sy en mogen coopen noch vercoopen, noch dat werck haerder handen doen, sy en mogen noch boven daerde, noch daer onder, sy moeten versmachten unde haren hunger niemant clagen. Ghy beneemt haer dat haer is unde sy en moeten niet steelen noch bidden, nochtans moeten sy eeten. Hoe meendy dat dit in den hoochsten genomen unde wel gescat wort.

Siet en ist niet zeer te verwonderen dat die gheene die de sorge des gemeynen volcx bevolen was alzoe verre hebben mogen verwoest werden¹⁹ dat sy meenen het sy haer geoerloeff den armen ellendigen te verdrucken unde myn volck te verslinden met soe luttel iamerens, gelyck den hongerygen oyt een stuccke broots te verslinden plach. In der waerheyt mach men daer licht wt mercken dat sy van G noyt iet gelesen en hebben unde dat sy luttel bedencken wat haerder officie toebehoort. Daerom (seyt den hoogen heyligen geest) sal haer oock een seer groote verscrickinge onverhoets opcomen, wanneer sy sien sullen dat G desen by unde een beschermheer is unde dat hy die godscheynders vermaledyt.²⁰ Jae want ghy die rechtscapen, geloovige, godvresende herten verstoirt, sceyndt unde verwoestet, soe zal u God oock scheynden unde verwoesten, synen toorn unde ongnade verbolgentlicken over u wtstoorten, dat oock niemant als dan (wanneer het te late zal syn) en sal mogen lesschen of doen ophouden. Spiegelt u an Nabugodossor, den grooten coninck tot Babel, unde an den coninck Antiochus unde syt verstandich uwen hoorn niet all te zeer teghen den alderhoochsten God des hemels op te heffen, want verhooginge en comt niet van oosten oft van westen oft van der woestynen. Neen, niemant wt dien en sal comen zyn loff wtsprecken. Maer dien die wt den lande van noorden comt, dat is die van midnacht opstaen unde voirtcomen van den opgange der zonnen, namelick den heyligen des alderhoochsten isset gegeven, syn loff unde ryck wt te sprecken. Hoort na die unde verberget u in tyts onder die bergen Israels voir die vreeselicheyte des toorns des lams. Dwelck zeer verscrickelick als een rechter der gedachten op den stoel zyns oerdeels wtten hemel of in den hemel dat alderheylichste, verachtelicste volck openbaeren sal. Hebter acht op.

Soc hout doch op u dreygende figuerlicke sweert, dwelck ghy teghen den Heere unde syne gesalffden selve genomen unde wter scheeden teghen Godes woort over den onsculdigen [21] getogen hebt. Het is u kennelick dat die Heere over alle heeren, die rechtvaerdige rechter aldus parabelsche wyse gesproken heeft? Neen, en treckt oft roeyt dat oncruyt niet wt, opdat ghy dat goede te samen met dat quade niet wt en pluckt. Latet te samen opwassen totten oogst, dan sal ick in den tyt des oogsts totten maeyers seggen (naemelyck syn engelen) dat sy dat oncruyt eerst vergaderen (namelick die argernisse) unde alle die ghee-

19 In margine: Psal.

20 In margine: Jesaias.

ne die onrecht doen unde bindet an bondelkens, dat is dat quaet metten quaden tesamen om te verbernen, mer die tervwe vergadert in myn schueren.

Nu merct wt dese parabel hoe dat u handel unde bedryff hier niet accordiert, dat ghy u selven vervordert hebt in die stede der engelen te setten, dwelck niemant anders toe en comt sulcken oerdeel oft scerpen kennelicken werck wt te rechten dan die daer selve volmaect is, opdat niet door onverstant dat goede, die rechte tervwe met dat oncruyt oft voer dat oncruyt niet wtgepluct en soude werden, gelyck nu (eylaes) over die mate gesciet.

Want hoeren unde boeven leven wellustelick, tuysschers, dobbelaers, droncken drinckers, sweeders, Gs lasteraers, dieven, meenedigen, hoereerders unde overspeelders unde die liegen, fortze unde afgoderye doen, met aller ongerechticheyt buyten unde binnen, die besitten dat lant unde die verstoyrers hebben die volheyte. Nu wel aen, ick en wangunne niemanden syn leven unde zyn verkiesinge, noch synen ryckedom niet, dat en ist niet dat ick soecke. Daerom soe siet eens op unde steect u sweert in u scheede unde laet u bevredigen, u selven gheen onrust andoen. Want ick seg u dat die almachtige groote God des hemels hier gheen werck aff en heeft unde hy en latet u doch niet gelucken dat ghy voir u neemt, noch uwen wille an hem niet volbrengen.

Ghy die u duyncken laet den naem Israels wt te roeyen, dat syn geslachte unde ewyge woort der beloften mocht ophouden unde die gerechte, ware, levendige God Israels, die coninck der hemelscher heyrscaren in synen hemelschen rycke te niet ginge unde dat synen eerwaerdigen, heyligen naem niet meer bedacht en worde, mer dat die gepurperde schaerlaken hoere antichristus, die verderffelicke, hoerachtige geest, die moeder aller oncuysheyt ewelick dominerende in waerdicheyt unde ontsich bleeff. Wee u, want ghy daer toe teghen den Heere helpt oft raet unde hebt u sittinge metten spotters, dat vervloecte Kains zaet, unde by den bloetgierygen, nydigen unde hoevaerdigen.

Siet die alderhoochste siet u unde kent u van naem tot toe name, ja synen oogen bistu openbaer, ooc alle die vonden [22] die ghy soect unde oock alle wat ghy in uwer herten denckt, alle dyn gepeynsen unde raetslagen syn hen wel kenlick, hy merckt neerstelick op alle uwe doen, u voernemen en is hem niet verburgen, u stricken, zeelen off banden der sonden om die te helpen houden slaet hy te stucken unde breect in twee die ysere banden des doots, dwelck ghy over den rechtvaerdigen, den Heere unde syn gesalffden te binden voorgenomen hebt unde hoe ghy u sterct, wapent, verstout of vercloect unde teghen syn hant unde scilt verset. Dit alle siet unde anmerct die lanckmoedige G zeer wel, dan het en behaecht hem niet (dat seg ick u), datter niemant en sy die hem van herten vreest unde syn gerechticheyt lieff heeft.

Siet doch wat ghy hier an doet unde wert doch eens gewaer dat ghy niet teghen eenen esel oft teghen eenen mensch en strydt, noch teghen eens menschen soone u glavye op en heft, mer teghen den enigen, almogenden G in den hemel. Merct op die scrift.

Overst soe als ghy alle dit groote, dootlicke quaet niet in en siet te rechte, mer met onverstant doer die valsche, antichristesche, blinde leeraers, uwe onderwysers, u werck unde handelinge noch voer goet unde een sacrificie houdt, siet, soe waerscouwe ick D. van den almachtigen, heyligen G des hemels hier toe opgewect unde vermane u noch in desen dat ghy u sweert der gramscappen in die scheede steken wilt, dwelck ghy selver sonder heeten genomen unde op den gesalffden des Heeren wtgetogen, seer hooge geheven hebt: hout op, hout op, en tast die alzoe niet meer aen, oft wil u hert vallen teghen G te prykelen. Soect ghy den Heere sacrificie oft eenen soeten offer oft behaechgelyck werck te doen, soe siet om, achter u staet den ram, besiet hoe hy in der hegghe verwerret unde onder den doornen betuynt is. O, oude sondige mensch, wanneer wiltu op aerden als in den hemel ghaet unde te niet gedaen werden. Siet dat sult ghy offeren unde den Heeren dienen in

ons selfs goet unde met ons eygen bloet, niet met eens anders. Want dat en behaecht hem niet. Laet u dit ten goeden seggen van dien die u ziele soect unde niet u goet oft eere, die u die waerheydt spreckt unde gheen loogen. Siet toe unde wel voir u unde voir uwen geest, dat ghy den gheen gelooff en geeft, noch den gheenen die u salich seggen gheen gehoor en gevet, want sy bedriegen u, die mont des Heeren seyttet.

Hierom siet voir u van die gheene die u vrienden unde naesten scynen, waect op in tyts unde kent sy, wildy anders niet willens unde weetens doolen unde teghen den scepper alder creaturen blyven kyvende unde vechtende unde van hem verslin[23] gert unde gedeelt werden in veelen, by veelen u onder den dooden in der hellen bevinden. Och siet doch op unde hoort na my, want ick sie dat verderven van den aengesichte des Heeren comen als een gruywelick onweder wt den zuyden, als een draeywint wt een woest lant, den godloozen op den cop vallen, die haer allen verweysteren sal unde wech voeren, gelyck den oostenwint dat stoff op den bergen. Alzoe dat men dynen boden stemme niet meer hooren en zal, noch van dynen overgebleven naezaet niet gevinden en sal.

Daerom ontwaect unde wert siende, uwen wech kennende, wetende waer ghy staet, op welcken wech ghy u bevint, welcx straete oft leste eynde int leven of in die doot, weder sy u van G oft tot G in der waerheydt leyt, deze uwe wandelinghe unde die wegen uwer daden siet wel in. Ghy doelt unde laet u doolende maken. Hout doch op, volget niet die groote menichte, die gelyck die zee ruysschen sal, soe draey sy van syn stemme geschelt unde geraect wort. Daerom siet voir u, weeret uwen voet van der godloozer pat. Want ick seg u dat u voeten daer op ten quaden loopen unde u handen werden daer op willich om onsculdich bloet te storten. Want wie daer op gaet, van gheen verstant noch vrede en weet, noch weetschap van God, noch van syn woort der gnaden unde grooten craft. Wee dynen raetgevers, hoe dierbaer sal den doot der heyligen syn, haer bloet sal wisselick zeer veel gescat werden, want alle dat nazaet dat daer van mocht gecomen hebben, jae in honderden unde duysenden ten aventueren gewassen mocht hebben, dat hebt ghy all daarmede versmoert unde in verworget. Daerom roept dat bloet des rechtvaerdigen in synre stemmen te recht wraecke over dien, die dat onrechtelick wigestort heeft. Daerom hout noch op unde bidt, aenscout, seg ick u, u crucken unde u vasticheyden, daer ghy op luent, die u daertoe leyden als den Longinus over Christum. Scouwet die honden, die quaetwerckers, sy moeten te scande comen in alle hare leere unde raet.

Ick D wil haer die haer scult unde onrecht niet en belyden, voer uwen oogen in haerder aller presentie comen unde verantwoorden myns Gs recht unde ewyge waerheydt unde betuygen haer leere gansch unde all valsch unde onrecht te wesen, soe men my verstaende sachtmoedelic hooren wilde overmitz haer vermenginge unde eygen wysheydt, unde dat sy oock niet en zyn van die gesondene, onbequaem om den wech totten rycke [24] Gs te leeren. Alle haer tafelen syn vol spyens unde onreynicheyts, wien willen sy doch Gs kennisse leeren, hoe sullen sy predicken, die niet gesonden of vleyschelick gesint zyn, sonder den waren geest oft leven.

Dit ben ick met lust als mynen God scickt (unde u mogende heeren behaegt) bereyt te doen totter heerlicheyt der hooger magesteyten Gs, opdat alle dwalinghe unde dootlicke donckerheydt een cynde naem. Och oft hierom gespuert unde wt een gerecht herte omme gearbeyt worde van diegheene diet machtich zyn. Diesniettemen willer niemant moetwilens Godes eere om der menschen vrientscap willen soecken. Soe gedenct nochtans dat Gods woort, wille unde werck niet achter en sal blyven, dan getrouwelick gescieden, soe hy door syn knechten, die heylige propheten unde apostelen, gesproken heeft, dan dat en soude u dan niet mede gaen, wanneer ghy synen vriendelicken woorden gheen gehoor geven en hadt unde niet met hem, mer teghen hem bevonden wort. Sydy overst wys, daer

ick toe raede, soe laet u herte tot die waerheyt geneycht unde tot die gerechticheyt bereyt syn om vrientscap te hebben metten almogenden God unde hem over syn volck te dienste unde te hulpe te staen tot synen prys.

O ghy vrome heeren, ghy machtige princen, helpt doch nimmer niet met een stricken der ydelheyt an donrecht trecken, noch oock an die sonde met waagenzeelen. Want om die selve los unde quyt te maken heeft onse Heere unde coninck Jesum Christum syn bloet vergoten unde den doot int vleesch gecost. Sulcken arbeyt heeft hy voir ons angenomen om ons daer van suyver, heylich unde vry, bequaem totten rijcke Gs te maken. Daerom, hebt acht op u opset unde doen, kent dat eynde uwen loop unde merckt eens welck die werlt sy unde welck den godloosen zyn, welcker dattet Gs volck unde syn geslacht is. Siet wie sy syn, wie kent sy unde wie beteyckent sy? Sy zyn der werlt verburgen, ongeloovich. Want sy en gelooven in den levendigen God, die sceppe aller creatueren niet, der sienlicker unde der onsenlicker dingen, hoe mochten sy dan van synen zaede houden oft ict achten. Neen, dat en zal sy niet doen, want die werlt is geheel unde all blint unde staet op haren lichsten hoeck in duysternisse. Lieve, wat syn dan die duysternisse selve, elck [25] myde haer glorie unde soecke een andere, die niet en vergaet in der ewicheyt, het is hooge tyt.

Set dit ter herten unde laet ick over u unde alle volcken goede tydinge unde soet geluyt hooren unde een bewys voir den Heere comen van uwer onweetenheyt, dat sal ick wel (ick swyge die Heere) an u spysoffer connen riecken unde oft van den Heere aldus gekeert is. Soe lieff heb ick der menschen salicheyt dat sy my meer verblyt dan duysent deser werlts rykdommen, het is waerachtich. Hierom, soeckt ghy den Heere G der heyrscaren syne vrientscap unde niet syne viantscap, soe bethoonet in sulken bewys des duechts, namelick: soect ghy dat rycke Gs unde syn gerechticheyt ooc voor te staene unde die waerheyt an te hangen, die salicheyt in Christo groot te maken, dat heylichdom te eeren, dienaers des Heeren unde niet des duyvels oft des werlts te syn, mer dat quade unde niet dat goede wt te roeyen, soe laet u herte daer na dencken unde dese saecke helpen met [26] besceydenheyt wtoeren unde verneemt, ja hoort met een goet gehoor unde sachtmoedich, verstandich verstant unde toegeneychden goeden wille, wie van beyden recht oft onrecht heeft. Laet u consciencie daer na graven unde tasten, scerp ondersoecken unde voerne men wie dat Gs woort unde die waerheyt heeft unde doet, wie den Heere G boven alle dingen van herten soecken unde liefhebben.

Gedenct dan op wiens hooft unde huys hy rust, in wiens tempel hy sit, onder wat leeger hy wandelt. Laet hooren, verneemtter na, wie na den geest of na den vleesch wandelen unde wie die werlt haet unde verwerpt unde wie haer oock haet unde haer wesen niet lief en heeft. Lieve, loopt doch niet verre, mer vraecht eens u selven, u herte salt u seggen, wanneer ghyt voer die waerheyt niet sluyten en wilt. Laet sy alle openbaer werden, die propheeten, priesters unde predickers, alle die leeraers. Siet hoe sy huys met haren Heere houden, hoe hemels unde christelick sy leven. Jae, even als haer leere voer den Heere sy, soe is haer leven, hoe geloovich sy int gheen zyn dat sy wel metten monde seggen, mach men lichtelick bekennen an die vruchten.

O ghy coningen, ghy machtigen des lants, laet dit ondersoecken waer antichristus geest in sy, in wien den hoerachtigen, verleydenden geest rust oft die ware heylige goede geest Gs. Siet, die wysheyt salt voir u oogen unde ooren verclaren [26] wt haerder suyvere tonge. Laet slechts die waerheyt oerdelen unde dat licht die gerechticheyt unde ongerechticheyt openbaer maken. Doet mer soe veele dat ghy daer na arbeyt om ygelicx tonge unde wegen van herten te weeten unde verneemt, welck der toovernaers hoop sy van Belials propheeten unde Bels priesters of Godes syn, wie dat u bedriegen unde verleyden of wie u die waerheyt unde die gerechticheyt van God unde syn woort wt sullen sprecken. Kent den antichristus

geest, den belialschen aert unde en wort doch niet gansch metten doolenden geest in den hellen gracht geleyt. Sy syn blind unde tasten als blinden, deene meer dan den anderen. Dit heb ick u te seggen unde te betuygen. Ick weet wt wien ick spreecke unde tsal noch wel openbaer werden, waerom ick arbeyde unde wat my gegeven unde verschenen is. Oversie.

Hierom, doet doch eens in tyts inquisicie hierop met alle uwen geleerden. Ick David, seg ick, sy persoonlick in der stemmen shalven na den wille Gods unde uwen behagen bereyt voir dat angesicht des firmaments te comen, voer die hooge gebooren vorsten, int openbaer die waerheyte, die ick ontfangen heb te betuygen, daer men haer soect unde van herten bemint, geerne siet unde hoort. Die almachtige, groote, gloriose God des hemels, die opperste regierder, een rechter des gansschen aertrycx wil hem nu an, dat seg ick u met synen geest. Hy doe my dit unde dat, wanneer daer trou unde waerheyte gehouden wert unde ick op geloove des eerbaren ryx unde des edelen, wysen vorsten der keyserlicker magessteyt comen mach. Indien ick niet en come metter hulpen unde toelatinge myns Heeren, soe moet ick te scande werden unde ten gronde toe wtgeroyt werden, den selven alleenwysen G mynder sterckheyt, licht, leven unde scilt moet segenen alle vromen die hier toe raeden unde wtter herten tot vrede unde eene schaepskoye unde dal Achiors raeden, opdat over all den name Godes geheylicht unde te rechte geeert unde gevreesst werde in synen geboden unde alderliefste wille, niet der menschen die daer enteghen is. Hebt er acht op, ghy die G te eniger tyt vrese unde geloove geeft. Syt dyt gedachtich.

Hoe langhe laet ghy u o edele mensch verblinden unde verleyden? Hoe langhe volchdy dat bedriechgelicke wyff, een der hoeren antichristus, den quaden geest, na, welcx tonge [27] gladder dan booter, scerper dan een sweert is. Haer tonge is der slangen tonge gelyck, haer tanden dootlicke tanden, alleen om te verslinden unde te vermalen bereyt in uwer gewelt unde macht, daer sy in sidt, wendet unde keert, den asse dracyende, soe sy wilt unde niet als ghy wilt. Alsoe klokert sy u onder dyn kinne unde geeft u die vyff woorden unde schenckt u wt haren vergulden, vercierten nap den wyn haers kelders, die op haren acker Akeldama, welcken sy met haren hoerenloon vercregen heeft, welcken kelder unde acker wtgeven sal tgeene datter inne sy unde gierichlicken verslonden heeft. Dit besciet sy in haer scynende schoonheyt unde behendige listen, daer sy u inne weet te vangen unde u herte in banden te binden.

Dan haren bant ken ick unde ghy sult hem noch wel ontwaer werden wt hare flatterende tonge, daer den onverstandigen mede gevangen, getogen unde van geleyt wort. O ghy machtigen des lants, bescermt u ziele unde lyff. Siet voor den geest unde an u geheele lants verdervinge, want ick seg u dat God die saecke van uwen handen eysschen sal. Siettoe wat herders unde leeraers ghy wille unde macht geeft, het syn alle huyrlingen, logenachtige wintpredickers der ydelheyt, die langhe genoegh leeren, dan dat volck en comt niet tot die rechte kennisse, sy timmeren unde metzelen, dan all by duyster unde met quaden kalck, dat werck en comt ten heelen noch ten halven, sy syn selven sonder geest unde en kennen die wysheyt noch dat verstant niet, sy en hebben Gods woort niet, dat wil ick haer met waerheyt opentlick in den naem myns Heeren betuygen. Soe men anders die waerheyt sochte unde alle logengeest openbaer maken, die onder moet, want dat hooft van haer heb ick onder myne voeten duer Gods gnaden, welck is der gansscher werlts Heer. Hoe soudens sy dan niet voor my buygen? Ja, sy moeten buygen oft bersten. Want G wilt nu alzoe hebben tot desen lesten tyden, want synen naem unde onwtspreckelicke, heerlicke magessteyt sal gaen over all wat hooge unde verheven is unde voirtaen alleene een gewelich Heere unde coninck over die aerde zyn, dat volck in goeder trouwe regieren, opdat den naem des Heeren ontsien, geeert unde groot geacht werde, die by allen heeren unde voirstanders gansch een gruywel unde nieuwe mare in der craft is.

[28] Soe bekent den aert unde list der slangen in synen zade, merckt des gepurperden, schaerlakenen hoers begeerlichey. Siet hoe sy an u macht gecomen is, verneemter na, ghy kont het lichtelick vernemen dat sy daer niet met recht unde gerechticheyt toe gecomen en is, mer met soeten woorden unde behendiger list. Leset die scriften, ja had ghy dan eenen rechten Daniel oft Joseph, die ware geest Gods diet u beduydde, soe konde ghy wel zien waer die voetstappen des Bels priesters heenen gaen unde wtcomen unde die verholenthey in allen weeten, hoe zy alzoe op uwen stoel gecommen is unde uwe croone der hoevaerdiger eeren berooft unde onder die voeten vertreden heeft unde is selve metterhant uwen scepter voerende over u volck, landen unde luyden, die welcke alle (soe langhe sy regiert, gelooff unde gehoor heeft), te gronde toe verderven sullen van den angesichte des Heeren, die nu comt dat aert rycke te verscricken unde syne heerlicke macht openbaer te maken.

Daerom vreest u voor synen dach, voor die groote heerlichey synder magesteyten off waer voer sal hy gehouden werden? Hierom, o ghy coningen, ghy vrome vorsten deser werlt, hoe langhe wildy alzoe die ganssche aerde door uwe vloghelen der verwoestinge unde moordadelycke dreyginge unde grooter gramscappes scerpste haer alsoe laten in der zielen bederven. Bekent doch watter gescreven staet. Suldye om alsulcken onreynen, oncuyschen, scalcken wyff u volck alzoe sonder ontsiet in haerder raet unde bloetgierygen handen laten verweldigen sonder reden oft recht der waerhey. Daer ick van spreekte, dat gaet die ziele, dat geloof unde die waerhey Gs aen, die van all te weynich bekent unde te recht gesocht wert. Daerom siet voor u, want hier en mogen gheen menschen die vleyschelic gezint zyn unde Gs kennisse niet gevonden en hebben over rechten oft heeren over syn, dat selvige verstaet ghy immer wel. Daerom siet voor u, die logen heeft langhe genoech int hoochste geseten op den stoel, laet eens die waerhey an den dach comen. O ghy coningen, princen unde vorsten, roept sy voirt, soect unde begeert haer te sien unde te hooren, want ghy en hebt haer in haren glansch noyt (weet ick) gezien noch gehoord. Daerom anmerckt unde iudiceert die rechte saecken der oprechter, siet gheen persoon an in den rechte, want dat oerdeel is des Heeren. Doet uwen mont op voor den stommen unde voor die saecke [29] aller verlatenen unde verwerft bermherticheyt voer den Heere, den G Israels. Helpt den verdrueten, spreek voor den armen, voer die vreemdelingen, weduwen unde weesen des Heeren, hier unde daer verlaecht unde verstroyt in den lande, die van allen menschen hulpe verlaten zyn.

O ghy machtigen, ghy rycken, stercken unde regenten, hoe langhe blyffdy blint in desen. Hoe langhe wildy bysonder u opheffen teghen dat recht unde haten der oprechter gerechticheyt unde heylicheyt unde viant zyn der waerhey. Hoe langhe bescimpd ghy, bespottet, slaet unde bespout, geesselt, cruyst unde doot ghy Christum? Hoe langhe moet hy van u lyden unde onwaert, als een verwerpelinck zyn?²¹ Wildy hem niet tot een coninck unde Heere hebben over u unde u saecke stellen nae syn voerseide regulen, wille unde gebot? Siet, den coninck betaemt men immer te eeren, den princen te dienen, die vorsten loven, voer haren stoele alle buygen unde voor haren scepter ter aerden toe nygen, daer sy in gerechticheyt gevoirt wort.

Haer croone blyft immer die glorie, haer magesteyt vrese unde ontsich, dat is: die groote heerlichey die haerder macht toecomt wt dat recht, seg ick, dwelck sy billicx als een die-naerssche soude voirstaen unde daer mede haer selven grootelick in eeren houden om des

21 In margine: Te voeren moet hy veel lyden unde verwurpen werden van den boose geslachte, eer synen dach verscynen mach.

gheens willen, die haer daer toe verordent unde ingestelt heeft unde als dienaers synder iusticien laten bedienen unde bewaren heeft tot love des oppersten coninx van grooter heerlicheyt vermaerd, wiens naem verscrickelick unde zeer te vreesen sy.

Ist dan dat ghy dit weet unde eyscht, die eert in der daet van den minsten, wildy ghy die voor aen treet unde thoof van allen zyt all sulcx niet selven ontsien unde niet grooter achten dan die ongeleerden. Komt dat recht wt dy, soe hebbyds macht te buygen unde te breecken, in te stellen off te setten, komtet overst wt G des gerechts, soe vreest u voor hem. Want ick seg u, hy wil u aen. Soe ghy u voor syn rechter hant unde groote, almachtige geests, woorts des crafts niet en buyget, soe wil hy van der hoochten afstooten unde u met ziele unde lyff ter hellen nederwerpen, als een aerden vat des pottbackers te stucken breecken. Dus siet voor u in desen, dat ghy immer selve hierinne niet onachtsaem en zyt, oft sal den minsten hierinne den meesten voertreden, of die sotten voer den wysen moeten treden unde die kinderen boven die stercke kryschmannen den prys beerven? Sal die jonge niet den ouden, swyge [30] die discipel van synen meester leeren, die knecht aen synen heere eere unde verstant leeren en moet die minsten niet voer den meeste buygen under der overhey altyt onderdanich zyn unde voor een grys hooft opstaen unde die iaren des verstants laten sprecken unde voor dat recht oft oordeel swygen, vrese unde gehoor oft ontsich geven unde dat oock blycken laten an die selve, die dat beminnen, eeren unde voirstaen tot loff van den vervaerlicken God. Ja, dat sal unde moet alzoe gescieden, ten mach langer niet wtblyven unde ghy syt des selven alle een getuychge in uwen rechten unde voerscreven regulen, wetten unde gesetten, die welcke ghy scerpelicken gebiet onderhouden te werden, opdat sy in uwen toorne, dat oordeel, niet en vallen.

Alsoe van gelyck oock hier in Gs saecken, geboden, wetten unde gesetten, die oock eens een ansien, gehoor unde gelooff wel sullen moeten hebben. O ghy machtige, aenscout uwen Heere, synen wille unde woort, eert hem doch van den welcken ghy all sulcken macht, eere unde rycke, wette unde gebot over alle dyne landen voirt, die welcke ghy wilt dat onder uwe gehoorsaemheyte gebuycht staen unde vredelick leven sullen unde eendrachtich zyn.

En sal dan, meyndy, God oock niet eens seggen in zyn recht, wille unde macht²² hebben unde oock eens vonnissen, recht unde gerechticheyt tsamenvoegen unde synen wedersaecker vinden? Jae, syn hant sal synen viant unde benyder wel vinden unde die hem haten haer vergeldinge wel op den kop brengen.

Hierom, soe ghy dan wille unde macht, ontsich unde eere in dynen wille unde recht hebben wilt, soe dat oock behoort, en wilt ghy dan niet dat selve an dynen overheeren unde oppersten coninck alder coningen bewysen, van den welcken ghy in alle desen tot voorgangeren, tot hooffden unde regierders gestelt zyt? Unde soe het iemant niet doen en wolde, dat ghy daer toe dwingen unde dryven sout. Wilt ghy dan nu den stoel der eeren onteeren unde dat nootsaeckelicste, alderonveranderlicste recht, die verscrickelicke wet Gs afbreecken, mineren of buygen unde breeckende na dyn hant stellen, dwelck doch niet in een tittel en mach gebroken oft after rugge geset werden, gelyck het dus lange gebleeken sy, totdattet woort vervult is. Namelick: den tyt naect, seyt die psalmiste, dat ghy o Heere van den godloozen die wraecke nemen sult. Want sy hebben uwe leeringe tot niet [31] gemaect. Hierom ist dat ghy u macht, namelick het recht selve gheen macht en geeft unde uwen conincklicken stoelc gheen ontsich en geeft, soe moet uwen stoel unde macht minderen, du sulter van moeten om uwer hoevaerdye unde onrechts willen unde dies niet ver-

22 In margine: macht meyn ick hier het recht.

hoeft of vermoedt en was, salder op gestelt werden unde dat van der opperster macht alre machten unde craften. Namelick: van den verscrickelicken rechter, God die Heere Heere Zebaoth, een coninck verre boven all, tot allen tyden. Want hy vernedert unde verheft, hy maect arm unde ryck, hy slaet unde geneest, hy quetst unde syn hant heelet. Want hy gbenedyt leeft alleen ewelick unde wy om hem. Hy is die rechter unde besit all wat hooch is. Tis alleen in synder hant all wat onder den hemel is, ja, hemel unde aerde, die geheele werlt met all datter in is, groeyt of bloeyt, landen unde luyden, gout unde silver, oock alle dieren unde beesten, dat vee op duysent bergen.

Dit moet ghy my immer toestaen, dat het alzoe sy unde dat ghy onder hem staet. Waerom en hoort ghy dan na syn stemme, wille oft edict niet? Wie, meyndy, sal hier die meeste scade oft last van hebben, die Heere of ghy? Meyndy G leyt oft tortinge te doene? Neen, ghy doet se all teghen u selven, ghy en verlaet hem niet, dan u selven, want hy en heeft uwer van gheen doen, mer ghy hem, wanneer ghyt wys waert unde wist van waen u dat leven unde die macht gegeven is, tot goeden gelaten, mer niet ten quaden, mer over den quaden, den ongodvresenden unde overtreders des heyiligen gebots, die haer niet en willen beteren na gelegentheyt der saecken. Mer dat recht is gansch in onrecht verkeert, dien goeden wert geslagen unde geplaccht, dien quaden wort geeert unde die besitten dat lant, die G voor oogen niet en hebben; Christus wort gecruyst unde Barrabbas heeft vryheyt. Dit siet die Heere, mer ten behaecht hem niet dat die duechde in onduechde soude veranderen, dat recht in onrecht. Neen, dat en lydet hy niet langhe, sulcken beroominge unde hypocryten blyscap en staet niet lange, hy sal u haest die selfde oncere unde verachtige op den hals werpen, die ghy hem meynt an te doen, ist dat ghy na syn stemme niet en hoort. Want dat moet u volgen, gaet in u selven, en eert ghy u croone niet, wie sal ze dan eeren of groot achten, dat ghy cleyn acht?

Ist dat ghy dat ryck schoert unde dien throon uwer glorien [32] vermindert unde dat recht crompt, buyget unde ommekeert, wie salt tesamen brengen, meerderen unde weder oprechten? Isset van den menschen, die wtter aerden gebooren is, soe kant oock die selvige breecken unde weder oprechten. Overst ist van den levendigen, hoogen G des hemels witten hemel, soe sal hyt van u hant rucken unde u alle sonder enich anzien dapper straffen. Ja, hy ist die den princen tleven nemen mach unde oock die coningen selfs vervaren, all scynen sy noch eens heeren der werlt tsyn. Ja, dat kan die almachtige hant Gods in corter tyt haest besicct hebben. Want hy wil jae oock alle sondelicke coninckcrycken op der aerden wtroeyen unde die macht der heydenscher stoelen ommekeeren unde alle hare stercken ter aerden vellen, man unde peert int stoff werpen, haren boegen in stucken breecken, dat sweert wtter hant ruyschen unde gevent eenen volcke dat hem bequaem is, over den welcken synen naem angeroepen is unde een heere unde coninck over haer syn in der ewicheyt, hebter acht op.

Dit siet alle wel in, slaet het niet in die wint, opdat ghy u selven niet geheel en verderft unde die werken uwer handen oft tongen tegen die waarheyt unde gerechticheyt Godes, mer wilt met vlyte, o ghy coningen, ghy heeren unde vorsten der werlt, dese myne oprechte vermaninge ter herten nemen unde vorderen dat recht unde die gerechticheyt, opdat die besculdiger unde verdrucker, alle quaet, wtgewist werde unde die aerde vervruenchden mocht in die verscyninge unde ververschinge van den angesicht des Heeren, die getrouwen unde wysen rechter. Merct dit nu wel in unde laetet u vry all zeer verwonderen van dese lieffde unde wonderlick werck, dat ick u noch waerscouwe voer het ewich verderven unde groote, onwtspreckelicke, helsche lyden unde swaren pyn, die ghy beerven sult, ist dat ghy niet op en hout unde verandert en wort teghen dien berch Gods te stryden. Hierom, want ick dan sie alle die werlt dolende ter hellen, blint van den verleydenden geest an-

tichrist, in den afgront getrocken werden unde dat uwer veelen wel meenen den besten wech te hebben: siet, soe heeft my die yveryge liefdde myns Gods na synder bermherticheyt hiertoe gedreven u eens van verren an te roepen unde voor den ewygen val des doots te waerscouwen. Alhoewel men dat an den Heere, noch an [33] my niet verdient en heeft, noch goet voor goet gegeven en heeft oft oock noch niet en sult, off anders most ghy u herten tot verstant unde Gods vrese hellen oft buygen laten, soe ghy doch ten laetsten noch eens sult moeten hooren. Want wille unde macht wtten hoogen sal den onwilligen, onbeleeffden wel lichtelick met een winckinge daer toe dryven nae te loopen, dat seg ick u. Mer wat is my dat. Liever waert my unde voor u oock tbeste dat ghy den Heere in tyts die eere gaeft, eer dattet duyster nacht wert.

Unde oft ghy myn liefden in den Heere verwerpt unde myn herte an u veracht unde begeckt, daer en ben ick niet te minder omme unde en sal daerom niet laten te doene tgheene dat goet unde mynen vader een prys is, wiens onbekenden naem ick begeer te eeren voer die oogen aller heydenen unde mynen lust an synre gnaden unde grootmachticheyt te zien unde tsal in der tyt gescien ongefeylt, dat ben ick in der herten door den gelooff gewis. Hierom, soe stae ick daer na, hoe ick den Heere sal behagen, van den welcken ick sal geoordelt unde gerechtvaardicht werden unde niet van den menschen. Daerom en sal ick den niet na dien ansicht my veynsen te spreekken of te behagen dienen. Neen, alzoedoen die hypocriten der toovenaers hoop, dan dat sy verre van den oprechten unde van my. My selven den mensche behaechgelick te maken om hem te vrienden te hebben boven God, neen, dat moet verre syn, dat en doe ick niet, sy moeten eer tot my vallen dan ick tot haer. Ick luene op myn lieff unde vrient, die my dit alle laet met wille unde liefdde doen.

Het is u mogelyck wel kenlick dat die mogende, groote Heere niewerlden straffe oft oerdeel gehouden heeft, voer hy eerst syn knechten die propheten (oft sienders) voeren wtsandt te waerscouwen. Hebtet acht op unde weet dat die lanckmoedige, goede God door syn ryckheyt unde overlopende gnade soe lange scynt te vertrecken. Dat is niet dan een ygelicx salicheyt, daermede die stercke treckinge synder lieffden tot onswaerts openbaer werden, die ons locken unde nooden totter beteringe unde tot penitencie leyden, nadien hy niet en wil dat iemant verlooren blyve, die anders van hem gesocht unde gevonden wil zyn. Want soe lieff heeft God die luyden, isset niet zeer te verwonderen?

Mer soe iemant syne gnade weygert unde den geest synder goetheyt veracht unde hem niet van synder boosheyt en keert, soe heeft hy syn blyncckende, dootlicke sweert all gewet, synen booge gespannen unde het dootlicke gescudt al op geleyt, dat seg ick u, daer mede hy syne vianden naiagen unde gelyck het [34] witte in der doelen haer herte doorscieten sal. Let hier wel op, want het sal alzoed gescieden.

Dit heb ick u in den naem myns Heeren Jesu Christi tot prys unde hoochwaerdigen loff der onwtspreckelicken gnaden Gods gescreven, opdat ghy eens tot u selven gaende u bedencken soudt dat goede unde die salicheyt unde vriendelicheyt, die God door my unde in andere an u versoect, niet quaet voer quaet, haet voer haet, mer goet voor quaet, recht voor onrecht unde liefde voer haet te geven. Ja, alzoed staet myn herte, o du vrome heeren. U meyn ick, die op den conincklicken throon oft stoel uwer macht sidt, niet den Belial unde oneerbare, verkeerden mannen, die niet dan scande toestaecken unde den coninck dienen om een gescenck unde daerom wel dat recht onrecht seggen souden om der gaven willen. Gedenct dit in uwer herten over, dat ick D nae den wille myns Godes voer u (hoewel ghy my viant zyt) wel soude willen dien doot sterven int vleysch, opdat ghy salich waert unde myn God veele prys unde eeren hadde. Dit syt gedachtich unde weet van waen dat dat hercomt. Ten syn alleen gheen woorden, aenmerckt vry die reden unde siet op dat recht is,

syt slechts besceyden unde redelick. Laet u niet verbitteren over my, syt niet onbeleeft. Sie dy niet waertoe mynen arbeyt reyckt, waernaer myn voeten loopen, wat myn gront unde eynde zy? Namelick tot vrede, enicheyt unde lieffde, allen twist, kyff unde smaet wech te doene, alle onrecht oft dat quaet is onder te leggen unde dattet recht in synen ganck ginck unde die gerechticheyt haren vollen swanck crygen mocht, in den welcken die Heere God des hemels mocht bekent, geeert unde gedient werden, die noch onder u allen niet bekent, geeert, noch gedient en is, gelyck het zyn moet, dit kan ick wel condt unde kenlick maken, niet een gebot, noch van alle syn geboden onderhouden hebt te recht. Hoe meyn dy te staen, indien ghy Jesum niet en kusset unde die gerechticheyt niet en pryst.

Dies en sien myn oogen nieuwaers elders toe of myn handen toe wtgesteken dan na der menschen salicheyt unde Godes hooghe prys, eere unde glorie, omme welcker willen ick (unde nieuwaers anders omme) gebooren oft voirtgebracht zy, dat is om Gs loff te vercondigen als oock onder syn heyligen unde beminden. Doch hoort unde siet ghy wel dat alle [35] verturnisse, verbolgenthey, sweerden unde stocken, bussen unde boogen by ons een ygelyck ter nedergeleyt heeft unde wter hant genomen zyn van God duer my cleyne, die haer daer inne in allen met het scrijven gestilt heb unde alle sorge der werlt van haer wech genomen hebbe. Dwelcke voor haren yver niet voer cleyne in te zien en was, dat seg ick u, om welcker wille ick an allen canten in vresen myns levens was. Dese wercken vorderende, soe ghy moegelyck gehoort hebt, want ick haer (tgeene dat sy van sinne waren) niet toe en woude staen unde die my van den broederen meest besculdigen, moechdy weeten, waerom sy my soecken te leveren, dat sullen sy noch ontwaer werden.

Nu ick sals my troesten, tes openbaer wat ick soecke, dan men en verstaet oft en gelooft my niet, dat doen die valsche, nydige clappers tongen, welcker logen unde ydelheyt ghy meer gelooft unde gehoor geeft dan die waerheyt.

Ghy weet wat ick u gescreven heb, hiertoe is mynen loop, den welcken ghy soect te verbieden, u selven hinderende, waert dat ghyt bekende. Ghy weet dat ick eenen kindekin unde lam, eenen duycken soecke gelyck te werden na den woorden des Heeren unde eenen anderen van den die my gelooven, alzoer na te volgen, niet wraeck oft bloetgierich te zyn, dan vergevende unde bermhertich te zyn, gelyck onsen hemelschen vader bermhertich is unde hierover en sydy my noch niet dan te herder unde te swaerder teghen gevallen. Alhoewel ick veel duechden (gelyck David an den Saul) bewesen hebbe, dat gelooft vry unde veele bloets unde beroeringe bescudt hebbe, dat weet ghy eensdeels unde dit alle loont ghy my met quaet. Gedenct doch aen Assuerus, die heydensche coninck, die en vergoudt den Mardocheus niet alzoer, noch gheen onbesnedenden ter werlt, dwelck ghy nu den Heere unde synen gesalffden doet.

Unde waerom vervolcht ghy my, wat scult is in mynen handen? Ghy weet dat ick niet bytachtich of gruywelick en sy unde gheen man van der glaven en sy. Ghy en iaecht die gheene die u all zeer veel spys unde quaets an landen unde luyden, an goet unde bloet, aangedaen hebben alzoer viandelicken niet nae ick en sy u niet dan als een scaep, dat gheen weer en biet voor synen scheerdere. Dan desen toorn en kent ghy niet, van waen unde wt wat geest sy comt, soe langhe ghy dien niet en siet of van u en doet, namelick den geest der [36] afgoderyen unde hoerderyen, den geest der oncuysheyt unde antichristi, soe en sou dy niet connen ophouden te stryden teghen God unde syn woort. Nu moecht ghy weeten wat ghy te doene hebt, wildy persevereren in u voernemen. Ick salt eynde daer van, (soe langhe my die gerechte, ware, levendige God int dit leven laet) ansien. Leyt hy my tot rusten of laet hy my in uwen ongenadigen handen comen, soe en wil ick daerom niet verslagen, noch ontsiet werden, den wech totten leven ken ick wel, ick en hoepe niet te sterven, die wech en is my soe vreemt niet, ick hebben dickmaels gevlogen metter herten.

Diesniettemin ghy en dorffdet niet willen dat ick totter slachtbanck geleyt oft omgebracht worde, want achter myn hielen soudt beclaecht unde besucht werden.²³ Want ick sy tot vrede unde goet gebooren, daerom en sal ick niet anders soecken, noch die gheene die als ick gezint zijn. Mer op mynen viant unde vervolger, die met synder sessen na myn leven staet (soe hy hem beroomt heeft), daer hebt acht op unde ondersoect die gront, te weeten waerom dien haet dus all vast op my valt unde waerom die scutters an allen zyden op my verbitteren, oft dat wt vrede comt off wt onvrede. Dit suldy noch wel eens vernemen wat ick scadelick sy, isset dan niet te laete. Och oft ghy die vriendelicke woorden der waerheyt gehoor gaeft unde Gs kinderen, die vredemakers mocht behouden, ja dat ghy noch onder haer tacken schuylen moecht. Want die vreselicheyt des lams unde die grooten verscrickelicken dach des Heeren comt. Wie, ja wie sal hem verdragen mogen?

Ist dan dat ghy my gelooft, soe ontfancet mynen raet unde leere, die wt G unde niet wt den mensch en is, dat seg ick u, unde tsal met oogen gezien werden dat het waer is unde gheen logen.

Overst soe dat dan niet syn en wil, namelick dat die waterdraeck gespaltinge maect, gelyck hy sal, namelick alle coningen vergaderende in eenen stryt geerne tot synder hulpe willen hebben omdat hy noch te veele machts in uwen vloghelen heeft. Want hem ganschelick te niet te laten doen, dat en verhengt hy niet met synen wille, alst daernaes altoes gaen soude.

Dat ben ik wel vroet unde soe oock die watergolven der woester zee hare baren noch meer verheffen willen unde haer niet sachten oft stillen laeten en willen, soe lange een wre daeran ontbreect. Want die boosheyt sal doverhant behouden totten eynde [37] toe, dwelck all beteyckent staet hoe langhe het dueren sal. Soe arbeyt immer (isser anders enige toegeneygentheyt totten verstande der vresen Gs) unde doet soe veel daer toe datter stilte unde vrede in der aerden sy onder u van ons unde gunnet ons armen deser werlt broot unde water, dat wy doch yewaerts vry plaetze hadden. Ja, liever op den velde als die verstootene laten woonen, opdat wy onderlinge in stilheyt unde vreden opwassen unde onse geloove in Christo Jesu leven mogen, totdat wy liever by der tyt versterven unde te niet gaen, ist soe verordent. Dit gunt ons cleynen oft laet ons, gelyck die hondekens onder den volcken in stilheyt heenen gaen unde geeft onsliever een teycken op ons habyt, dat men ons daer by kennen unde onse sprake in der leere scouwen mach, dan daer en is gheen sorge voer te hebben, dat heylichdom soe licht te hebben. Die juden unde heydenen hebben haer vrye plaetzen oft wooningen onder den volckeren. Torcken, Saracenen unde ander gruywelick volck laet men in desen landen toe unde ons volck by haer, in haer lant, soe anders iemant daer woonen wilde, elck leeft daer syns gelooffs. Het waer goet, waert soe in desen landen gewest, dan dat en kont ghy niet voer goet verstaen, mer ick wel. Doch dat laet ick daer.

Ick hebbe hier van myn begeerte te doen in des naeme die myn hooft unde Heere is, dat ghy ons, die (ghy hoort dat) soe met my eensgezint syn, wilt plaetze na uwen believen gunnen, dat elck, in alle sedelicheyt unde godvruchticheyt den Heere behaechgelick dienende, opwies tot een beelt Gs unde die geheele aerde, den God Israels tot prys unde lichtsterren mocht staen. Soe doch Hierusalem bewoont, den tempel getimmet, die steden Juda gebouwt moeten werden, jae wie sal Gs sterckeyt unde macht teghen houden? Wie is hy, die hem daer teghen verheffen zal? Het wil dien qualick vergaen, daervoer behoeve die

23 In margine: Ick dencke dat ick voer hen in die weer sy tegen den doot, opdat ick in der poorten comende niet tot scanden en werde teghen myn vianden.

Heere alle vroomen vorsten unde geloovige coningen unde princen, die wysheyt soecken unde verstant beminnen unde geve haer een herte dat na hem vraecht unde gaerne tot God come.

Anmerct die ellendicheyt, wat storm unde onweder op ons (tot suyveringe) valt. Waer wy comen, wy syn vremdelingen, den weduwen unde weesen gelyck, alle mans rooff unde liedeken. Over all lyden wy ongelyck unde werden gepluckt, [38] geplondert unde verdreven, an allen oerden veriaecht unde en syn door den Belial niet dan voor hoeren, boeven unde scelmen angesien. Want het syn all eerlicke luyden, die gheen hoeren, noch boeven, noch gheen boose luyden gelyden en willen, dat weet ghy zeer wel unde oock hoe dit toegact, oft all recht is.

Lieve, laet doch die verstroeydelingen eens versaemt werden, die van herten recht op syn unde den Heere vresen unde verbercht doch ghy haer voer den grooten waterdraeck, ey lieve, voer den grooten oppersten antichrist unde gunt sy yewaerts plecke, daer sy haer geneeren mogen. Want honger is een scerp sweert. Sy sullen alle dingen koopen unde niet nemen. Men mochte ons nochtans wel soe veel (onder u plaetze te hebben) wel toebetrouwen, als men Joseph, Daniël unde Mardocheus metten synen dede. Men mach daer sien unde hooren oft den coninck unde die landen niet te bet en hadden, omdat sy haer vriendelicken deden totten volcke, all waren sy haere gevangen. Daerom isser enigen goeden aert by u, soe laet hem scynen. U worden dueren van bermherticheyt voer den Heere opgedaen, dat seg ick u. Och oft ghyt wist. Hebt doch met u gelycke creatueren enich medelyden, u vleesch unde bloet, nae dien wy alle wt een bloet voortgecomen syn, gunnet ons soe veel als den hondekens, een en salder onder ons niemanden vergrimmen oft leet doen oft wie onrecht doet sal terstont syne straffe dragen.

Dit en sryve ick niet als oft ick wat wesen wilde by den mensch, hier ter werlt glorie sochte. Neen, dat sy verre, alhoewel men my tot een naem oock wel heere genoemt heeft, soe dat wel by veelen in der werlt gedaen wort, all syn sy selven knechten. Daerom en ist mynen wille oft leere niet geweest, dan daertegen. Ick en soecke hier in deser hutten der aertscher wooninge gheenen naem, dan wel den nieuwen naem boven by den Heere, dien in den hemel angescreven is, dien verwachte ick duer lydtsaemheyt. Alsoe en laet u dan niet duncen dat wy ons selven opwerpen willen teghen den heere in deser werlt unde teghen die werltlicke macht, unde keyserlicke magesteyt verachten in menschelicken, werltlicken saecken oft rechten. Neen, all vindt ghy unde hoort ghy van vele droemen unde ander getuychgenisse, soe en hebby daerom gheenen daet daertoe bevonden unde wie sal die droemen unde getuygenissen yemant beletten konnen?

[39] Het dencken wort vry gelaten. Is dan niet het droemen vry? Besiet alle die scrift doer unde doer, daer vindt ghy dat alle heyligen, oock apostelen, coningen unde propheeten droemen unde visionen gehadt hebben. Hoe wildy dat nu verachten? Het is immer doer den propheet Johel alzoe voersien, dat sulcx in den laetsten tyden gescieden soude. Diesnietemin, die groote Heere gevet ons wysheyt unde verstant daer by, dat wy se besyden ons simpelick nederleggen. Syn sy waerachtich, soe willen se oock wel volbracht werden, mer niet daer nae ons selven te stellen, mer na dat woort ons vaders. Had ick my na sommiger droemen gestelt, ick waer haer vriend wel gebleven, die my nu meest viant syn. Mer nu ben ick haer viant geworden, omdat ick hairen natuerlicken, verwurchden unde verkeerden zin niet gelyck en sy. Och, oft ghy my geloove gaeft unde hooren wildet, jae dat mocht ghy alle willen, dat seg ick u. Wist ghyt, wist ghyt wien ghy gelooff gaeft, ghy en dreeft my niet ten lande wtte (niet my, mer den Heere God, uwen scepper), dan daermede u selven. Diesnietemin, alle wat ick ontfangen hebbe, dat wil u noch wel te synder tyt openbaer werden, niet van den mensch, dat ghy my verstae.

Dus en stoet u niet teghen die waerhey, want sy sal rechter syn, die welcke lanckmoedelycken wacht nae uwen wille unde doen int goede unde niet int quade. Want se is vriendelick, geneycht om goet te doen. Hierom laettet nu eens overslaen om te besien ofter oock iemant sy, die na dat goede vraecht, een goede wille bemint. Wort niet door vleysch unde bloet, dat scalck is, teghengehouden der armen raet te verhooren unde syt wys. Gedenckt ghy heeren van den Haeghe der weldaden an u gedaen, die van my an u syn meer dan duysent van uwen vroomsten knechten, dan dat en siet ghy niet unde loonet my qualick. Nochtans en wil ick my tgoede niet laten berouwen, het sal alzo bevonden werden, jae, wat ick voer den Heere unde oock voer alle volckeren soecke.

Sydy redelick, weestet gedachtich unde en versuymt niet dit an den keyser, coningen unde vorsten te bestellen, die moetent weeten. Myn botscap is all van eenen grooten coninck, want se en comt niet wtter aerden. Daerom bestelt dat over all die wette gedaen worde, opdattet u scult voer haer niet en wort, dien ick noch selven tot [40] synder tyt verhoep te spreecken, als mynen God gelieft.

Die saecken en syn niet cleyn, dat seg ick u, acht se niet licht, soe sy doch sullen. Weet wat ick seg, want ick en sy niet bysinnich oft onweetende. Dus weet wat ghy te doene hebt, haest u te spoedigen alle tot gehoor unde goede antwoord, het en gelt niemanden meer dan uwer allen selven. Kent den tyt. Die sevende engel goot syn schaele wt in der lucht, hebter acht op, meer en segge ick u te hant niet.

Siet het is gesciet by my (o Heere Zebaoth) uwen gewilligen dienaer oft arme knecht unde kint David. Ick heb gedaen dat ghy my bevolen hebt, het gae nu soe ghyt gewilt, verordent oft gescickt hebt.

Twée doperse verzoekschriften uit de tijd van stadhouder Willem III

Toelichting

Het is bekend genoeg dat in het laatste kwart van de zeventiende eeuw de doopsgezinden een gerespecteerde plaats in de Nederlandse samenleving innamen. Tijdens het rampjaar 1672 maakten zij zich op tal van plaatsen verdienstelijk bij de verdediging van het vaderland. Weliswaar handhaafden zij hun bezwaar tegen de wapendienst, maar zij kenden geen reserves in hun zorg voor de bescherming van de burgerbevolking. Zo waren de doopsgezinden actief als brandblussers in de stad Groningen, die standhield onder de verwoede bombardementen van de bisschop van Münster. Zodra er echter sprake was van wachtlopen en monsterring van de wacht, vond men dat te veel rieken naar militaire dienst. In het volgende verzoekschrift (I) richtten de doopsgezinden van enkele dorpen in West-Friesland zich tot de Staten van Holland om vrijgesteld te mogen worden van wacht en monsterring. Een eerder verzoek aan Gecommitteerde Raden had geen succes, waarna zij besloten het hogerop te zoeken. Op die manier kwam hun verzoek onder ogen van raadpensionaris Gaspar Fagel. De dopers prezen de Staten voor de toegestane vrijheid van consciëntie en boden financiële compensatie aan voor die taken die zij niet met hun geweten konden verenigen.

Het gaat niet te ver te beweren dat juist door hun vaderlandse solidariteit, getoond in de jaren zeventig, de positie van de doopsgezinden des te steviger gefundeerd was. In de bouw van hun kerken hoefden zij zich geen beperkingen meer op te leggen. Op tal van plaatsen in de Republiek verzezen in de jaren tachtig de doopsgezinde vermaningen, zonder terughoudendheid voor het oog van de wereld gebouwd. Toen moet ook de wens gerezen zijn om niet alleen uiterlijk maar ook principieel de positie van de dopers te heroverwegen. Verdienden zij het niet om naast de gereformeerden een gelijkwaardige plaats in de Nederlandse samenleving in te nemen? Helaas, door verscheidene hardleerse gereformeerden werden de doopsgezinden nog altijd beticht van socinianisme. Werd het geen tijd om daar eens een eind aan te maken? In het jaar 1688 waagde stadhouder Willem III de gooi naar de Engelse kroon. Met de zogeheten 'Glorious Revolution' werd een volkomen legaal bewind – dat van koning Jacobus II – omvergeworpen. De omwenteling in Engeland werd ideologisch ondersteund door een open brief van Gaspar Fagel aan ex-koning James Stuart, waarin hij kanttekenin-

gen plaatste bij het afschaffen van de Test Act.¹ Onlangs is beklemtoond door een Engels historicus dat het nieuwe bewind van de stadhouder-koning zichzelf rechtvaardigde door erop te wijzen dat zij een beter regime wilde zijn dan het voorgaande, een regime dat een groter geestelijke vrijheid voorstond.² Als dan de raadpensionaris zelf een pleidooi hield voor een verbeterde situatie in Engeland, wat was dan logischer dat ook de dissidente groepen in de Republiek een betere positie voor zichzelf eisten? Diende nu in de Republiek niet ook officieel een humaner bewind ten opzichte van de dopers te heersen? Enkele doperse predikanten uit Zaandam en Amsterdam bonden de kat de bel aan. Bij monde van Willem van Maurik schreven zij een soort open brief aan de raadpensionaris.³ In eerste instantie pleitten zij voor een collega die ten onrechte van socinianisme was beticht. Maar in wezen is hun brief een pleidooi tegen vooroordeelen en voor een gelijkberechtigde positie van de doopsgezinden. Ook herinnerden zij de raadpensionaris aan de geprivilegieerde positie die de dopers al onder prins Willem van Oranje genoten. Reacties op hun verzoekschrift zijn (nog) niet teruggevonden, maar het feit dat zij andermaal wensten op te komen voor een bejegening die in overeenstemming was met hun verdiensten, markeert hun nieuwe plaats in de samenleving van de Republiek.

I

Requeste voor Menno, ofte Doopsgesinde⁴

Aen de Ed. Groot Mo. Heeren Staten van
Hollant ende Westvrieslant,

Geeven in aller ootmoedicheijt te kennen, de Menno off doopsgesinde in den banne van Oossanen en Wessanen, Wormer en Jisp, Middellie, Oosthuijsen, ende andere dorpen en plaetsen sorterende onder Westvrieslant, ende den Noorder Quartier, hoe dat sij suppten betalende gelijk andere U Ed. Gr. Mo. gehoorsame onderdanen, het ordinaris Schod en lodt. Mitsgaders alle ordinaris, ende extraord^s personele, ende reele lasten, tot noch toe

¹ Een brief geschreven door den heer pensionaris Fagel. Aen mr. Jaes Steward advocaet, behelzende 't gevoelen der prince en prinsesse van Orange, wegens 't afschaffen van den Test, en de penale wetten (Z.pl., z.j.) [Amsterdam, 1688].

² Tony Claydon, *William III and the godly revolution* (Cambridge, 1996).

³ Op deze brief is voor het eerst gewezen door Jonathan Israel, *The Dutch Republic. Its rise, greatness and fall, 1472-1806* (Oxford, 1995), p. 649. Willem van Maurik (ca. 1635-1706) was predikant te Utrecht, sedert 1674 te Amsterdam bij Het Lam en de Toren. Hij behoorde tot de Fries-Waterlandse gemeente en was een voorstander van de gematigde richting onder de predikanten.

⁴ 's-Gravenhage, Algemeen Rijksarchief, Archief van raadpensionaris Gaspar Fagel 1672-1688, inventarisnr. 485.

door U Ed. Groot mo. goedertierentheit, hebben gehadt, ende gebruyckt de volkomen vrijheijt van hare conscientien, ende oeffeningen van hare religie, waer voorsij schuldich sijn, U Ed. Gr. Mo. gedienslich te bedancken. Ende alhoewel sij supplten niet anders en verwachten, dan dat sij continuerende in de plicht van gehoorsaemheijt, ende betalinge van de opgemelte soo ordinaris als extraordinaris lasten, oock in de voors. vrijdom van conscientie sullen blijven, soo vinden sij haer echter bekommert, dat sij daerin beswaert soude mogen werden, ter oorsake vande ordre bij de ed. Mo. Heeren Gecomm. van het voorschreven quartier gestelt, ontrent de wapenen van opgeseeten ten platten lande, ende specialijk, dat de Menno gesinden daerbij belast werd boven de betalinge van een somme van 10 gulden voor ijder persoon, tot aenkoop van een goede snaphaen, bandelier en sijdgeweer, tot montuijre van andere, en selve op de monsteringe te verschijnen, met een scherpe spade, en mande, ende oock des noot sijnde neffens andere hare wachten waer te nemen. In welckers eerste, als de beurs rakende, de supplten hun int minste niet vinden beswaert, en off wel het vordere, ten regarde van andere geoordeelt soude kunnen werden, mede niet beswaert te sijn. Soo is echter sulcx, dat sij supplten, soo ten regarde van de verschijninge op de monsteringe, ende het waernemen van de wacht, als eniger maten militair sijnde, ende voor soo veel de mennoniten ongeoorlooft, het selve met haer gemoet en gevoelen, niet wel over een kunnen brengen, ende daeromme daerin niet gaerne geforceert soude werden. Ten welcken opsichte de supplten hun oock eerbiedichlijk hebben geadresseert aen welgemelte Heeren Gecomm. Raden, ende nevens resolute aanbiedinge, van het opgeleijde gelt versocht van het vordre geexcuseert te mogen werden, doch hebben sij supplten daerop geen resolute uytslach te haerder intentie kunnen erlangen, Mitswelcken sij gerustheitshalven genootdruct werden haer te keeren aen U. Ed. Gr. Mo. seer ootmoedelijck versoeckende, dat sij supplten uijtkeerende de voors. somme van 10 gulde. en soo veel meerder, als de spade en mande bedraegt van de personele verschijnin- ge op de monsteringe, en waernemen vande wacht moge werden geexcuseert.

Dit doende

II

Aan de Weledele gestrenge heer, de heer Caspar Fagel, Raadpensionaris, der Edele Grootmogende Heeren Staten van Holland en Westvriesland⁵

Wel Edele, gestrenge heer

Het groot genoegen 'twelk Uw' Weled^{ts} cordate v[orde?]ring voor de vrijheijd der conscientie, in sijn brief aa[n den] heer Stewaart, aan de inwoonders deser provincie in [het] algemeen, en insonderheijd aan die van onse doopsgesinde Societeijt, heeft gegeven, souden wij beswaarlijk niet [wel] kunnen uijt drukken. Want osme [ons?] wel te voren van goe-

5 's-Gravenhage, Algemeen Rijksarchief, Archief van raadpensionaris Gaspar Fagel 1672-1688, inventarisnr. 484. Aan de rechterzijde van het blad zijn op de meeste regels van het eerste stuk de letters weggevallen of onleesbaar. Indien mogelijk is de reconstructie weergegeven tussen [].

de [...] was onderregt, door die gene, die de eer hadden van door [...]samer omgang uw ed' nader te kennen, dat des selfs s[...] sodanig lagen ontrent het stuk van de Christelijke Godsdienst so heeft nogtans so rondten verklaring op sodanige gesonde en wel ge[ken]de redenering ter nedergeset, als die is, met welke uw Wel ed' zijn bovengemelde verklaring heeft gelieven te bekleden, de estime, en schuldige liefde, tot uw weled^e waarde persoon, grotelijcx in de harten van seer vele menschen vermeerdt: haar ten hoogste verblijdende, dat se benevens het verstaan van de heijlsame gevoelens, van hare doorlugtigheden, de heere prince en prinsesse van Orangie, nu opentlijk sagen, dat die gene, aan wien de voorspraak en bescherming van 's Lands voorregten, en vrijheden, in so eminenten graad, is toebetrouwt, so teenemaal gezond oordeelde, van 't geen ons Gods heijlig woord duijdelijk leerd, en met de eerstgeleijde fondamenten van onse loffelijke vrije Republiek ganschelijk overeenkomt.

De overweging van al het welk in ons dan te meer vrijheid heeft verwekt, om tot uw weled' onsen toevlugt te dur[ven] nemen, in het tegenwoordig voorval, van 't welke onse Gecom[mit]-teerde, die dit schrift overhandigen, uw weled' bij monde, onde[r] des selfs goedertieren permissie, nader en omstandiger openin[g] sullen doen.

Wij vinden ons verpligt en genoodsaakt, uw weled' in desen te bemoeien: niet alleen ten opsigte van de persoon, voor welke word gesproken, (die wij voor een stigtelijk Godvrugtig en vreedzaam leeraar onder onse Societeijt erkennen en houden) namaar ook ten aansien van alle onse gemeenten in 't algemeen, en der selver voorstanders, en leeraren, in 't besonder: voor so veel wij de harde proceduren tegen desen man aangeheven, ten zij se bijtijds in haren loop gestremt worden, aansien als beginselen, die sig wijder sullen uijtstrekken, tot ontrusting van de prijsens-waardige gem[elte] Regering van Holland, en verstorring der dierbare vrijheid, [die] wij, door Gods genade, tot nog toe in dese Landen so goedertieren hebben genoten.

Gemerkt, dat indien 't genoeg is om in de vrije oeffening van zijn Godsdienst verhindert te worden, dat men op een Mennist leeraar het lak werpt van een Sociniaan te zijn, wij dan alle die de naam van Mennoniten ofte Doopsgeinsde dragen, alrede gelijke wijze mede zijn veroordeeld: als van welke al over lange nu ook, in onse eeuw, verscheijde heviger Theologanten onder gereformeerde in dese Landen (de goede ende moderate niet te na [ge-]sprooken, die opentlijk de aangeheven proceduren als notoire [ver-]volgingen misprijzen, sig niet ontsien hebben in openbare boeken te [se]ggen, de Mennisten zijn botte Socinianen, en de Socinianen geleerde Wederdopers.

En om Uw Weled' uijt vele in desen een aanmerkelijk getuijgenisse voor te brengen, dewijl we ons ontsien de selve met vele redenen op te houden: Petrus de Witte wijlen wel bekend predikant binnen Leijde, schrijft hier van in zijn boek genaamt *Wederlegginge der Sociniaanse dwalingen*, pag. 1 aldus: "Omtrent haar opkomst wierden se (hij spreekt van de Socinianen) "ook genaamt Anabaptisten, gelijk nu dese ter deser tijd zijn plompe "Socinianen, so zijn de Socinianen scherpsinnige Anabaptisten: niet "evenwel ten aansien van het herdopen, maar om dat se meest "alle de andere dwalingen gemeen hebben. De saken dan sijnde van sodanigen wijden uijtsigt, en insonder-heijd in dese becommenlijke toestand van tijd, so in opsigt van ons lieve vaderland, als van de protestanten in Engeland, tot welke het gerugt van sodanige vervolgingen, die reeds om en om door het land verspreijt zijn, buijten bedenken sal komen; en dat die van de Roomse kerk niet weijnig hier door worden int gelijk gestelt, in 't geen sij so wredelijk tegens de protestanten in Vrankrijk hebben int werk gestelt, en nog dagelijcx ondernemen.

So willen wij Uw Weled' onderdaniglijk gebeden hebben, sijne wijze reflexie hier op te nemen, en volgens sijne wijsheid en autoriteijt te besorgen, dat sodanige proceduren

mogen werden opgeheven: en dat wij, die ons in conscientie verplicht houden, onder onse Vaderlijke Hoge Overheid in alle onderdanigheid te leven, en trouwhartelijk schot en lot tot welstand van 't lieve Vaderland te helpen dragen, onverhindert de selve prijsenswaardige vrijheid mogen blijven genieten, die ons van den aanvang af, dat de eerste grond van dese roemrugtige Republik is gelegd geweest, onder de goedertierene en wijse besturing der doorlugtige Princen van Orangie, door de Ed. Grootmogende Heeren Staten deser provincie, genadelijk tot hier toe is vergunt geweest.

Onse gansche Societeijt sal't voor geen geringe weldaad reekenen, Uwe Weled^{is} genege-
ne hulp in desen te mogen genieten. Hartgrondelijk wenshende en biddende, dat de Al-
magtige God Uw Weled's persoon, tot welstand van ons lieve Vaderland, en voorstand van
alle, die dus anders mogten gedrukt worden, goedertierentlijk gelieve na ziel en lichaam te
bewaren!

Uw Weledelheijds verpligte en onderdanige dienaren, de Opsienders, Leeraren, en
Diakonen der vereenigde doopsgesinde gemeente binnen Amsterdam, gesamentlijk met
verscheijde leden onser Societeijt van Oost- en West-Sardam etc. en in hunner aller naam,
als schrijver, Willem van Maurik Amsterdam den 1 Novembris 1688

Recensies

Piet Visser ed., *Sporen van Menno: het veranderende beeld van Menno Simons en de Nederlandse mennisten*. Krommenie, Knijnenberg bv; Altona, Manitoba (Can.), Friesens; Hamburg, Kümpers Verlag. Ill., Bibliografie, Index. Nederlandse editie: ISBN 90-70353-07-5/CIP. Engelse editie: ISBN 1-55-56-462-5, Duitse editie: ISBN 3-930435-20-9.

In het zicht van het komende Menno-jaar 1996, dat het 500ste geboortjaar van Menno Simons (1496-1561), de enige Nederlandse hervormer van eigen bodem en de stichter van een wereldwijd verbreid eigenzinnig kerkgenootschap, over het voetlicht wilde brengen, hoorde ook een eigentijds geïllustreerd 'coffetablebook' tot de wensen. Dit zou een kostbare onderneming worden en had een vrome wens moeten blijven, zo niet de doopsgezinde drukker Kees Knijnenberg te Krommenie zowel in immateriël als in materiël opzicht de ondersteuning hiertoe had verleend, samen met zijn collega Friesen in Altona (Manitoba, Canada). Bij alles wat reeds in de loop der tijd over Menno Simons verschenen was, ontbrak een moderne iconografische studie. Dat in dit gemis een internationale uitgave voor alle mennonieten zou moeten voorzien, stond bij voorbaat vast. Door onvoorziene omstandigheden (een aantal medewerkers mocht zich in gezinsuitbreiding verheugen) moest het boek later verschijnen dan gepland was, maar toch binnen het Menno-jaar. De totaaloplage bedraagt 6.750 exemplaren, waarvan 2.500 Nederlandstalig.

Vele deskundigen gaven ieder op eigen terrein hun medewerking, onder wie zeker Adriaan Plak genoemd moet worden, die namens de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam bij dit project betrokken was en alle Menno-prenten verzamelde en beschreef voor het tweede deel. Mary Sprunger van de Eastern Mennonite University bereidde het derde deel van de publicatie voor.

De uitgave valt inhoudelijk uiteen in drie gedeelten. Deel 1 volgt onder de titel 'In het spoor van Menno' de geografische tocht die Menno Simons maakte. Na de plaatsen van zijn geboorte, studie en werkzaamheid als kapelaan en pastoor, komen de vele schuiladressen waar hij als voortvluchtig hervormer onderdak vond. Zijn levensreis eindigde op 13 januari 1561 in Oldesloe. Het is merkwaardig en tragisch tegelijk dat we nog het best zijn ingelicht over Menno's leven als pastoor. Tot bestrijding van zijn met name reformatorische tegenstanders schreef Menno pas in 1554 in Wismar een apologetisch geschriftje, dat uitvoerig op juist die periode ingaat. Het zal zijn 'Wtganck' gaan heten. Dat hij zelf noch zijn volgelingen tijdens hun zwerftochten uit lijfsbehoud geschriften met gevaarlijke namen etc. bij zich durfden dragen, ligt voor de hand. Tussen dat wat volgelingen

meldden, op het gevaar af van een te gunstig oordeel te geven, of wat tegenstanders met giftige pen in zwarte kleuren afschilderden, ligt ergens de ware Menno. Het aardige van de visuele benadering van zijn tochten ligt in de beklemmende ervaring van de betekenis van landschappen, kusten, kerkjes, waterwegen en schuilplaatsen, in de context waarvan Menno's geschriften tot stand kwamen.

In 'De vele gezichten van Menno', het tweede deel, worden we ingeleid in de huidige stand van zaken van de Menno-iconografie door Daniel Horst. Ieder kent het portret van Menno, maar zien we hem ook werkelijk? De vroegste afbeelding, de gravure van Christoffel van Sichem I, is zo'n 45 jaar na Menno's dood (in 1561) ontstaan. Het portret kan dus niet naar het leven zijn getekend, wat overigens niet wil zeggen, dat er geen waarheidsgetrouwe elementen in kunnen zijn verwerkt. Maar bedenkelijker wordt het als we Van Sichems portret van Adam Pastor ernaast leggen. De gelijkenis is treffend. Alleen de kruk onderscheidt Menno van Pastor. Het is aardig te zien hoe vele varianten ontstonden door middel van verschillende handgebaren en boeken. Op den duur werd Menno de geleerde in zijn studeerkamer, waarvoor o.a. de portretten van Hieronymus en Erasmus als voorbeeld hadden gediend. De promotie van Menno als 'kerkvader' loopt parallel met de stijgende invloed van de doopsgezinden in de Nederlandse samenleving. Curieus is een selectie van andersoortige afbeeldingen zoals tekeningen, penningen en sculpturen die als aanhangsel zijn toegevoegd.

Het laatste deel, 'Het veranderende beeld van Menno en de mennisten in de Nederlandse kunst (ca. 1535-1740)', voert ons langs de heftige reacties van volgelingen en tegenstanders, langs de duizenden martelaren en hun kettermeeesters en folteraars. Pas in de zeventiende eeuw, zo'n honderd jaar na dato, was het veilig voor een Jan Luyken om hun openbare terechtstellingen als meelijwekkende, maar ook verheffende geloofsgetuigenissen te graveren. Van lieverlee ontstond ook het karikaturale beeld van de mennist, in dicht- en prentkunst. Het 'menniste zusje' als summum van schijnheiligheid is een geliefkoosd onderwerp voor het toneel, evenals de 'menniste bruiloft'. Portretten van 'vermaners', dichters en schrijvers, schilders, graveurs en andere kunstenaars passeren de revue, allen met aanduiding van vindplaats en korte karakteristiek. Tot slot maken de in de praktijk van alle dag gevormde doopsgezinde geleerden indruk door hun aantal en veelzijdigheid.

De zeer verzorgde lay-out (door Esther van Weelden), de uitstekende teksten en de vele schitterende zwartwitte en kleurenfoto's nodigen uit tot kijken en lezen. Voor het eerst wordt hier van Menno's leven en invloed een visueel totaaloverzicht gegeven, dat de lezer, verrast en geboeid, zijn kopje koffie juist doet vergeten. Een uitstekend gedocumenteerde lijst met literatuur, met vindplaatsen en signatures, ontsluit voor de meer studieuze lezer de herkomst van het materiaal. Drukker Knijnenberg kan tevreden zijn over de manier, waarop aan zijn initiatief gestalte is gegeven.

Bonny Rademaker-Helfferich

C. Rooze-Stouthamer, *Hervorming in Zeeland (ca. 1520-1572)* Goes, De Koperen Tuin, 1996. 600 blz., geb., geill.

Soms vindt een auteur niet zijn onderwerp, maar vindt een onderwerp zijn auteur. Zo'n zeldzaam geval dient zich aan in het belangwekkende boek van mevrouw C. Rooze-Stouthamer over de Hervorming in Zeeland, waarop zij aan de Universiteit van Amsterdam promoveerde. Gedurende vele jaren heeft de schrijver zich grondig verdiept in de Reformatie in Zeeland vanaf het vroegste begin. In alle Zeeuwse archieven is zij uitstekend thuis. Van Walcheren tot Tholen en van Schouwen-Duiveland tot Reimerswaal, er is geen dorp of dijk, geen stad of eiland of de auteur is tot in de finesses op de hoogte van de geschiedenis.

Toch komen de Zeeuwse archieven pas op de tweede plaats. Het gebeurt zelden, al te zelden, dat een Nederlands historicus ervoor kiest zijn opleiding in België te volgen. Mevrouw Rooze heeft dat gedaan: zij studeerde in Gent, onder anderen bij E.I. Strubbe. Toen zij later het idee voor deze monografie opvatte, kwam zij gemakkelijker dan menig landgenoot tot het besluit de ontwikkelingen in Zeeland te bestuderen vanuit de zestiende-eeuwse hoofdstad van de Nederlanden: Brussel. Een eeuw geleden liet Robert Fruin zich eens ontvallen bij een zestiende-eeuws onderwerp dat er nog veel onderzoek nodig was in archieven in België. Voor de Leidse kamergeleerde was dat zoiets als een ander zonnestelsel. Sindsdien is er een enorme vooruitgang geboekt in het onderzoek naar de geschiedenis in de zestiende eeuw. Archiefonderzoek in Brussel behoort nu tot de vanzelfsprekendheden. Daarnaast is het vasthouden van het zestiende-eeuwse perspectief van minstens even groot belang: rekening houden met de ongescheiden Nederlanden.

Op de pijlers van Brussels en Zeeuws archiefonderzoek heeft de auteur haar hechte bolwerk opgetrokken. Voor het resultaat mogen allen die de zestiende-eeuwse Nederlanden ter harte gaan haar dankbaar zijn. Bij herhaling beklemtoont de schrijver dat Zeeland – zeker tot 1572, het eindpunt van haar boek – veel meer de blik naar het Zuiden gericht had dan naar het Noorden. Dit geldt in het bijzonder voor de parallelle ontwikkelingen tussen Antwerpen en Middelburg (p. 23 en 327). Het is onnodig te zeggen dat ze niet gehinderd wordt door 'groot-Nederlandse' denkbeelden. Haar uitgangspunt zijn de Nederlanden als geheel, zonder zich te bekommeren om de taal als factor: Nederlands en Frans lopen in haar boek even gemakkelijk dooreen als in de toenmalige Nederlanden zelf. Evenmin kent zij een *parti pris* ten gunste van de reformatie. Zeker, men merkt hier en daar dat deze haar voorkeur heeft, maar nergens heeft ze de behoefte om het goed recht of onrecht van de betrokken religies te beklemtonen. In haar beschrijving van kerkelijk Zeeland doet zij recht aan alle partijen.

De grootste verdienste van haar boek ligt ongetwijfeld in het vele originele archiefmateriaal, dat op evenwichtige wijze wordt aangeboden tegen de achter-

grond van de Nederlandse geschiedenis. Het zijn de tijdgenoten zelf die in dit boek aan het woord komen, in brieven, rapporten en verslagen. Nu eens zijn het lokale en gewestelijke bestuurders aan de regering in Brussel en omgekeerd, dan weer stadsbesturen aan roerige inwoners van stad en land. De lezer zit er met de neus bovenop en deze reacties uit de eerste hand verlenen het boek een begerenswaardige authenticiteit. Enkele voorbeelden. Margaretha van Parma, geringschattend over de nieuwe geloofsgetuigen: 'leurs fantasies et oppinions qu'ils baptisent conscience'. Of een klacht over het gebrekkige niveau van de katholieke clerus: 'datter veel ydeoten ende ongeleerde vicecureyten (pastoors) bevonden worden die nyet dan fabulen en preken, daervan 't gemeen volck een aversie ende aftrecken crijcht ende oersaecke, dat sij selver leesen ende 't samen conventiculen maicken' (p. 113). Daartegenover een voorbeeld van aanhankelijkheid aan een priester die wel als herder optrad: 'een goet pastoir die t' Woordt Godts preect. Ick wil bij des pastoors predicatie leven ende sterven' (p. 114). Of de arme Anna Barendsd., veroordeeld om met een bord om de nek op de markt van Middelburg te staan, waarop geschreven was: 'Hier stae ick, overmits dat ick irreverenteliken (oneerbiedig) gesproken hebben van de wairde moeder Goids Marie' (p. 123). Van dergelijke belangwekkende citaten wemelt het boek – de informatiedichtheid van de studie is ontzettend hoog, zodat de lezer het boek uit handen zal moeten leggen om de vele rijke gegevens rustig te kunnen laten bezinken. Gelukkig zijn de citaten gecursiveerd weergegeven, wat een herlezen gemakkelijk maakt.

Na een bondig overzicht van Zeeland – geografisch, bestuurlijk, economisch en kerkelijk – traceert de auteur de eerste sporen van de hervorming in de jaren twintig van de zestiende eeuw, voornamelijk van 'lutherianen'. Vanaf de jaren dertig treden de dopers op, aan wie zij in haar hele boek veel aandacht schenkt. Wat dadelijk opvalt in haar sobere beschrijving van die eerste decennia, is het schamele begin van de hervorming. Slechts stapsgewijs en zwaar gehinderd door felle vervolging heeft de hervorming voet aan de grond gekregen in Zeeland. Het is hier niet een snel succesverhaal, maar een moeizame strijd geweest. Juist in de citaten uit de bronnen krijgt de uiteenzetting van de schrijver een bijzonder echt karakter – het is verre van haar bedoeling in een gloedvol betoog kracht bij te zetten aan de dramatiek van de ontwikkelingen. Die dramatiek laat zij als vanzelf spreken in de woorden van de tijdgenoten.

Na 1531 traden in Zeeland de eerste dopers op, voornamelijk komende uit Holland. Bovendien stonden de Zeeuwse dopers in contact met Melchior Hofmann in Straatsburg. Vanuit Zeeland trok ook een flink contingent naar Münster, maar aan de Amsterdamse naaktloperij hebben zij geen deel gehad. Met duidelijke voorbeelden laat de schrijver zien hoe ook in Middelburg de dopers uit het hand-

werkersmilieu kwamen (1534): Anthonis de kruier (Schele Teunken), Hansken de schaliedekker, Marcus Cornelisz. de tasmaker en Jeroen Jansz. de lijndraaier (Poochken genoemd) (p. 91). In de vervolging nam de centrale regering te Brussel het voortouw, waarbij zij zich vooral bediende van de kerkelijke rechtsorganen. Overeenkomstig hun beginstel kozen de dopers voor een teruggetrokken leven. Zo werden zij in 1560 *camervolc* genoemd. In 1559 moest de kermis van Zierikzee als dekmantel dienen voor de verschillende gemeenten uit de Zeeuwse steden om onopgemerkt met elkaar bijeen te komen. In de scherpe vervolging konden de dopers op zulke bijval uit het publiek rekenen, dat de overheid soms zijn toevlucht nam tot heimelijke terechtstelling, uit vrees voor publieke ordeverstoringen (p. 169).

Aan de belangrijke gebeurtenissen van het wonderjaar en de daaropvolgende repressie heeft Zeeland ook deel gehad, zonder dat een der Zeeuwen op de voorgrond is getreden. Zeeland kende geen inspirerende edelman zoals Lodewijk van Nassau of Hendrik van Brederode. Aan de beeldenstormen hebben de dopers niet meegedaan. Toch deelden ook zij in de vervolgingen van 1567-1569, waardoor wij beter over hen geïnformeerd zijn. Het doperdom wordt als het *arger quaet* vervolgd, ook als – tijdelijk – het calvinisme gedoogd wordt (p. 313). De dramatiek van de situatie in 1567 komt bijvoorbeeld tot uitdrukking in het schepenregister van Scherpenisse: dat ‘de wereldt nu zoo periculeus ende vol haet ende nijs is, dat den eenen buerman den anderen, jae ’t kint jegens de vaeder soude opstaen’ (p. 316). Belangwekkend lijkt me ook het contemporaine oordeel over prins Willem van Oranje: ‘een wijs, geschickt heer... ende weet meer in één zijnen vinger dan Madame [Margaretha van Parma] in heur geheel lijff’ (p. 319). Tegelijkertijd laat de schrijver zien in haar messcherpe analyse dat de Raad van Beroerte ‘slechts’ twee Zeeuwen ter dood heeft veroordeeld. Voor een zwartmaken van de tegenpartij was in haar werk uiteraard geen plaats.

Zij eindigt bij 1572. Dan nemen de politieke gebeurtenissen de grote wending die velen gehoopt en verwacht hadden. De schrijver heeft zich voorgenomen aan Zeeland na 1572 een volgende studie te wijden. Dat zal opnieuw een buitengewoon tijdrovende en aandacht vragende opgave worden. Met de studie die thans voor ons ligt heeft zij het inzicht in de geschiedenis, niet van Zeeland alleen, maar van de Nederlanden in het algemeen, buitengewoon verrijkt en verdiept. Moge het haar gegeven zijn ook de voorgenomen studie te voltooien.

Anton van der Lem

Maria de Neufville, *Verhaal van myn droevig leeven (1699-1779)* Editie Tony Lindijer. Hilversum, Verloren, 1997. 137 blz., ingen., geïll. f29.-. ISBN 90-6550-555-5. [Uitgegeven met steun van de Stichting Dr. Hendrik Muller's Vaderlandsch Fonds en de Vereniging Onderlinge Samenwerking.]

Het archief van de doopsgezinde familie De Neufville blijkt naast talrijke handelsbrieven, rekeningen en kasboeken ook autobiografische aantekeningen te bevatten van Maria de Neufville (1699-1779). Ze hebben de bewerker en uitgever voldoende aanleiding gegeven om er een verzorgde uitgave van te doen verschijnen.

Maria de Neufville werd op 4 februari 1699 in Amsterdam geboren. Ze was het vijfde kind van Isaak de Neufville (1658-1710) en Maria Grijspeert (1667-1726). Wanneer Maria, terugblikkend op haar leven haar pen neerlegt, is zij tachtig jaar. Terugziende blijkt zij haar verleden als getekend door sterfgevallen te ervaren. De dood van zoveel geliefden vormt de rode draad door haar 'Verhaal'. Eerst is er de dood van haar moeder, die haar sterk aangrijpt. Als ze op latere leeftijd zal trouwen, verliest ze vlak voor het huwelijk ook haar aanstaande bruidegom Adriaan Bierens door de dood. Wanneer daarna een van haar broers weduwnaar wordt, neemt zij de zorg op zich voor zijn dochtertje. Het wordt haar huisgenote en lievelingsnichtje en ook dit meisje zal de dood haar ontnemen. Na elk sterfgeval in de familie trekt ze zich meer terug en op 19 december 1779 overlijdt ze op haar buitenplaats in Mijdrecht.

De familie De Neufville behoorde tot de in 1585 uit Antwerpen gevluchte Vlamingen, die in de Nederlanden een Haarlemse en Amsterdamse tak stichtten. De familie Grijspeert, uit het Vlaamse Rumbeke afkomstig, ook doopsgezind, was een familie die verschillende leraren en regenten van het Haarlemse weeshuis voortbracht. Zij kwam tot welvaart door de fabricage en handel in textiel.

Maria's jeugd heeft zich afgespeeld in de Warmoesstraat, temidden van de talrijke andere doopsgezinde families. Huwelijken verbonden haar familie met andere Amsterdamse patriciersfamilies, zoals Block, Van Beeck, Rutgers, Van Gelder, Verhamme, De Wolf, Van Lennep, Blaauwpot en Bierens. Tegen het einde van de achttiende eeuw werd door heel doopsgezind Nederland geld belegd bij de bankiers De Neufville ter ondersteuning van de jonge Verenigde Staten van Amerika.

Na Maria's dood werden door gelukkige omstandigheden haar papieren bewaard in het archief van Jan Jacob Brants, de echtgenoot van Maria's laatste overlevende nichtje Anna Maria de Neufville. Dit zgn. Brants-archief werd in 1917 aan het Gemeentearchief van Amsterdam geschonken en, hoe kan het anders, door I.H. van Eeghen geïnventariseerd. Ons egodocument beslaat hierin met nog enkele bescheiden, waaronder 'stichtelijke overpeinzingen', de nrs. 1179-1181. Het signatuur luidt GAA PA 88/1179-1181.

Geheel onbekend was het 'Verhaal' niet. Het was door een aantal auteurs al

eens geciteerd, maar meer vanuit een economisch gezichtspunt. Vanuit een sociaal-cultureel aspect – dat zij naast het economische nooit uit het oog verloor – heeft Dr. Van Eeghen onder meer in het *Maandblad Amstelodamum* 59 (1972) uit Maria's levensverhaal geciteerd. In verhouding tot het aantal dagboeken, memoires of autobiografieën van mannen, zijn egodocumenten van vrouwen veel geringer in aantal. Wanneer dan zo'n document tevoorschijn komt, ook al gaat het in dit geval om slechts 349 regels, dan is dit van groot belang omdat we hiermee een blik in een historisch vrouwenleven kunnen werpen.

Maria beschrijft een niet zo vrolijke jeugd – haar vader 'kijfde' veel op haar en met haar moeder groeide pas veel later een inniger band. Ze geeft blijk van een zekere opstandigheid en probeert zelfstandig te worden. Gelukkig vindt ze al eens meer liefde en begrip bij haar familie en goede vrienden. Op latere leeftijd, met een gelukkig huwelijk in het vooruitzicht, slaat het noodlot toe. Over de dood van haar bruidegom schrijft Maria: 'Eyndelijk kwam die ongelukkige slag, die nooit uyt mijn gedachte geweest is en daar ook nooit uyt gaan sal. En die allerwreeste, onverbiddelijke dood nam mijn bruygom ook so allerbitterst van mijn of op dieselfde tijd dat ik dogt <te> trouwe, wand myn bruydskleet was al in de maak. O dood, o dood, wat heeft gy myn al traane en droefheyd gekost ...'. De 'onversadelyke dood' nam nog vele innig geliefden uit haar leven weg.

Samen met haar nichtje Maria Petronella woonde zij op verschillende buitenplaatsen in het Utrechtse, waarvan de huur haar mogelijk was gemaakt door het geld dat Abraham Bierens haar had nagelaten 'om dat gy niemand meer behoeft na de ooge te sien'. Dit nichtje bracht haar weer onder de mensen en Maria ontvangt weer visites, zelfs van 'pretendents' te Utrecht, hoewel het jonge nichtje Maria Petronella de kroon spande met 'wel 13 pretendents'. De dood van dit beminde nichtje – haar 'onvergetelyke vrindinnetie' overleed op 42-jarige leeftijd – liet Maria in grote eenzaamheid achter.

Haar terugblik aan het einde van haar leven zal een poging geweest zijn om met zichzelf en de droeve gebeurtenissen in haar leven in het reine te komen. Als zodanig is het een ontroerend document. Lindijer stelt in haar Inleiding terecht, dat in deze kringen het opstellen van een levensbeschrijving of bijhouden van een dagboek niet ongewoon was, getuige bijvoorbeeld de dagboeken van de doopsgezinde Aafje Gijsen (1773-1775), in 1986 gepubliceerd. Naast de nadruk op het zelfbewustzijn van de mens onder invloed van de Aufklärung, is met de emotionele ontlading van gevoelens de Romantiek al in aantocht: 'Zij [Maria] omvat vanaf haar vroege jeugd tot het moment waarop zij schrijft haar leven als een geheel, vanuit één conceptie, het droevige van haar bestaan, vanwaar uit zij terugblikkend haar levensloop inkleurt'.

Zonder hieraan iets te willen afdoen, zou ook aan een zekere invloed van de met de achttiende-eeuwse doopsgezinden verwante herrnhutters gedacht kunnen worden. Zij waren het die in de Nederlanden mede de komst van de Ro-

mantiek voorbereidden. In hun wereld was een kort levensbericht, vlak voor hun levenseinde geschreven, gebruikelijk, met de daarbij horende ontlading van gevoelens, een alles beheersende rouw om de dood van geliefden, het schouwen van het Lam Gods en de overgave aan Gods wil. Wie in het archief van de Herrnhutter Broedergemeente een aantal van deze levensberichten heeft ingezien, wordt getroffen door uiterlijke en innerlijke overeenkomsten. Is Maria's 'Verhaal' louter een persoonlijke gevoelsontlading of staat het in een doopsgezinde herrnhutterse traditie, waarbij stichting van toekomstige lezers ook de bedoeling was?

Lindijer heeft deze korte autobiografie uitgegeven in transcriptie en een leeseditie met begeleidend commentaar. De scherpzinnige en gevoelige analyse verschaft inzicht in dit doopsgezinde vrouwenleven uit de achttiende eeuw, in een kleine wereld van familieleden die nog eens extra verbonden werd door huwelijken tussen neven en nichten en die emotioneel zo belangrijk was voor vrouwen omdat het hen ontbrak aan veel andere mogelijkheden tot ontplooiing. De uitgave is voorbeeldig en bevat een literatuurlijst, enkele bijlagen, een uitvoerig notenapparaat, genealogische overzichten en een personen- en plaatsregister.

B. Rademaker-Helfferich

Alle Hoekema, Sonny Hof, red. *Illustere dissenters. Aspecten van de positie der Nederlandse Lutheranen en Doopsgezinden*. Zoetermeer, 1996. ISBN 90 239 0466 4.

In deze bundel zijn de voordrachten opgenomen die gehouden werden op een studiedag, georganiseerd door het evangelisch-luthers en het doopsgezind seminarie. De bundel is ingedeeld in een historisch, hymnologisch en systematisch-theologisch deel. Hoewel de beide groeperingen behoorden tot de dissenters, blijken er nauwelijks contacten tussen beide groeperingen geweest te zijn: zelfs tot op heden zijn er tussen lutheranen en doopsgezinden geen geloofsgesprekken gehouden.

Het eerste, historische deel gaat voornamelijk over de negentiende eeuw. In het eerste hoofdstuk wordt de positie van de beide dissente groeperingen tijdens de Franse tijd besproken, voorafgegaan door een terublik op de tijd van de Republiek. De lutheranen en doopsgezinden hadden over het algemeen enthousiast meegedaan met de patriottenbeweging en de komst van de Fransen toegejuicht. Hun doel, gelijkberechtiging, verkregen zij weliswaar, maar zij moesten hiervoor een prijs betalen in de vorm van staatstoezicht op hun kerken. In het tweede hoofdstuk komt de economische positie van de dissenters in Amsterdam in de negentiende eeuw aan bod. Het blijkt dat er naar verhouding veel doopsgezinden en in mindere mate lutheranen op hoge posities in het econo-

misch leven (handelshuizen, banken, reders, maar ook fabrikanten) zaten en er via commissariaten complete netwerken van doopsgezinden te reconstrueren zijn, die een groot deel van het economisch leven omvatten. De verklaring voor hun belangrijke positie ligt in het verleden, toen de doopsgezinden uitgesloten waren van ambten en zich toeleiden op de handel, maar ook in het huwen binnen eigen kring, waardoor kapitaalaccumulatie ontstond. Hoofdstuk drie behandelt het modernisme, dat ook in lutherse en doopsgezinde kring wortel schoot, aan de hand van de denkbeelden van de lutheraan Loman en de doopsgezinde theoloog S. Hoekstra. Het modernisme maakte rond 1860 zijn intrede in Nederland en poogde door het zoeken van een synthese tussen christendom en cultuur het evangelie aantrekkelijk te maken voor de moderne mens. De historisch-kritische exegese van de Bijbel en twijfel aan de historiciteit van Jezus waren hierbij belangrijke aspecten. Hierbij was Hoekstra minder rigoureuze dan Loman.

Het tweede deel behandelt de liederen van Luther en de doopsgezinden. Vooral in doopsgezinde kringen werd veel van het lied gebruik gemaakt: psalmen werden aanvankelijk geweerd vanwege hun vaak militante karakter. De talrijke bundels zijn te verklaren uit de diverse splitsingen van de beweging. De liederen hadden niet alleen liturgische, maar ook didactische waarde: soms waren hele bijbelstukken op rijm gezet. Ook het propagandistische element in de vorm van het bezingen van de martelaren ontbreekt niet.

Het derde deel bespreekt het belangrijke item van rechtvaardiging en heiliging bij de lutheranen, de doopsgezinden én de gereformeerden. Weliswaar kunnen laatstgenoemden niet onder de dissenters gerekend worden, maar voor een goed begrip van de materie is deze bijdrage onmisbaar. Het grote verschil tussen de opvattingen van de doopsgezinden en gereformeerden enerzijds en de lutheranen anderzijds lag niet zozeer in de rechtvaardiging als wel in de heiliging. Terwijl de lutheranen accepteerden dat in de kerk zowel gelovigen als zondaren rondliepen, trachtten de beide andere groepen door middel van de tucht in meer of mindere mate een gemeente zonder vlek of rimpel te creëren.

De auteurs c.q. redacteurs zijn erin geslaagd aan te tonen dat de dissidente groepen, die weinig rechtstreekse contacten hadden, geconfronteerd werden met dezelfde vragen en problemen en dus antwoorden moesten vinden op de ontwikkelingen die op hen afkwamen, zoals het modernisme. Zeer nuttig is de, noodzakelijkerwijs summiere, vergelijking van de rechtvaardigings- en heiligingsleer. Slechts een klein aantal minpunten zijn te signaleren: de auteur van het artikel over de dissenters tijdens de Franse tijd geeft een te negatief beeld van de positie van de dissenters onder de Republiek en een wat te rooskleurige visie op de tijd daarna. Het stuk over de hymnologie bij Luther is wel erg mager en de tabel op pag. 58 is zeer onduidelijk. Daartegenover staan de uitstekende en infor-

matieve stukken over het modernisme, de doopsgezinde liederen en de vergelijking der rechtvaardigingsleren.

Samme Zijlstra

Alle Hoekema, ed., *Onaangeroerd tegood. Vijf essays over het doopsgezinde erfgoed* (Zoc-termeer, 1996) ISBN 90-239-0548-2

In het Menno-jaar 1996 werd vooral stilgestaan bij de stichter van de naar hem genoemde kerk, die nog steeds wereldwijd ongeveer een miljoen leden telt. Onderdeel hiervan zijn Menno's volgelingen in Nederland, die zich doopsgezinden noemen. *Onaangeroerd tegood* behandelt de vraag hoe thans door de Nederlandse doopsgezinden wordt omgegaan met het erfgoed dat Menno in de vorm van geschriften heeft nagelaten en hoe dit in de loop der tijden geamendeerd is. Hier ligt dadelijk al een probleem, want de doorsnee volgeling van Menno leest diens geschriften niet meer.

In het eerste essay poogt Hoekema in een naar eigen zeggen niet representatief gesprek met een aantal van zijn gemeenteleden na te gaan wat de doopsgezinden heden ten dage geloven. Jezus ziet men vooral als voorbeeld dat nagevolgd moet worden en ook het congregationalisme, waarbij de betrokkenheid van de leden met de gang van zaken in de gemeente voorop staat, blijkt zeer gewaardeerd te worden. De auteur vraagt zich af, of de doopsgezinden zich hiermee sterk onderscheiden van andere vrijzinnig protestanten. Maar het is noodzakelijk dat de doopsgezinden aangeven waarvoor zij staan; hiertoe drukt de auteur de preambule af, die in 1992 door de doopsgezinden is aanvaard. Gods openbaring in Christus is de bron van het leven. De doopsgezinden staan kritisch tegenover de wereld en het is de roeping van de gemeente te getuigen van zijn vredestichtend werk.

Het tweede essay behandelt de verhouding tussen de doopsgezinden en de oecumene. Na aanvankelijk enthousiast meegedaan te hebben, besloten zij in 1992 hun eigen weg te gaan en te zoeken naar hun eigen identiteit. Het wantrouwen tegen een volkskerk en de individualistische instelling van de doopsgezinden verhinderden een toenadering. Wel is er op lokaal niveau vaak intensieve samenwerking met remonstranten en quakers. De auteur pleit voor meer deelname aan de oecumene, waarin de doopsgezinden vooral met betrekking tot de (vredes)ethiek een bijdrage zouden kunnen leveren.

Essay drie en vier behandelen de theologische veranderingen door de eeuwen heen, met bijzondere aandacht voor het contrast tussen een theologie gebaseerd op verhalen (Oude Testament) en de wijsgerige theologie (theologie verklaard door filosofie). Uiteindelijk leidde dit in de Verlichting tot de constructie van een

redelijke, natuurlijke godsdienst, waarbij geloof in een Opperwezen en het bedrijven van de deugd centraal stonden. Maar in de twintigste eeuw is deze goede, vaste zijnsorde verdwenen en komt er meer belangstelling voor verhalen.

Het vijfde essay behandelt Menno Simons. Na een overzicht van diens leven en de verrichtingen van latere geestverwanten komt de auteur tot de conclusie dat de doopsgezinden afscheid genomen hebben van Menno. Tekenend is ook dat zij zich geen mennonieten noemen. Een redelijk, bevindelijk geloof verving de waarden waarvoor Menno stond. Zaken als soberheid, congregationalisme en distantie tegenover de overheid, vaak voorgesteld als specifieke karaktertrekken van Menno Simons, zijn niet uitsluitend voor hèm geldig: de eerste was ook een eigenschap van de calvinisten, de tweede had Melchior Hoffman reeds voorgestaan en de derde, culminerend in de scheiding van kerk en staat, kwam pas na de Franse revolutie tot volle wasdom. Maar waarin is Menno wel actueel? Misschien als hulp bij herbezinning op bijbelse normativiteit van het geloof, de betrokkenheid van de leden bij de gemeente en een herbezinning op de levensstijl.

In de essays wordt beknopt een stand van zaken gegeven omtrent de doopsgezinde gemeentes en hun zoeken naar identiteit. Tentatief worden enkele oplossingen aangedragen. Het is aan de gemeenteleden wat ermee te doen.

Samme Zijlstra

Signalementen

De redactie houdt zich ten zeerste aanbevolen in kennis te worden gesteld van nieuw verschenen of nog te verschijnen boeken, artikelen en brochures op het gebied van het Nederlandse dooperdom, dan wel werken die in meer of mindere mate aspecten daarvan behandelen. Voor tittelatendering c.q. toezending van signaleringsexemplaren wende u zich tot: dr. P. Visser, Doopsgezinde Bibliotheek, Universiteitsbibliotheek, Singel 425, 1012 WP Amsterdam.

Donna R. Barnes, *The butcher, the baker, the candlestick maker: Jan Luyken's Mirrors of the 17th-century Dutch daily life. An exhibition of drawings and prints at the Emily Lowe Gallery 17 September – 31 October, 1995* (Hempstead, New York, Hofstra Museum, Hofstra University, 1995) 262 blz. Met hulp van medewerkers van het Amsterdams Historisch Museum, De Atlas van Stolk, en vele anderen.

De tentoonstelling "Spelen, leren en werken in de Gouden Eeuw. Het leven volgens Jan Luyken" die nog tot 4 januari 1998 in het Amsterdams Historisch Museum te bezichtigen is, heeft als plezierig neveneffect dat bovengenoemde catalogus uit 1995 ook in Nederland onder de aandacht gebracht wordt. In 1694 verscheen onder de titel "Het Menselyk Bedryf" een serie van honderd prenten van alledaagse beroepen getekend en gegraveerd door de doopsgezinde kunstenaar Jan Luyken (1649-1712). Dit boek heeft Donna R. Barnes als uitgangspunt gekozen voor een tentoonstelling bij de zestigste verjaardag van de Hofstra Universiteit in 1995. In de catalogus wordt ieder beroep toegelicht, in zijn historische context geplaatst en geïllustreerd met Luykens oorspronkelijke schets of tekening voor de etsen van de uitgave van 1694. Daarnaast wordt iedere illustratie geplaatst binnen een kunsthistorische traditie die begint met Jost Ammans beroepenserie uit 1568, gevolgd door die van Jan Joris van Vliet (1635) en Leonard Bramer (ca. 1650).

H. Bots, O.S. Lankhorst, C. Zevenbergen (red.), *Rotterdam Bibliopolis. Een rondgang langs boekverkopers uit de zeventiende en achttiende eeuw* (Rotterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, 1997) 566 blz. ISBN 90-7289-224-0

De Rotterdamse boekdrukker en dichter van doopsgezinde huize Frans van Hoogstraten (1636-1696) is een van de tien Rotterdamse drukkers van wie een fondslijst is opgenomen in "Rotterdam Bibliopolis". Zijn boekwinkel was een ontmoetingsplaats voor de belangrijke intellectuele, letterlievende kring rondom Joachim Oudaan, een Waterlander en collegiant, en Heijman Dullaart. De auteur van het stuk, P.G.B. Thissen, probeert in zijn artikel Frans van Hoogstraten neer te zetten als een 'katholiek' en geletterd man. Het predikaat katholiek, dat Van Hoogstraten ook in de lijst van Rotterdamse boekhandelaren achterin krijgt opgespeld wordt echter in het artikel zelf alleen maar 'aannemelijk' gemaakt; ik citeer: 'Welnu, al is nog niet zeker dat van Hoogstraten daadwerkelijk uit de doopsgezinde gemeente trad en zich tot de Moederkerk bekeerde, de opdracht vóór de in 1667 verschenen vertaling van Didacus Stella geeft een sterke aanwijzing in die richting'. Ook aan de in Hoorn remonstrants gedoopte boekhandelaar Barent Bos, eveneens een van Oudaans uitgevers, is een hoofdstuk gewijd. De remonstrant Johannes Naeranus. oomzegger van de beroemde predikanten Johannes en Abraham Nae-

ranus, krijgt eveneens extra aandacht. Hoevel soms wat slordig en onzorgvuldig is dit werk de eerste substantiële bijdrage tot de geschiedenis van de Rotterdamse boekhandel. Achterin is een lijst van Rotterdamse boekverkopers opgenomen met bij veel namen tevens de kerkelijke richting waartoe men behoorde. Doopsgezinden komen er nog niet in voor.

Hans Brokken, Florence Koorn, Ab van der Steur (red), *Hart voor Haarlem. Liber Amicorum voor Jaap Temminck* (Haarlem, Schuyt & Co, 1996) 400 blz. ISBN 90-6097-410-7

In deze bundel, aangeboden bij het afscheid van de Haarlemse gemeentearchivaris Jaap Temminck, is een belangrijke studie opgenomen van S. Groenveld onder de titel: *Verzuilde doopsgezinden in vroeg achttiende-eeuws Haarlem*. Enkele aanzetten voor nieuw onderzoek. In de andere artikelen, naar onderwerp chronologisch geordend, komt een grote variëteit aan onderwerpen aan bod waarvan wij die over het Haarlemse leesgezelschap 'De Vereniging', die over 'De vereniging tegen het Mishandelen van Dieren' en tenslotte die over Cornelis Cornelisz en 'Een groot heerlijk huys opt Spaerne' niet onvermeld willen laten.

J.U. Brolsma, *Brolsma 1620-1996. Twaalf generaties, drie werelddelen. Twelve generations, three continents* (Leiden, Historische Vereniging Brolsma, 1996) 309 blz. ISBN 90-802376-2-0

Net als 37 jaar later zijn gelijknamige kleinkind werd Jan Jacobs (geboren ca. 1620) in 1670 in Hijum aangenomen als lidmaat van de doopsgezinde kerk. De genealogie van de Brolsma's is in de eerste plaats een familiegeschiedenis in jaartallen, maar geeft, – vooral wanneer men het confronteert met

het artikel van S. Wartena over de doopsgezinde gemeente te Hallum in: *Doopsgezinde Bijdragen* 1910 (p. 121-141) en het artikel van G.H. Paetzel-Veenstra, 'Stinne, een zeldzame familie(naam)' in: *Gens Nostra* 48 (1993), 259-264 – extra kleur aan de geschiedenis van de doopsgezinden in Hijum en Hallum. Van de doopsgezinde leraar en schoenmaker Johannes Uilkes Stinne, wiens gouden handdruk de gemeente 26 jaar lang zwaar belastte, huwde de kleindochter Antje Uilkes met Hessel Pieters Brolsma. De laatsten zijn op hun beurt de grootouders van de journalist en schrijver Reinder Brolsma (1882-1953). Het tweetalige boek geeft op de linkerpagina steeds de Engelse tekst.

Jan van Butselaar e.a., 'Evangelië en cultuur in Friesland', *Allerwegen* 27 (1996) 22 blz (Kampen, Kok, 1996)

Deze aflevering bevat zes artikelen waarin de verhouding tussen de Friese cultuur en het evangelië wordt uiteengezet. Het artikel van Henk van Bilderbeek, 'Het beeld van Menno door de eeuwen heen. Slechts een beeldje' is een korte schets van de Menno-waardering in eigen kring en naar buiten.

Christelijk belijden in dopers perspectief. Een vertaling. (Amsterdam, Algemene Doopsgezinde Sociëteit, 1997) 96 blz. ISBN 90-657-60-13-X

Dit is de vertaling van *Confession of faith in a mennonite perspective*. Het is uitgegeven om een proces dat leidt tot verheldering en versterking van het christelijk getuigenis in de doopsgezinde broederschap in gang te zetten. De toelichting bij de Nederlandse uitgave is van Sjouke Voolstra. Hij geeft een korte schets van de belijdenstraditie in algemeen christelijk en in dopers perspectief.

Michael Clemens, *Eheschliessungen von Mennoniten in Neustadtgödens 1696-1805* (Neustadtgödens, M. Clemens, 1996) 27 blz.

84 huwelijken van doopsgezinden in 110 jaar staan geregistreerd in het 'Privatarchiv von Wedel' Schloss Gödens, Sign. Nr. 200,3. Familienamen als Swart, van Eden, Cramers, Boomgarden, Kloppenburg, Hovemann, Lubbers, Helmers e.a. komen in allerlei verschillende schrijfwijzen voor in deze chronologisch geordende lijst. Neustadtgödens was tot 1790 lid van de Groninger Sociëteit der Oude-Vlamingen.

W.A. de Clerq. *Graan en reizen. Willem de Clerq in 1814* (Amsterdam, De Bataafsche Leeuw, 1995) 152 blz. ISBN 90-6707-354-7

Het verslag van een reis 'tot nut en vermaak' per openbaar vervoer naar Oostfriesland, Oldenburg en Bremen door de negentienjarige doopsgezinde Willem de Clerq, makelaar in granen. Het verhaal is samengesteld uit zijn dagboek, dat hij van 1810 tot 1844 bijhield.

S.H.N. Gorter 'Destruction and Re-construction of mennonite Churches in Holland' in: *Mennonite Life* 51 (1996) 8-12. De vermaningen van Vlissingen, Rotterdam en Wageningen voor en na hun verwoesting door bommen in de tweede wereldoorlog met foto's. Een heruitgave in dit herdengkingsnummer van zijn artikel uit de eerste jaargang van 1946.

Brad S. Gregory, 'Prescribing and describing martyrdom: Menno's "Troestelijke Vermaninge" and "Het Offer des Heeren"' in: *The Mennonite Quarterly Review* 71 (1997) 603-13.

Een belangrijke vondst van Brad S. Gregory,

die aantoonde dat de auteur van het voorwoord van 'Het Offer des Heeren' een exemplaar van Menno's 'Troestelijke Vermaninge' bij de hand moet hebben gehad. Beide teksten worden in een appendix naast elkaar gezet.

Lydie Hege en Christoph Wiebe, *Les Amish: origine et particularismes 1693-1993 - The Amish: Origin and Characteristics 1693-1993. Actes du colloque international de Sainte-Marie-aux-Mines, 19-21 août 1993* (Ingersheim, Association Française d'Histoire Anabaptiste-Mennonite, 1996) 368 blz. ISBN 2-9509-333-0-0

Achtien bijdragen in het Frans, Engels en Duits ingedeeld in vier categorieën geven een overzicht van het ontstaan van de Amische beweging, haar uitbreiding binnen Europa, enige van haar specifieke religieuze en theologische kenmerken, en haar twintigste-eeuwse gezicht. De bijdragen zijn naast die van de samenstellers van de hand van Jean Séguy, Claire-Lise Ummel, John S. Oyer, Donald Kraybill, Beulah S Hostetler, John A. Hostetler, Horst Gerlach, Piet Visser, Thomas J. Meyers, Hanspeter Jecker, Robert Baecher, Claire Lise Ummel, Rudolf Ingold, Leonard Gross, Marie-Odile Allemand, Ernest Hege, Werner Enninger en Jean-Luc Eichenlaub. Horst Gerlach stipt in zijn artikel *Die Amishen Gemeinden in der Pfalz und in Hessen sowie in angrenzenden Territorien* onder meer de kontakten van Hans Nafziger met Amische gemeenten in Nederland (Kampen, Sappemeer en Groningen) aan. Piet Visser geeft in zijn artikel *Some unnoticed hooks and eyes: the Swiss anabaptists in the Netherlands* een schets van de geschiedenis van de 'Zwitserse dopers' in Nederland, die naast Amishen ook uit gereformeerden en volgelingen van Hans Reist bestonden en zich al dan niet tijdelijk vestigden in de drie bovengenoemde gemeenten. Alle artikelen hebben een tweetalige samenvatting.

Alle Hoekema, 'Why the Dutch were the first mennonites to send missionaries overseas' in: *The Conrad Grebel Review* 15 (1997) no. 1/2, 23-34.

In dit speciale nummer onder de titel 'Toward a global Mennonite/Brethren in Christ historiography' zijn de bijdragen opgenomen die in april 1995 op het congres in Elkhart, Indiana zijn uitgesproken. Alle Hoekema maakt in zijn bijdrage duidelijk dat in de eerste helft van de negentiende eeuw alle omstandigheden gunstig waren voor de oprichting van de Doopsgezinde Zendings Vereniging, nadat al in 1821 een 'Nederlansche Afdeeling van het Zendelingennootschap der Baptisten in Engeland' was opgericht. Het belang van handelsgeslachten als met name de Van Eeghens in het scheppen van gunstige voorwaarden voor en het leveren van steun aan de zending wordt extra belicht.

A.G. Hoekema, *'Tot heil van Java's arme bevolking'. Een keuze uit het Dagboek (1851-1860) van Pieter Jansz, doopsgezind zendeling in Jepara, Midden Java* (Hilversum, Verloren, 1997) 184 blz. ISBN 90-6550-156-8

Het eerste nummer van de nieuwe serie *Manuscripta Mennonitica* is net uit. Het omvat een selectie uit de ca. 1100 kleingeschreven folianten met dagboek aantekeningen van Pieter Jansz, voorzien van verklarende aantekeningen en een uitgebreide inleiding. Pieter Jansz was de eerste doopsgezinde zendeling op Java, uitgezonden door de in 1847 opgerichte *Doopsgezinde Vereeniging tot bevordering der Evangelieverbreiding in de Nederlandsche Overzeesche Bezittingen*. Een van de zwaartepunten in Hoekema's keuze zijn Jansz' weerslag van zijn gesprekken met Kiai Ibrahim Toenggoel Woeloeng, de charismatische Javaanse evangelist, en zijn verhouding tot het koloniaal bestuur. Een belangrijk ego-document dat in het volgende nummer van *Doopsgezinde Bijdragen* gerecenseerd zal worden.

Irvin B. Horst, 'Neuer Mensch – Neue Gemeinschaft. Eine Schrift des frühen Menno Simons' in: *Mennonitische Geschichtsblätter* 53 (1996) 34-43

Een belangrijke bijdrage zowel inhoudelijk als historisch over Menno's geschrift 'Van die wedergeboorte'.

Göz Kaufmann, *Varietätendynamik in Sprachkontaktsituationen. Attitüden und Sprachverhalten russlanddeutscher Mennoniten in Mexiko und den USA* (Frankfurt am Main; Berlin; etc., Peter Lang, 1997) xx, 369 blz., ISBN 3-631-32239-9

In zijn dissertatie, die tegelijkertijd als handelseditie is uitgegeven, onderzoekt Kaufmann waarom sommige allochtone groepen hun taal opgeven terwijl elders, vergelijkbare allochtone groepen hun eigen taal behouden. Hij heeft daartoe onderzoek verricht in een Mennonietengemeenschap in Chihuahua en een in Texas, die nauw aan elkaar verwant waren. Beide groepen komen in hun dagelijkse omgang in aanraking met meerdere talen: 'Platduits', 'Hoogduits', Spaans en Engels. Kaufman probeert hun gedrag ten opzichte van de omgevingstalen te verbinden met de in beide groepen levende opvatting dat de bewoners ten zuiden van de Rio Grande/Rio Bravo (Chihuahua) corrupt en minder betrouwbaar zijn dan de mensen die ten noorden van deze rivieren (Texas) wonen. Ook de houding van de autochtone bevolking tegenover deze groepen wordt bij het onderzoek betrokken. Een boeiende sociolinguïstische studie.

N.H. Koers (red.), *Vier eeuwen domineesland* (Utrecht Museum Catharijneconvent, 1997) 120 blz. ISBN 90-211-3677-5

Deze rijk geïllustreerde catalogus bij de gelijknamige tentoonstelling bevat een over-

zichtsartikel van F.A. van Lieburg, 'Een geschiedenis van de Nederlandse predikant' waarin ook de dissenters aan bod komen. Door het boek verspreid komt de doopsgezinde voorganger regelmatig in beeld. Ook Nederlands eerste vrouwelijke dominee, Annie Zernike, die in 1911 in Bovenknijpe werd beroepen, krijgt met enkele regels tekst en een portret aandacht.

L. Kooijmans, E.A. de Jong, H.M. Brokken, *Pronk met pen en penseel. Cornelis Pronk (1691-1759) tekent Noord-Holland* (Amsterdam, De Bataafsche Leeuw, 1997) 296 blz. ISBN 90-6707-446-2

Deze catalogus is verschenen bij de gelijknamige tentoonstelling in de Vleeshal, dependance van het Frans Halsmuseum te Haarlem van 31 mei t/m 17 augustus 1997 op initiatief van het museum, de Stichting Provinciale Atlas Noord-Holland, het Rijksarchief Noord-Holland en het Gemeentearchief Amsterdam. Het biografische aspect van de te Amsterdam geboren en getogen Cornelis Pronk, dooplid van de Oudfriese gemeente 'de Arcke Noachs', is van de hand van Bert Gerlagh. Het hoofdstuk over het topografische tekenwerk van Cornelis Pronk in Noord-Holland van 1725 tot 1759 is geschreven door Leonard Kasteleyn. Een apart hoofdstuk door Jeanine Otten is gewijd aan de opdrachtgevers Andries Schoemaker, doopsgezind lakenkoopman te Amsterdam en zijn – in het geloof van zijn vrouw – gereformeerd opgevoede zoon Gerrit. Samen met Peter Biesboer zijn de drie bovengenoemde auteurs verantwoordelijk voor de catalogus, die prachtig geïllustreerd, een chronologische opbouw vertoont. Pieter Jan Klapwijk is verantwoordelijk voor het grotere kader waarin Pronk kan worden neergezet met zijn artikelen: 'De ontwikkeling van het topografisch genre' en 'Topografie in literair perspectief'. De tekeningen van Cornelis in de verzame-

ling van de Provinciale Atlas Noord-Holland en een uitgebreide literatuurlijst besluiten deze prachtig uitgevoerde uitgave, die alleen een index op plaatsnamen ontbeert.

E. Lieveense-Pelser, *Inventaris van het archief van de familie Van Lennep 1666-1992* (Amsterdam, Gemeentearchief, 1995) 118 bladen, eenzijdig gekopieerd.

Het archief van deze familie begint met stukken betreffende Aernout van Lennep (1658-1728), diaken Bij 't Lam en de Toren. Het is behoudens enige zeventiende-eeuwse stukken, vooral van belang vanaf het midden van de achttiende eeuw en bevat naast handschriften ook veel gedrukte werken. Tony Lindijer (red.) Maria de Neufville, *Verhaal van myn droevig leven* (Hilversum, Verloren, 1997) 138 blz. ISBN 90-6550-555-5

In nog geen 350 regels beschrijft de doopsgezinde Maria (1699-1779) haar leven dat slechts weinig vreugdevolle ogenblikken kende. Haar wel en met name haar wee wordt in een moderne hertaling van dit egodocument voorzien van boeiend commentaar door Tony Lindijer nadat zij het al in de inleiding in een ruimer kader had geplaatst.

James W. Lowry, *The 'Martyrs Mirror' made plain. A study guide and further studies* (Aylmer, Ontario, Pathway Publishers, 1997) x, 142 blz.

In de eerste twaalf hoofdstukken leidt de auteur de lezer door Van Braghts werk om hem vertrouwd te maken met de inhoud, voorbeelden van geloof en gehoorzaamheid. Een eigen exemplaar van de Martelaarsspiegel (de heruitgave is nog in beperkte mate te koop bij de A.D.S.) is daarbij onontbeerlijk. Voor verdere studie is het

tweede gedeelte van het boek gereserveerd. De inhoud daarvan, onder meer een overzicht van de verschillende uitgaven van doopsgezinde martelaarsboeken is ook zonder Van Braghts werk toegankelijk. Elk verhaal of hoofdstuk wordt afgesloten met een aantal vragen die vooral het tekstbegrip toetsen.

MENNO SIMONS JAAR. In het kader van het Menno Simons jaar zijn er vele kleine publikaties verschenen waarvan wij de volgende wat extra aandacht willen geven:

T. Alberda-van der Zijpp. *Menno Simons* (Amsterdam, MERK comité van de A.D.S., 1996) 16 blz.

Een korte schets in het Engels van Menno's leven en leer, geplaatst in het kader van zijn tijd. De vertaling is van Annemarie Visser.

Gerard Glaudé, *Menno aan de lijn. Een één-acter ter gelegenheid van de 500-ste geboortedag van Menno Simonsz 1496-1996* (Amsterdam, 1995) 8 blz.

Een kerkeradsvergadering over de viering van Menno's 500ste verjaardag waarin Menno een woordje meesprekt.

Beno Hofman en S. A. Vis. 1996. *Een terugblik op Menno Simons 500. En op weg naar 2000* (Amsterdam, A.D.S., 1997). 63 blz.

Als landelijk coördinator evalueert Beno Hofman de activiteiten van de 'Werkgroep Menno Simons 500' en geeft hij in een activiteitenoverzicht 1996 alle evenementen, tentoonstellingen, concerten etc. op gemeentelijk en regionaal niveau die voor een groter publiek georganiseerd werden. In 'Op weg naar 2000', het derde hoofdstuk, probeert S.A. Vis aan de hand van drie aandachtspunten de vernieuwing in het gemeenteleven die door het ontplooiën van activiteiten in 1996 is ontstaan, te gebruiken om gemeenteleden te stimuleren aan

een eigentijdse invulling van de kenmerken voor een doopsgezinde gemeente te werken. In concreto meer aandacht voor de Bijbel, de inspiratie van de Heilige Geest en Menno's visie op de gemeente.

Ernst Huisman en Gjalte Popma. *In den beginne. Over de begintijd van de doopsgezinden in Opsterland, met name de gemeente Gorredijk-Lippenhuizen*. (Beetsterdijk, Gorredijk, 1996). 20 blz.

De geschiedenis van beide gemeenten tot ca. 1750 met tal van wetenswaardigheden waaronder het bezoek van William Penn, de opvang van Zwitserse vluchtelingen, de bouw en afbraak van vermaningen en een korte biografische schets van Foocke Eijles.

W. van Laar, 'Het internationale erfgoed van Menno Simons' in: *Woord & Dienst* 45 (1996), no. 15, 11-12.

In kort bestek schetst de auteur de betekenis van Menno, zoals deze tijdens een internationaal symposium te Elspeet werd verwoord, voor doopsgezinden buiten Europa en geeft aan wat wij daaruit kunnen leren.

G.J. Mink, 'Menno Simons' in: *Credo* 23 (1996), no. 8, 15-18. Een kort overzichtsartikel met in de conclusie een opsomming van mogelijke bezwaren op confessioneel gereformeerde gronden tegen bepaalde leerstellingen van Menno.

B. Rademaker-Helfferich, *Een leven vol gevaar. De Mennonieten in Deventer, 1535 tot nu* (Deventer, 1996). 20 blz.

Deze stads- en museumwandeling van circa twee uur blijft ook na 1996 een prachtige gelegenheid om het doopsgezinde wel en wee van deze oude hanzestad op de voet te volgen.

F. Scholten-Veen en P. Visser, *24 mei 1996. Overdracht Mennolinde. Inleiding over de illegale pers in de 16e eeuw* (Z.pl., 1996). 11 blz. Niet

vermeld in het activiteitenoverzicht maar toch geschied, is de officiële overhandiging van de Menno-linde op het Sangerland aan de burgerij van Steenwijk. De gebeurtenis is vastgelegd in een certificaat dat hier als tweede blad is opgenomen en een openingswoord. Het grootste deel van het boekwerkje is een letterlijke weergave van de uiteenzetting van P. Visser over de illegale pers in de zestiende eeuw waarin de rol van de Steenwijkse drukker Herman 't Zangers extra aandacht krijgt.

P. Visser, 'Elke Mennoniet zijn eigen lied, of voor het zingen de kerk uit?', *Summa* 28 (1997), no. 1, 4-8.

Een korte inleiding tot de doperse liedtraditie in de zestiende en zeventiende eeuw.

Ruth Winsemius-Oosterbaan, *Vermaningen op Ameland* (Ameland, Stichting de Ouw Pölle, 1996) 34 blz.

Uitgegeven bij de tentoonstelling 'De wereld van Cornelis P. Sorgdrager' bevat dit boekje de geschiedenis van de doopsgezinden en hun vermaningen op Ameland. De tekst van C. Glashouwer uit zijn met C. Edes geschreven 'Uit de kerken van Ameland' diende als basis, waaraan nieuwe gegevens en detailleringen werden toegevoegd.

Fred de Wit, 'Menno Simons 1496-1561', in: *De Proostkoerier. Tijdschrift van de Historische Vereniging 'De Proosdijlanden'* 11 (1996), nr. 1, 17-24.

Een korte schets van de doopsgezinde gemeente Mijdrecht of 'Uithoorn aan de Amstel' die rond 1800 werd samengevoegd met Aalsmeer. Huidige plaatsaanduidingen als de Mennonietenbuurt en de Menno Simonsstraat herinneren Mijdrechtenaren nog aan dat verleden.

Hessel Miedema (red.), *Karel van Mander. The lives of the illustrious Netherlandish and German Painters*. Volume III: Lives. fol. 211 r 36 – 236 v 36 (Doornspijk, Davaco, 1996) xv + 290 pp. ISBN 90 70288 92 3; Volume IV: Commentary on lives, fol. 236 v 37 – 261 v 44 (Doornspijk, Davaco, 1997) xv + 234 pp. ISBN 90 70288 93 1

Met deze twee nieuwe delen commentaar op Van Manders Schilder-Boeck heeft Miedema niet alleen de daar besproken schilders, maar ook Karel van Mander zelf meer tot leven gebracht. Miedema's werk is een van de beste bronnen voor verder onderzoek naar schilders die door Van Mander worden genoemd, door de enorme hoeveelheid literatuur die hij geeft. Een standaardwerk dat zijn voltooiing nadert.

G.F. van der Ree-Scholtens (red.), *Deugd boven geweld. Een geschiedenis van Haarlem, 1245-1995* (Hilversum, Verloren, 1995) 690 blz. ISBN 90-6550-504-0

Dit kloeki werk, uitgegeven op initiatief van de Historische Werkgroep Haarlem en het Gemeentearchief Haarlem, ter gelegenheid van het 750-jarig bestaan van de stad, is grofweg onderverdeeld in vier tijdsblokken: de periode tot 1580, de zeventiende en achttiende eeuw, de negentiende eeuw en tenslotte de twintigste eeuw. In ieder deel wordt aandacht besteed aan onderwijs, wetenschap en drukkers, aan letterkunde en muziek, aan kunstuitingen inclusief de toegepaste kunst, aan levensbeschouwelijke groeperingen, aan economische en sociale ontwikkelingen, en aan het bestuur van de stad en het land. Met name in de eerstgenoemde onderwerpen duiken regelmatig namen op, die ook in het boek *Naarstig en vroom* van S.L. Verheus zijn gaan leven. Het verschil is echter dat nu niet hun geloofsovertuiging, maar hun waarde voor de economische en culturele ontwikkeling van Haarlem de eerste reden was voor op-

name. De beredeneerde bibliografie van A.G. van der Steur is een handig hulpmiddel voor verder onderzoek naar personen en instellingen in Haarlem.

Carla Reimer, 'Menno Simons: Image, Art, and Identity' in: *Mennonite Life* 51 (1996) no. 4 4-9.

Een kort interview met Keith Sprunger naar aanleiding van de tentoonstelling van Menno portretten bij het verschijnen van de Engelstalige editie het boek van Piet Visser 'Sporen van Menno'.

Gaathe W. Reitsema, *Denken met Hans Denck en verder* (Maarsse, Uitgeverij de Ploeg, 1995) 168 blz. ISBN 90-6584-058-3

Het boek behandelt het geloofsdelen van Hans Denck in een schets van zijn leven en geschriften. Vanuit het reformatorisch spiritualisme van Denck, dat het karakter heeft van een oecumenische spiritualiteit, probeert Reitsema een aantal themata godsdienstfilosofisch te doordenken.

Carla Rogge, 'Een onbekende tekening van het interieur van de Grote Kerk te Alkmaar door Cornelis Pronk', *Oud-Alkmaar* 20 (1996) no. 4, 4-18.

Na een korte schets van Pronks leven en werk wordt zijn tekening uit 1733 van de Grote Kerk beschreven en van uitleg voorzien. Een opvallend detail is een doopsgezind stel dat stilstaat bij het graf van Hans de Ries.

C. Arnold Snyder, *Anabaptist history and theology: an introduction* (Kitchener, Ontario, Pandora Press, 1995) x, 433 blz. ISBN 0-9698762-0-3

Het boek bevat in redelijk beknopte vorm een duidelijk overzicht van de geboorte, groei en ontwikkeling van het anabaptisme in de zestiende eeuw, waarbij de Zwitserse, de Oostenrijks-Duitse en de Nederlands-Duitse bewegingen beschreven en met elkaar vergeleken worden.

Het boek is in twee versies op de markt gebracht. De wetenschappelijke uitgave of 'full edition' bevat naast uitgebreidere en dus meer gedetailleerde informatie in de tekst, een notenapparaat, bibliografische verwijzingen, een bibliografie aan het slot en een boeiende appendix waar de geschiedschrijving over het Anabaptisme diachroon wordt behandeld. De 'Abridged Student Edition' is geschreven voor gebruik in het onderwijs en voor de geïnteresseerde leek.

C. Arnold Snyder en Linda A. Huebert Hecht (eds.), *Profiles of Anabaptist Women. Sixteenth-Century Reforming Pioneers*. (Waterloo, Ontario, Wilfried Laurier University Press, 1996) xxii, 438, 4 blz. ISBN 0-88920-277-X.

Na *Femmes et religions* en *The work of their hands: Mennonite women's societies in Canada* is dit het derde boek in de serie 'Studies in Women and Religion'. Zestiende-eeuwse dopers, over wie wij nu nog redelijk gedocumenteerd zijn, zijn voornamelijk bekend uit rechterlijke bronnen en uit martelaarsboeken. Het hoeft dan ook geen verwondering te wekken dat veel vrouwen in dit boek geen natuurlijke dood stierven, zoals Hille Feicken van Sneek die in de voetsporen van Judith uit het gelijknamige apocriefe boek de prins-bisschop Frans van Waldeck zocht te vermoorden om zo een einde aan het beleg van Münster te maken. Vrouwen uit respectievelijk de Zwitserse, de Oostenrijks-Duitse en de Nederlands-Duitse regio's worden ieder in een eigen deel belicht. De bijdragen over de Nederlandse doperse

vrouwen zijn van Cornelius J. Dyck, Marion Kobelt-Groch, John Oyer, Werner Packull, Bonny Rademaker-Helfferich, Piet Visser en Gary Waite. Het boek is voorzien van een notenapparaat en een index.

W. Stuve, *Inventaris van het archief van de Doopsgezinde Gemeente op West-Voorne/Goedereede (Ouddorp), 1645-1975*. (Hellevoetsluis, Willem Stuve, 1997) 27 bladen, eenzijdig bedrukt.

Dit is een van de in totaal 15 klappers met bronnen-materiaal betreffende de doopsgezinde gemeente Ouddorp en de vroegere gemeente(n) in Brielle. Ze zijn het voorlopig resultaat van jarenlang onderzoek door de heer Stuve. Naast een zeer uitgebreide hoeveelheid D.T.B. gegevens volgt hier een selectie uit de titels: Presentielijsten bij het avondmaal (1645-1666); Collectielijsten (1658-1662); Stemhebbende broeders (1662-1721); besluiten van de Brielse stadsregering betreffende de Mennonieten, 1535-1798 (2 dln.); Bronnen voor de geschiedenis van de Doopsgezinde Gemeente te Ouddorp in het Gemeentearchief van Goedercede (2 dln.); Doopsgezinde weerloosheid op het eiland Goeree, 1622-1800; Preekteksten, 1744-1781; Prediking, doopen avondmaalsbediening door buitenleraren; Extract register op het Oudste Kerkeboek, beginnende met 1645, opgesteld door Hendrik van Gelder (1759-1766); Transportacten; Doopsgezinden in de volkstelling-registers van Ouddorp (1821-1960) en veel meer. In 1998 volgen nog enkele delen. De werken zijn raadpleegbaar in de Doopsgezinde Bibliotheek Amsterdam.

P. Veen, *Geschiedenis van de Doopsgezinde gemeente Bovenknijpe*. W.C. Jolles. *Het verleden der Doopsgezinde Gemeente van Gorredijk en Lippenhuizen*. (z.pl., z.j. [Gorredijk, 1996]) 74 blz.

Dopers Allerhande. Enkele artikelen over personen en wetenswaardigheden, in het bijzonder aangaande de Doopsgezinde Gemeente van Gorredijk-Lippenhuizen en Boven-Knijpe. (z.pl., z.j. [Gorredijk, 1996]). 29 blz.

In de brief die vooraan is opgenomen biedt P. Veen in 1851 zijn historisch overzicht van de gemeente Bovenknijpe aan Samuel Muller aan met het verzoek het te beoordelen. Het werkje wordt hier waarschijnlijk voor het eerst gepubliceerd. Het geeft een redelijk goed overzicht van de historie van de gemeente, maar mist de veranderde opvattingen van de auteur over de ontstaansgeschiedenis, die hij in 1870 in Doopsgezinde Bijdragen publiceerde. De Geschiedenis van Gorredijk en Lippenhuizen door Wilhelmina Jolles bevat een inhoudsbeschrijving van het archief, een register van leraren en vervolgens de tekst van een voordracht waarin schetsmatig wetenswaardigheden uit die archiefstukken worden belicht.

Dopers Allerhande geeft enige aanvullende informatie in de vorm van korte biografieën van vermaners, vreemde voorvallen bij de bouw van een vermaanhuis en andere feitjes. Omdat een verantwoording ontbreekt en de samenstellers zich in de anonimiteit hullen kan naar de bron van de soms intrigerende informatie voorlopig alleen gegist worden.

Susanne Woelk, 'Menno Simons in Oldersum und Oldesloe. "Hauptlingsreformation" und Glaubensflüchtlinge im 16. Jahrhundert' in: *Mennonitische Geschichtsblätter* 53 (1996) 11-33

De reden dat Menno Simons en vele andere doopsgezinden juist in 'Ostfriesland' een veilig onderkomen vonden, wordt verklaard vanuit historisch, bestuurlijk en economisch perspectief.

Verenigingsnieuws

Ledenlijst

(Namen verwijderd in online versie)

Voortzetting van de lijst in nummer 22, opgemaakt per 31 december 1996.

Het aantal leden, abonnees en donateurs bedraagt op 1 januari 1997 : **645.**

DOOPSGEZINDE BIJDRAGEN nieuwe reeks 23 (1997)

ISBN 90-6550-159-2

De Doopsgezinde Historische Kring stelt zich ten doel:

- de bestudering van het Doperdom en aanverwante stromingen
- de bezinning op de doperse traditie ten dienste van de kerkhistorie in het algemeen en de Doopsgezinde Broederschap in het bijzonder.

Zij tracht dit te verwezenlijken door:

- de uitgave van het jaarboek Doopsgezinde Bijdragen, nieuwe reeks.
- het houden van studiebijeenkomsten en excursies
- samenwerking met soortgelijke verenigingen in het buitenland
- de uitgave van de reeks Doopsgezinde Stemmen: tekstedities van oude bronnen, herspeld in modern Nederlands en voorzien van uitvoerige toelichting

- 1 *Broederlijke vereniging* (1974) (gesuicilde heruitgave; oorspronkelijke editie uitverkocht) 50 blz.
- 2 *Mennno Simons' Meditatie op de 25e Psalm* (1976) 56 blz.
- 3 *Vraemdelingen en bijwoners. Vredesgetuigenissen uit het Nederlandse Doperdom* (1979) 64 blz.
- 4 *Melchior Hoffman, De indammantie Gods* (1980) 48 blz.
- 5 *Confessie van Dordrecht 1632* (1982) 64 blz.
- 6 *"Uyt Babel ghevoladen, in Jeruzalem gheslagen". Mennno Simons' vertichting, behering en beroeping* (1986) 64 blz.
- 7 *Een gemeente van heiligen. De kenmerken van de ware kerk volgens Mennno Simons* (1994) 63 blz. .

Deze reeks is op de DHK-website als pdf gratis te downloaden:
<https://dhkonline.nl>

DOOPSGEZINDE BIJDAGEN nieuwe reeks 23 (1997)
ISBN 90-6550-159-2

Omslagillustratie:

Olieverfschilderij 'Gezicht op Dordrecht' (fragment) door Aelbert Cuyp

Vindplaats: Buckinghamshire, Ascot,
verzameling Anthony de Rothschild (The National Trust).